

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Disertační práce

**Francouzský protektorát v Tunisku 1881–1935.
Budování administrativy ve světle civilizační mise**

Mgr. Jakub Kydlíček

Plzeň 2017

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra historických věd

Studijní program Historické vědy

Studijní obor Historie

Disertační práce

Francouzský protektorát v Tunisku 1881-1935.

Budování administrativy ve světle civilizační mise

Mgr. Jakub Kydlíček

Školitel:

doc. PhDr. Miroslav Šedivý, Ph.D.

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2017

Na tomto místě bych velmi rád poděkoval svému školiteli doc. PhDr. Miroslavu Šedivému, Ph.D. za jeho všestrannou podporu, obětavou pomoc a cenné rady při psaní této disertační práce i v průběhu celého studia.

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Praha, září 2017

.....

Obsah

1	Úvod	1
1.1	Výzkumné cíle a hypotézy	2
1.2	Metodologie	5
1.2.1	Poznámka k přepisu toponym a vlastních jmen	8
1.3	Současný stav bádání v dané problematice a charakteristika pramenů.....	9
1.3.1	Archivní prameny.....	10
1.3.2	Frankofonní periodický tisk.....	14
1.3.3	„Opoziční“ či „nacionalistická“ periodika vydávaná v Tunisku.....	16
1.3.4	Etnografika, cestovní deníky a „koloniální“ literatura	18
2	Protektorát a indigènes	21
2.1	Od trestné výpravy k protektorátu – dějiny záboru Tuniska.....	21
2.2	Administration double.....	32
2.3	Pax Francia a připomínky strachu.....	49
2.4	Aféra Thala-Kasserine	55
2.5	Aféra Djellaz.....	61
2.6	Islámské autority a protektorátní správa	63
2.7	Obraz indigènes v cestopisech	69
2.8	Protektorát a židovská komunita	81
3	Obhájci civilizační mise a dějiny protektorátního personálu	88
3.1	Beaulieu, Ferry a Dubois – vynález civilizační rétoriky.....	89
3.2	„Hommes doubles“	95
3.3	Doba temna a čas reforem – intelektuálové a civilizační praxe.....	102
3.3.1	Odhalování slabostí bejlikátu.....	105
3.3.2	Bejlikát v čase cholery aneb epidemie coby civilizační impuls	109
3.3.3	„Fanatisme musulman“	119
3.4	Věda a imaginace ve službách civilizační mise – etnografie Protektorátu	121
3.5	Etika a ekonomika kolónů	133
3.6	Francophonie a školské reformy	141
4	Indigènes vs. Citoyens – cesty tuniského nacionalismu ve stínu Protektorátu	147
4.1	1896–1909	148

4.2	1909–1919	152
4.3	1919–1925	155
4.4	1925–1938	158
4.5	Konceptualizace dějinnosti u tuniských nacionalistů	163
5	Závěr	171
6	Seznam použitých pramenů a literatury	176
7	Summary	192

1 Úvod

Když se v roce 1952 otevírala Mezinárodní koloniální výstava (*Exposition coloniale internationale*), pronesl její generální sekretář Olivier projev, v němž označil koloniální říši Francie za pouhý sentiment, obdivovaný pro ideu víry v sebe sama, namísto respektu k svým „užitečným důsledkům“.¹ V té době se již svět francouzské koloniální říše se již začínal ve své faktické podobě rozpadat a nastala doba zpochybňování mnohého, co tento svět utvářelo během posledních sto dvaceti let. Zpochybnění ideálu civilizační mise v konečném důsledku znamenalo rezignaci na identitu Francie, která byla ještě ve třicátých letech považována za lůno civilizační říše, která má své jedinečné poslání ve svých koloniích. Civilizační mise určovala rámeček chování aktérů také v tuniském protektorátu. Lze říci, že to byla právě idea civilizační mise, která určovala a legitimizovala francouzské koloniální myšlení v průběhu 19. století. Počátek a původ této *idée fixe* lze hledat v transformaci idejí francouzské revoluce. Následný vývoj francouzských dějin pak přispěl k užší konceptualizaci civilizační mise, zejména díky vojenským neúspěchům, ze kterých se stala historická traumata.

Tématem disertační práce je Francouzský protektorát v Tunisku v letech 1881–1935 a budování protektorátní administrativy ve světle civilizační mise.² V následujícím oddílu vymezím teritoriální a časové zacílení tématu a představím nejvýznamnější okolnosti zkoumané epochy. Práce je zacílena na období ohraničené na jedné straně ustanovením protektorátu nad Tuniským bejlikátem (*Régence de Tunisie*) a na straně druhé obdobím rozmachu tuniského nacionalismu v polovině třicátých let 20. století. Krajní limity časového zakotvení nelze brát doslovně. Pro vysvětlení zkoumané problematiky budu mnohdy analyzovat i události a kontexty předcházející zrod Protektorátu, stejně tak nejednou budou ve stručnosti prezentovány události po roce 1935. Přesah do doby po roce 1935 je činěn utilitárně v případě jednotlivých dílčích studií, zejména pokud budu sledovat aspekty „civilizační mise“ v procesu rozvoje jednotlivých institucí a jedinců.

Těžiště práce leží v prvních dvou až třech dekádách existence Protektorátu. Tato epocha, označovaná mnohdy jako „*époque d'or*“, tedy „zlaté období“ Protektorátu, poskytuje bohatou pramennou základnu pro pochopení principu jeho fungování v kontextu

¹ *Exposition coloniale internationale. Rapport général présenté par le gouverneur général Olivier*, Paris 1952.

² Oficiální název zní Francouzský protektorát v Tunisku (*Protectorat français de Tunisie*). V práci používám v případě potřeby zkrácené jméno *Protektorát*, oproti tomu termín *protektorát* vyjadřuje obecnou formu uspořádání vztahů dvou či více zemí. Dalším operačním termínem je pak výraz *Régence*, což je označení území tuniského bejlikátu, nad kterým byl následně protektorát vyhlášen. Termín byl užíván i před rokem 1881 (*Régence de Tunis*) a poukazuje na formální podřízenost tuniského beje (tj. regenta) osmanskému sultánovi.

koloniálních idejí.³ Formální ustavení francouzského protektorátu v Tunisku proběhlo v letech 1881–1883 na základě dvou klíčových dokumentů: 1. smlouva z Bardo (12. květen 1881), fakticky ustanovující protektorát francouzské vlády nad Régence; 2. konvence z La Marsa (8. červen 1883), svěřující vnitřní záležitosti do gesce tuniského beje, za podmínky dozoru ze strany francouzské vlády. Tím byl položen faktický rámec pro budoucí protektorátní uspořádání.⁴

Práce pak pokrývá období do poloviny třicátých let 20. století, přičemž jistým symbolickým mezníkem může být 2. březen 1934, kdy v Ksar Hillál vznikla reakční strana Neo-Destour pod vedením budoucího prvního tuniského prezidenta Habíba Bourguiby. Nejedná se však o žádný pevný milník, neboť tehdejší podoba nacionalistického hnutí nebyla jednotná a jeho institucionalizace nedosáhla stupně, ve kterém by se dalo mluvit o jasném historickém mezníku. Význam události však byl chápán samotnými nacionalisty jako symbol počátku cesty k samostatnosti.

1.1 Výzkumné cíle a hypotézy

Je možné konstatovat, že francouzský protektorát v Tunisku byl obhajován a uspořádáván ve smyslu zmíněné civilizační mise (*mission civilisatrice*), tedy ideje o šíření impéria ve světle „civilizování“ domorodého obyvatelstva, potažmo pak jeho začlenění do francouzského kulturního okruhu. Ve středu zájmu je tedy způsob, jakým se idea civilizační mise odrazila v praktických krocích protektorátní správy. Proto je třeba se zabývat prvně otázkou, jak nahlíželi její představitelé na „objekty určené k civilizování“, tedy jaký byl obraz domorodého obyvatelstva.⁵ Pro zhodnocení dějin francouzského protektorátu v Tunisku je zapotřebí zkoumání motivací a ideologického zdůvodnění při implementaci institucí protektorátní správy. Jedná se tedy o pokus analýzy, podložený definicí jádra civilizační rétoriky a jejích hlavních zdrojů.

Cílem práce je předložit obraz francouzského protektorátu v Tunisku v kontextu idejí francouzské civilizační mise. Souhrnným prvkem, sledovaným ve vytyčeném rámci, je pak administrativní aparát. Ten v práci pojímám v širokém smyslu tvorby institucí, textů, idejí a postojů. Prostředkem k takovému druhu prezentace zvoleného tématu je pak

³ Termín „l'époque d'or“ či „l'âge d'or“ používají například MARTIN, Jean-François, *Histoire de la Tunisie contemporaine. De Ferry à Bourguiba. 1881–1956*, Paris 2003; GAGNIAGE, Jean, *Histoire contemporaine du Maghreb de 1830 à nos jours*, Paris 1994.

⁴ MARTIN, *Histoire*, s. 54.

⁵ V nejširším smyslu je termínem užívaným ve sledovaném období pro domorodé obyvatelstvo výraz „indigènes“ (sg. indigène). Ve svém textu užívám označení indigènes pakliže hovořím obecně o domácím autochtonním obyvatelstvu protektorátu a „indigènes“ pakliže odkazuji na použití termínu v literatuře či pramenech.

obsahová analýza jednotlivých myšlenek, děl a biografí účastníků („personálu“) civilizační mise. Hovořím tak o „ideovém světě Protektorátu“, pro jehož analýzu mě zajímá především způsob, jakým je civilizační mise reprezentována jednotlivými aktéry Protektorátu a následně také interakce s domácím obyvatelstvem, respektive kolónskou obcí.

Ve své disertační práci vycházím z následujících hypotéz:

- 1) Idea „civilizační mise“ byla konzistentním faktorem, sdíleným po celou dobu sledovaného období francouzského protektorátu v Tunisku. Teoretické koncepty civilizační mise byly udržovány při životě a jejich rétorická reprezentace se ve své podstatě nezměnila.
- 2) Dějiny vztahů mezi establishmentem Protektorátu, indigènes a kolónskou obcí byly určovány zlomovými událostmi, respektive „historickými šoky“. Charakter dějin vytyčeného období nelze považovat za plynulý, naopak rovina vývoje institucí je určována skrze tzv. událostní historii (*histoire événementielle*).⁶
- 3) Proces implementace idejí civilizační mise v sobě obsahuje jistý sebedestrukční prvek, a to přesto, že se jedná o vnitřně soudržný myšlenkový celek. Na jedné straně byla civilizační mise uplatněna jako legitimační prvek koloniálního záboru a s tím spojené dominance nad domorodým obyvatelstvem. Zároveň však obsahovala asimilační cíl, jejímž vyústěním mělo být jednotné přijetí „civilizačních“ principů. Jakmile si domorodá společnost osvojila ideje a praktiky civilizační mise, použila její vlastní argumenty a prostředky proti institucím Protektorátu (které vlastní civilizační misii reprezentovaly).

Obecným cílem je tak percepce konceptu „civilizační mise“ v rovině jak oficiální ideologické rétoriky, tak praktické implementace civilizačních idejí v Tunisku.

Díležitostmi cíli výzkumu jsou pak následující okruhy:

- 1) Výzkum „etnografie“ koloniální správy – dobový popis interakce představitelů francouzského establishmentu a místního obyvatelstva (zejména Arabové, Berbeři, Nomádi, „indigènes“, židé, Malťané, Italové). Termínem „etnografie koloniální správy“ mám na mysli především obraz „indigènes“ ve francouzských pramenech (archivní data, služební korespondence, cestovatelské záznamy a deníky). Předkládaná dílčí studie je tak mikrohistorickou inventarizací, založenou na příkladech a obrazech, které nám zanechali

⁶ BRAUDEL, Fernand, *Histoire et sciences sociales. La longue durée*. In: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 13, 1958, 4, s. 725–753.

cestovatelé (často s rozličnou mírou afinity k protektorátu a idejím civilizační mise).

- 2) Výzkum charakteristik personálu civilizační mise – jaký byl původ, vzdělání a postoje jednotlivých aktérů Protektorátu vůči systému samotnému a vůči domorodému obyvatelstvu (představitelé protektorátní civilní správy; příslušníci armádních sborů, působících v Tunisku, badatelé, teoretikové kolonialismu).
- 3) Výzkum reflexe idejí civilizační mise – obhajoba (či případná kritika) rétoriky a ideového aparátu protektorátní správy, za pomoci kritické analýzy jednotlivých děl a jejich autorů.
- 4) Zhodnocení chápání idejí civilizační mise na praktickou tvorbu institucí a norem.

Závěrečná kapitola se pak snaží ukázat vývoj tuniského národního, respektive nacionalistického hnutí od počátku dvacátého století do poloviny třicátých let dvacátého století. Cílem je ukázat na obrysy vývoje, střídání aktérů a krystalizaci jednotlivých ideových proudů, jejich návaznosti a interakce. Vlastním výzkumným záměrem je pak sledovat způsob, jaký se nacionální hnutí etablovalo na domácí scéně a jakými prostředky se vymezovalo vůči Protektorátu.

V rámci této dílčí problematiky zkoumám následující výzkumné podotázky:

- 1) Je možné nalézt ve sledovaném období jednotnou ideovou linii, která by byla v průběhu času konzistentní, nebo docházelo ke střídání jednotlivých postojů?
- 2) Docházelo k procesům, kdy „nacionalisté“ adoptovali francouzské instituty pro vytváření vlastních fór, jakými byly například syndikátní přístup ve tvorbě svých organizací, tisková produkce pro vyjadřování názorů, nebo užívání rétoriky dle francouzského vzdělání?

Výsledný text disertace se snaží představit hlavní kontury vnímání domácího obyvatelstva očima pozorovatelů a aktérů pozdního 19. století, pokusí se o vyjasnění chápání etnicity a uvede nejčastější témata, objevující se ve zkoumaných cestopisech. Za klíčové body byly vybrány pasáže objasňující charakteristiky jednotlivých etnik, jejich vnitřní vztahy a rozbroje, v jisté míře pak byla zaměřena pozornost i na etnografické deskripce, zejména pak popisy zvyklostí či příbytků indigènes.

Práce je pojímána jako přehled dějin ve vztahu k idejím civilizační mise a jejích nositelů různých úrovní. Projekt zvaný *mission civilisatrice* lze chápat jako ideový koncept, který se posléze obrátil proti jeho implementátorům a zastáncům. Habíb Bourguiba, Tahár al-Haddád a další osobnosti „národně-osvobozenického hnutí“ ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století byli vychováni v idejích civilizační mise, ovládali rétoriku protektorátní správy a dovedli využít pochopení administrativního aparátu ke svému vlastnímu úspěšnému boji jak proti francouzskému protektorátnímu režimu, tak proti reprezentaci loutkového bejlikátu. Pokud je možné přijmout tezi anglo-irského historika Benedicta Andersona o tvorbě národních identit skrze imaginaci komunit, pak za jeden z hlavních principů tvorby „hranic“ těchto společenství lze považovat „národní“ jazyk (v Saussurovském významu *parole*).⁷ Jazykem je v tomto případě francouzština, respektive soubor sdílených kulturních kompetencí, vyjádřený tímto jazykem, jež lze označit termínem *francophonie*. Jazyková politika a její implementace je dodnes nejvýznamnějším reziduem bývalé koloniální přítomnosti. Prostředkem pro poznání principů fungování protektorátu a způsobem, jak rozumět jeho aktérům, tak musí být především snaha porozumět idejím *francophonie* jako takové.

Druhým významným faktorem, určujícím dle Andersona identitární hranice národa je historický mýtus (*historical destinies*). Ten lze chápat jako legitimizující prvek, jehož cílem je ustavení národní identity ve smyslu občanské příslušnosti ke státnímu útvaru, v tomto případě k Francouzské republice. Ve vztahu k problematice kolonialismu lze pak nastolit otázku, zda rozšíření republikánských idejí bylo motivací ke kolonialismu, nebo zda lze kolonialismus vysvětlit jako potřebu definice národní identity kolonizátorů.⁸

1.2 Metodologie

Metodologické ukotvení práce reaguje na dosavadní stav bádání dané problematiky. Zvolené téma je po heuristické stránce pečlivě zmapováno, v současnosti již existují komplexní kritické studie, vycházející z širokého spektra dostupných pramenů (viz níže). V rámci disertační práce byl proto zvolen odlišný přístup – metodologie je založena na paradigmatech metod, spadajících do oblasti antropologie (historické antropologie) a historické vědy (historie mentalit).

Práce operuje s principem takzvané zakotvené teorie (grounded theory), tedy induktivní metodou kvalitativního výzkumu, vedoucí k formulaci teorie bez předchozí

⁷ ANDERSON, Benedict, *Imagined communities*, London 1983.

⁸ Tezi rozebírá například MEMMI, Albert, *The Colonizer and the Colonized*, Boston 1965.

východí hypotézy.⁹ Nedržím se však klasického rámce, který zahrnuje vytyčení hypotéz, neboť se nejedná o neopakovatelný terénní výzkum s nereplikovatelnými daty, nýbrž o diachronní perspektivu konkrétních historických událostí a jejich kontextů (kritika pramenů). Princip zakotvené teorie byl zvolen s ohledem na typ využívaných dat a celkové paradigma antropologicko-historické práce. V textu disertace je pozornost často upřena k jedincům, jejich jednání, rétorice a motivacím. Zároveň se často zaměřuji na konstruování reality (tedy tvorba světového názoru civilizační mise) a dynamiku tohoto procesu v čase. Nezbytnou součástí práce pomocí zakotvené teorie je metodika kódování dat. Ta probíhá za neustálého synchronního vyhodnocování průběžně získaných výsledků. Obvyklým procesem je identifikace klíčových bodů (v případě předkládané práce například tematických narativů), jejich sdružování do konceptů a dle (ne)podobnosti do jednotlivých kategorií. Výsledkem je pak detailní teorie, která zároveň specifikuje zkoumaný subjekt.

Pro úvodní část výzkumu, zahrnující obecné otázky, je využita širší historická komparativní metoda a kvalitativní analýza textů.¹⁰ Tato analýza umožní reflektovat civilizační misi v kontextu zvolených referenčních objektů a prostředí vytyčené éry protektorátu. Důvodem použití metod kvalitativního výzkumu jsou společné charakteristiky s historickým výzkumem, zejména v akcentech na interpretaci a studium souvislostí. Jako nový termín lze tento postup označit jako „etnografii Protektorátu“, případně pak i jako „etnografii protektorátní správy“ či „etnografii civilizační mise“ v případě pozornosti k různým dílčím aspektům zpracovávané problematiky.

Zkoumané téma je analyzováno s ohledem na jednotlivé referenční objekty v daném kontextu. Referenčními objekty jsou v rámci zkoumání myšlení jednotlivci, komunity a společnosti, které časové a teritoriálně odpovídají vymezenému tématu. Záměrem je tedy v rámci chápání dlouhého trvání („longue durée“), chronologická a teritoriální kritika pramenů různého typu.¹¹

Zvláštní pozornost je třeba upřít k osobním osudům aktérů, k „osobnostní“ historii, a způsobu, jakým byly formulovány jejich postoje a narativy. Za vhodný referenční objekt v této oblasti byly zvoleni mimo jiné příslušníci francouzské protektorátní administrativy, „pěšáci civilizační mise“, kteří ve svých záznamech (mnohdy pak v záznamech o nich napsaných) poskytují štědrý datový základ pro rekonstrukci obrazu protektorátu a

⁹ GLASSER, Barney, STRAUSS, Anselm, *The Discovery of Grounded Theory*, New York 1967.

¹⁰ RUSSELL, Bernard, RYAN, Gery, *Techniques to Identify Themes*. In: *Field Methods* 15, 2003, 1, s. 85–109.

¹¹ V tomto ohledu se jedná o návaznost na Braudelův výrok o přetrvávajících přístupech v myšlení a jednání, které odolávají logice vývoje okolností. BRAUDEL, s. 733.

jeho myšlenkového uspořádání. Při výzkumu individuí coby referenčních objektů jsou výzkumné otázky definovány sociálním kontextem – zajímá mě, jaké vlivy na jednotlivce působily, jmenovitě jaké měl vzdělání například velitel François Rebillet, s jakou literaturou se mohl setkat, s kým mluvil a kdo utvářel jeho názory a postoje.

Jedním z hlavních znaků metodologie historické antropologie je pozornost k jedinci v dějinách, potažmo pak soustředění se na postoje, motivace, způsob myšlení jedinců.¹² Do výčtu je nutno připočíst i rétoriku, coby projev dobového myšlení a jednání v rámci historického kontextu.¹³ V případě zkoumaného tématu lze za jeden z prostředků poznání historie poněkud paradoxně považovat „historicky nevěrohodné“ prameny. Zejména cestovní deníky a osobní poznámky lze chápat jako zdroje, které neobstojí před „tradiční“ (takřkajíc „pozitivistickou“) historiografickou metodou z důvodů ať již obsahových (často jsou buď zkresleny pro potenciální čtenáře, nebo se jedná o neobratnou interpretaci etnografických dat) či formálních (přesnost záznamů není pro autora deníku nutně prvořadá). Na druhou stranu dokáží právě deníky či cestopisy poskytnout určité „zrcadlo“ velkým dějinám, poznávaným skrze archivní materiál státní správy. Snahou je v první řadě poskytnout mikrohistorickou sondu do jednotlivých položek inventáře cestovní etnografie, jak ji zaznamenali dále zmiňovaní cestovatelé. Z hlediska mikrohistorického přístupu bude kladen akcent na sociální rozměr zkoumaných událostí, bez nutnosti jejich zasazení do jakýchkoli makrohistorických modelů.¹⁴

Mikrohistorickému přístupu odpovídá rovněž geografické zacílení dílčích aspektů, respektive případových studií. Reflektuji pozornost k periférii (v tomto případě prakticky nevýznamná a „právem zapomenutá“ provincie Arad, namísto bohatých a na historické prameny bohatých oblastí v severním Tunisku). Omezený rozsah pramenné základny pak umožňuje právě v tomto marginálním poli užití historickovědní obdoby antropologického „zhuštěného popisu“ ve smyslu metody Clifforda Geertze.¹⁵ Výzkumný vzorek a jeho uspořádání jsou členěny dle doposud zjištěných dat na jednotlivé podskupiny. Kritický přístup počítá také s faktorem změny v průběhu času, kdy se jeden referenční objekt může

¹² Více k metodám historické antropologie například DÜLMEN, Richard van, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*. Praha 2002.

¹³ V souvislosti s rétorickými aspekty pramenů je nutno učinit poznámku k práci s cizojazyčnými prameny: Není-li uvedeno jinak, je autorem překladu autor této práce. Styl a způsob překladu se snaží reflektovat původní žánrové vyznění originálu. Z toho důvodu lze mnohdy užít archaizující styl. V takovém případě se nejedná o pokus o jistý literární překlad, ale o snahu kriticky přiblížit čtenáři charakter původního pramene.

¹⁴ LÉVI, Giovanni, *On Microhistory*. In: BURKE, Peter (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1991, s. 93-113.

¹⁵ IGGERS, Georg, *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hannover 1997 (česky *Dějepisectví ve 20. století*, Praha 2001).

objevit v odlišné kategorii, než do jaké byl původně řazen. Příkladem mohou být právě ohniví zastánci protektorátní politiky a idejí civilizační mise, kteří se později stali jejími hlavními kritiky.¹⁶

Referenční objekty bylo pro potřeby předkládaného výzkumu nutno rozdělit na jednotlivé skupiny: jedinci, sociální skupiny, kmeny, instituce. Text práce však není záměrně strukturován ve shodě s předem výše vytyčenými skupinami. Důvodem je především nutnost přizpůsobit strukturaci textu užitě metodě zakotvené teorie. Vlastní text je proto pojímán jako integrální a jednotlivá témata jsou zpracována ve dvou osách – jednou je dějinná linie Protektorátu (počínaje zábohem Régence, epochou Pax Francia, následované projevy nacionalismu a zrodu nacionálních entit), druhou pak dějiny idejí civilizační mise jako takové a jejich případné proměny. Dějiny Protektorátu jsou tak v práci nahlíženy skrze klíčové okamžiky jeho vývoje ve vztahu k idejím civilizační mise. Výčet popisovaných událostí je tak epizodický a ukazuje události, které znamenaly bod zlomu ve vývoji Protektorátu.

1.2.1 Poznámka k přepisu toponym a vlastních jmen

Francouzská podoba arabských, berberských či tureckých vlastních jmen a toponym je ponechána v té podobě, v jaké se vyskytuje v použitých pramenech. Účelem je poskytnout čtenáři přesnější konotaci a představu daného jména pro daný pramen. Stejná metodika je uplatněna pro názvy bejlikátních institucí (například *habous* namísto *habūs*), případně je užito smíšené franko-arabské podoby (*habous privé*). Toponyma jsou uvedena ve francouzském ekvivalentu, a to dle kontextu v dobové či moderní podobě. Uvádím tedy například Kairouan namísto českého ekvivalentu Kajruván. Pokud se vyskytuje jméno v textu v závorce, jedná se o netradiční či neobvyklý ekvivalent užitý právě rozebíraným pramenem (například cheikh/sheikh). Vlastní jména obsahující titulaturu jsou rovněž ponechána ve francouzské podobě, například Ali bey namísto °Alí bej. Pokud hovořím o konkrétní institucionální funkci, používám českou variantu (například bej, dej).

Zvolené řešení je užito ze dvou důvodů. Jednak je dáno záměrem poskytnout čtenáři ilustrativní popis jednotlivých událostí. Za druhé pak umožnit případné vyhledávání jmen a toponym dle jejich podoby, obvyklé pro zkoumanou epochu a pramennou základnu.

¹⁶ Příkladem byl generál Gabriel Dolot a jeho kritický postoj k francouzskému vojenskému angažmá v Régence. DOLOT, Gabriel, *Les tombes militaires et le souvenir français en Tunisie. 1881–1923*, Tunis 1924.

1.3 Současný stav bádání v dané problematice a charakteristika pramenů

Problematika civilizační mise v epoše francouzského protektorátu v Tunisku a vlastní dějiny Protektorátu jsou jedním z dobře prozkoumaných témat. Je to dáno poměrně snadným přístupem k primárním datům a vcelku jednoduché identifikace dílčích témat. Svou roli hraje také faktor stále aktuálních otázek spojených s postkoloniální problematikou.

V současnosti má potenciální badatel k dispozici řadu moderních monografií, osvětlujících obecné dějiny protektorátu Régence. Politickou historií se zabývaly práce tuniského historika Ali Mahjoubiho¹⁷ či francouzských badatelů Jeana-François Martina,¹⁸ a Jeana Ganiage.¹⁹ Vývoj administrativy se zvláštním zřetelem k institutu veřejných kontrolorů zpracovala Elizabeth Mouilleau, nejprve ve své disertační práci²⁰ a posléze v samostatné monografii.²¹ Dějinami justice v éře Protektorátu se zabýval například Ali Noureddine.²² Příkladem souhrnné monografie je několikrát revidovaný opus Kenetha Perkinsona *History of Modern Tunisia*.²³ Na dílčí aspekty protektorátního období jsou zacíleny také práce, věnující se v širším kontextu civilizační misi, jako například studie *Postcoloniality. The French Dimension* Margaret Majumdar²⁴ či několikrát přepracovaná monografie Alberta Memmiho *The Colonizer and the Colonized*.²⁵

S přihlédnutím k metodologii překládané výzkumné práce lze za zásadní příspěvek považovat monografii Mary Dewhurst Lewisové *Divided Rule. Sovereignty and Empire in French Tunisia 1881–1938*.²⁶ Lewisová postuluje neutřelý názor na dynamiku vztahu protektorátní správy a místního obyvatelstva. Dle Mary Dewhurst Lewis vytvořilo protektorátní uspořádání (respektive dualita protektorátních a bejlikátních institucí) prostředí pro vznik nových sociálních konfliktů: jednotlivé zájmové skupiny (autorka

¹⁷ MAHJOUBI, Ali, *L'établissement du protectorat français en Tunisie*, Tunis 1977.

¹⁸ MARTIN, Jean-François, *Histoire de la Tunisie contemporaine. De Ferry à Bourguiba. 1881–1956*, Paris 2003.

¹⁹ GAGNIAGE, Jean, *Histoire contemporaine du Maghreb de 1830 à nos jours*, Paris 1994.

²⁰ MOUILLEAU, Elisabeth, *Les contrôleurs civils en Tunisie (1881–1956)*, Paris 1998.

²¹ MOUILLEAU, Elisabeth, *Fonctionnaires de la République et artisans de l'Empire. Le cas des contrôleurs civils en Tunisie 1881–1956*, Paris 2000.

²² NOUREDDINE, Ali, *La justice pénale française sous le protectorat. L'exemple du tribunal de première instance de Sousse (1888–1839)*, Tunis 2001.

²³ PERKINS, Kenneth, *A History of Modern Tunisia*, Cambridge 2004.

²⁴ MAJUMDAR, Margaret, *Postcoloniality. The French dimension*, New York 2007.

²⁵ MEMMI, Albert, *The Colonizer and the Colonized*, Boston 1965.

²⁶ LEWIS, Mary Dewhurst, *The Divided Rule. Sovereignty and Empire in French Tunisia 1881–1938*, Berkeley 2013.

reflektuje především konfesijní rozdělení tuniské společnosti) byly budováním administrativního aparátu a šířením republikánské ideologie postaveny do pozice vzájemného soupeření.²⁷

V kontextu protektorátních reforem, které přinesla praktická implementace idejí civilizační mise, pak byly zmapovány francouzské pokusy o zlepšení zdravotního stavu obyvatelstva. Pro účely předkládaného výzkumu lze za relevantní považovat práci francouzského lékaře a historika Benoît Gaumera *L'organisation sanitaire en Tunisie sous le protectorat français (1881–1956). Un bilan ambigu et contrasté*.²⁸ Autor předkládá nejen řadu výčtů z institucionálních dokumentů, ale snaží se popsat ideové souvislosti a koncepty práce lékařského personálu v Protektorátu.

1.3.1 Archivní prameny

Archivní depozit ke zpracovávanému tématu se nachází na dvou klíčových místech. Prvním jsou *Archives nationales de Tunisie* (ANT), obsahující klíčovou dokumentaci k protektorátnímu Tunisku (kromě významných a často studovaných pramenů z období nezávislosti, dekolonizace a republiky). Druhým jsou pak archivy francouzského ministerstva zahraničních věcí v Nantes a Quai d'Orsay (*Archive du Ministère des Affaires étrangères*, MAE, *Centre des Archives diplomatiques de Nantes*, CADN).²⁹

Pro disertační výzkum byly (vzhledem ke zvolené metodologii) zásadní materiály uložené v Tunisu. Obsah archivního depozitu v *Archives nationales de Tunisie* začal být systematicky uspořádáván během reformy bejlikátního administrativního aparátu po roce 1860, přičemž na počátku Protektorátu byla systematika třídění dokumentů přejata francouzskou správou.³⁰ Dokumenty z období protektorátu (1881–1956) jsou řazeny do sérií A, B, B1, C, C1, D, D1, E, F, G, L, M, MN, Justice Tunisienne, SG.

Série A obsahuje dokumenty týkající se místní a regionální správy, kontroly hranic a místní populace, záznamy o migracích, jakož i katalog organizačního aparátu a administrativního personálu. Série tak objasňuje základní kontury a typologii užívané

²⁷ Tamtéž, s. 10nn.

²⁸ GAUMER, Benoît, *L'organisation sanitaire en Tunisie sous le protectorat français (1881–1956). Un bilan ambigu et contrasté*, Quebec 2006.

²⁹ Pro úplnost přikládám zkratky odkazující k jednotlivým archivům: Archive du Ministère des Affaires étrangères (MAE), Archives nationales de Tunisie (ANT), Bibliothèque et Archives de l'Assemblée nationale (BAAN), Bibliothèque du Ministère des Affaires étrangères (BMAE), Bibliothèque du Sénat (BS), Bibliothèque nationale de France (BNF), Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Le service historique de l'armée de terre (SHAT).

³⁰ *Aperçu historique sur les Archives Nationales*, <http://www.archives.nat.tn/index.php?id=23> [20. 1. 2017].

titulatury (16178 položek).

Série B je geograficky členěným přehledem dokumentace agendy ekonomického a zemědělského odvětví (1762 položek).

Série B1 obsahuje justiční záznamy ministerstva spravedlnosti (*ministère de la Justice*) a státního tajemníka (*Section d'Etat*) a jejich komunikaci s představiteli šariátské justice (*Charaa*), zejména jednotlivými soudci (*Cadhi*) a muftím (4747 položek).

Série C obsahuje dokumenty týkající se náboženských nadací (*houbous*), jejich financování a administraci, stejně tak jako finanční správy dobročinných náboženských zařízení a nadací (1570 položek).

Série C1 zahrnuje složky personálu náboženských nadací, regionální hierarchie a finanční záležitosti.

Série D obsahuje spisy náboženských institucí (mimo *houbous*), zejména pak jednotlivých záwijí (*Zaouîa*) a bratrstev marabutů (Qádiríja, Rahmáníja), dále záznamy o jednotlivých imámech, konverzích k islámu a křtech (9850 položek).

Série D1 obsahuje fond složek z instituce Bajt al-Mál (*Bit El Mel*).

Série E obsahuje záznamy týkající se činnosti orgánů a správních služeb a jejich vztah s centrální vládou (16865 položek).

Série F je rozdělena na dva oddíly – první zahrnuje dokumenty, týkající se Hussajnovské rodiny, druhá pak diplomatické a konzulární záležitosti (941 položek).

Série G je složená ze 427 případů týkajících se odezvy kolínských spolků a jejich reprezentantů na ministerské oběžníky týkající se správní, soudní, finanční agendy v Régence (427 položek).

Série L se skládá z dokumentů, souvisejících se správou Velké mešity a jejích dílčích orgánů (například náboženská univerzita Zajtúna), včetně personálních záznamů o učitelích, administrativních pracovnících a studentech (300 položek).

Série M obsahuje záznamy o územním uspořádání (Generální ředitelství veřejných prací, *Direction générale des travaux publics*), záznamy o těžbě fosfátů a železnici v Gafse (4800 položek).

Série MN obsahuje dokumenty, zasílané jednotlivými bezpečnostními útvary sekretariátu protektorátní vlády, zejména z oblasti politických a odborových organizací

(238 položek).

Série Justice Tunisienne obsahuje dokumenty vytvořené Správou soudních záležitostí (*l'Administration des Affaires Judiciaires*) během protektorátu v občansko-právních a trestně-právních kauzách.

Série SG obsahuje dokumenty vytvořené Generálním sekretariátem tuniské vlády (*Secrétariat Général du Gouvernement Tunisien*) od jeho vzniku v roce 1883, včetně přidružených institucí (*Contrôle des affaires indigènes, Sûreté publique, L'inspection générale des services administratifs*) a záznamech o administrativním personálu, výdajích, právních službách a legislativě (167500 položek).³¹

Významná položka institucionálních pramenů v podobě diplomatické korespondence ve sledovaném období je uspořádána v ediční řadě *Documents diplomatiques français* (1870–1969, Paris).³² Dobová historiografie coby reflexe světonázorů epochy francouzského protektorátu je pro badatelské účely poměrně přehledně uspořádána. Základní osu tvoří ediční řady a specializovaná periodika, poskytující ve většině případů stručná sdělení. Za relevantní prameny lze považovat edice *Revue de l'histoire des colonies françaises* (1913–1931, Paris) a *Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire* (1861–1914, Paris). Reflexi koloniální politiky ve Francii a komentáře k aktuální agendě v Régence pak poskytují i záznamy ze sérií *Journal officiel de la République française. Débats parlementaires. Chambre des députés*³³ a *Journal officiel de la République française. Débats parlementaires. Sénat. compte rendu in-extenso*.³⁴

Další položkou z kategorie institucionálních pramenů jsou periodické publikace, vydávané rezidenturou pro potřeby informovanosti vlastního aparátu a také z důvodu publikační odpovědnosti vůči francouzským orgánům (prezidentovi, parlamentu, senátu). V periodě dvou měsíců byl od roku 1883 vydáván *Journal officiel tunisien*, který obsahoval znění dekretů, deklarácí a zákonů. Jedná se o základní pramen pro poznání legislativy Protektorátu, ale díky obsaženým sdělením předních představitelů francouzského režimu poskytuje mnohdy dobrá vodítka k postojům jednotlivých státních

³¹ *Archives nationales de Tunisie*, <http://www.archives.nat.tn/> [20. 8. 2015].

³² Pro období předcházející ustavení protektorátu nad Régence byla kompilována a vydána i samostatná série *Affaires de Tunisie avec une carte de la Régence, 1870–1881*, Paris 1881.

³³ Paris 1881–1940, Imprimerie du Journal officiel, BAAN, 2012–7516.

³⁴ Paris 1880–1940, Imprimerie du Journal officiel, BS, 2012–23800.

představitelů.³⁵ Obdobným pramenem je *Bulletin mensuel de l'office du Gouvernement tunisien* (od roku 1921), vydávaný později (od roku 1926) s pozměněným názvem jako *Bulletin mensuel de l'Office du protectorat français en Tunisie*. Kromě detailních statistik obchodních bilancí či reportů o oficiálních událostech v Régence se zde pravidelně vyskytují i méně formální texty, informující čtenáře o novinkách z oblasti turistiky, archeologie či umění. Dá se říci, že se v případě těchto bulletinů jedná o jisté reprezentační médium Protektorátu, neboť potenciální čtenářská obec byla širší nežli u *Journal officiel*.³⁶ Dalším pramenem, který lze považovat za obligatorní produkci administrace Protektorátu je *Statistique générale de la Tunisie*, vydávaná pravidelně mezi roky 1881–1839.³⁷ Jedná se o souhrnné statistiky ze všech domén administrace Protektorátu (populační census; veřejné zdravotnictví; školství; justice; kárná zařízení; pošty, telegrafní a telefonní síť; veřejné služby; finance; zemědělství, meteorologie; lesnictví; obchod a mořeplavba; kolonizace; nemovitosti).

Souhrnnou zprávou, předkládanou generálním rezidentem prezidentovi francouzské republiky byl *Rapport au Président de la République sur la situation de la Tunisie*. Publikace byla vydávána každoročně v letech 1890 až 1928 v Tunisu.³⁸ Jednalo se o kompilační dokument (materiály byly vytvářeny společně ministerstvem zahraničních věcí, rezidenturou, jakož i jednotlivými tuniskými resorty), který obvykle poskytoval komentované statistiky z oblasti hospodářství, reporty o nejvýznamnějších legislativních úpravách, implementovaných reformách, stavu a vývoji vnitřní bezpečnosti a také komentáře generálního rezidenta.

Oficiální reporty z rozličných domén fungování Régence byly předkládány v podobě publikací jednotlivých rezortů. Z oblasti zemědělství a obchodu se jednalo o *Bulletin de l'agriculture et du commerce*, publikovaný periodicky na čtvrtletní bázi v letech 1896–1911 v Tunisu. Záznamy k obchodu a zemědělství v jižních částech Régence byly publikovány souhrnně v *Bulletin économique régional de la Chambre mixte de commerce et d'agriculture du sud de la Tunisie. Procès-Verbaux des Séances*.³⁹ Bulletin, obsahující zejména detailní statistiky obchodních bilancí, začal vycházet po ustavení smíšených

³⁵ *Journal officiel tunisien* navazoval na starší bejlikátní periodikum *Arra'id Arrasmi attunisi* (uváděn také jako *Raid tounsi*), publikované od roku 1860 v arabštině.

³⁶ Lze tak usuzovat z faktu, že *Bulletin* poskytoval předplatné a na svých stránkách uveřejňoval i adresy některých svých prodejců či distributorů.

³⁷ Vydávalo *Direction générale de l'agriculture, du commerce et de la colonisation*.

³⁸ Impr. A. Guenard, Tunis, BMAE 2012–277214.

³⁹ Sfax 1908.

hospodářských komor od roku 1908. Pro oblast vzdělávání a školství je obdobným pramenem *Bulletin officiel de l'enseignement public* z let 1887–1919.⁴⁰

Podkladem pro zkoumání vývoje francouzské justice v Régence je periodicky vydávaný *Journal des tribunaux français en Tunisie* (1889, Tunis), relevantními institucionálními periodiky jsou také materiály pokrývající společně Alžírsko i Tunisko, jako byl např. *Journal général de l'Algérie et de la Tunisie* (1892–1926). Z oblasti archivních pramenů osobní povahy je nutno zmínit také osobní korespondenci. V kategorii publikované korespondence se jedná o prameny osobností typu Paula Cambona (*ministre résident* a posléze *résident général*, „architekt“ tuniského administrativního aparátu).⁴¹

1.3.2 Frankofonní periodický tisk

Disertační práce se zabývá obdobím, kdy se tištěná periodika vyskytovala v takové míře, že je lze považovat za signifikantní pramen k poznání daného tématu. Vlastní tiskoviny již byly dostupné velké škále čtenářů (na konci 19. století lze v případě Régence hovořit o desítkách tisíc potenciálních čtenářů, tedy podstatné části evropského obyvatelstva protektorátu). Zároveň je třeba považovat za významný pramen nejen média tištěná přímo v Tunisu, ale rovněž francouzskou kontinentální produkci. Ta musí být považována za významnou vzhledem k faktu, že do okruhu jejich potenciálních čtenářů je nutné počítat také osoby a komunity, na které se tato disertační práce zaměřuje (tedy reprezentantů či „pozorovatelů“ protektorátní správy). Pro účely disertačního výzkumu byla zvolena následující periodika v těchto dvou kategoriích:

- 1) Periodika tištěná ve Francii: *La Lanterne* (1877–1928, Paris), *Le Matin* (1884–1944, Paris), *La Croix* (1880–1944, Paris), *Journal des débats politiques et littéraires* (1814–1944, Paris), *Le Temps* (1861–1942, Paris), *Le Radical* (1881–1932, Paris), *L'Intransigeant* (1880–1940, Paris), *Les Annales Coloniales* (1900–1949, Paris),
- 2) „kolónská“ periodika: *La Dépêche tunisienne* (1889–1961, Tunis), *La Tunisie Française* (1892–1946, Tunis), *La Petite Tunisie* (1903–1937, Tunis), *Le Colon français républicain* (1925–1934), *Tunis-Socialiste* (1921–1956), *Le Petit Matin* (1923–1967, Tunis), *Tunis-journal* (1884–?, Tunis).

⁴⁰ *Bulletin officiel de l'enseignement public*, BNF, 8–R–8592.

⁴¹ CAMBON, Paul, *Correspondence, 1870–1924, vol. I 1870–1889, L'établissement de la République. Le protectorat tunisien. La régence en Espagne. La Turqui d'abd ul Hamid*, Paris 1940.

Podmínky pro vydávání tisku v Régence byly upraveny dekretem ze 14. října 1884. Vydavatelům byla uložena povinnost složit kauci, která byla jednou z podmínek pro možnost veřejné produkce novin a časopisů. V případě tiskovin s politickým obsahem se jednalo o 6000 franků, u subjektů orientovaných na nepolitickou agendu činila kauce 3000 franků, přičemž povinnost se týkala jen těch tiskovin, které vycházely alespoň jednou týdně. Do druhé kategorie spadaly i literárně či umělecky orientovaná periodika. Nicméně většina z nich vycházela na měsíční či dvouměsíční bázi (výjimka se tak týkala i *La Revue tunisienne*). Tato výjimka byla zrušena generálním rezidentem René Millem a kauce byla následně obligatorní nehledě na periodicitu vydání.⁴²

Deník *La Tunisie Française* byl založen v roce 1892 a s ohledem na šířku čtenářské obce byl nejvýznamnějším dobovým tuniským periodikem, které reprezentovalo zájmy kolónů.⁴³ V průběhu dvacátého století patřil deník k nejvýznamnějším foyer pro útoky na vznikající nacionalistické hnutí. Krátce po druhé světové válce byl zahrnut pod značku *La Presse de Tunisie*.

La Dépêche tunisienne patřil k nejrozšířenějším frankofonním tiskovinám v Régence. Náklad se v polovině třicátých let dvacátého století pohyboval okolo 30 000 výtisků. Obsahoval také literární přílohu (*Supplément littéraire illustré, hebdomadaire*).⁴⁴

Ke kolónským periodikům se socialistickou orientací patřil *La Petite Tunisie. Journal républicain indépendant*, vycházející v letech 1903–1937, který zahrnul dříve samostatně existující *Le Petit Tunisien*.⁴⁵ *Tunis-socialiste* byl od roku 1921 platformou tuniské odbočky Francouzské sekce mezinárodní internacionály (*Section française de l'Internationale ouvrière*, SFIO).⁴⁶ Navazoval na předchozí *L'Avenir social*, který se však po roztržce tuniské komunistické kliky se SFIO stal samostatným komunistickým plátkem.⁴⁷ V letech 1925–1934 vycházel republikánsky, respektive socialisticky orientovaný *Le Colon français républicain. Journal de défense des intérêts français et annamites*.⁴⁸

⁴² CANAL, Albert, *La Littérature et la presse tunisiennes de l'Occupation à 1900*, Paris 1923, s. 140.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Plným názvem *Le Petit Tunisien. Organe des intérêts français et des communes tunisiennes*, vycházející každou neděli od roku 1888. V záhlaví byla uvedena hesla „Tout pour la France!“ („Vše pro Francii!“) a „Union, Travail: Prosperité!“ („Jednota, práce: Prosperita!“).

⁴⁶ TLILI, Béchir, *La fédération socialiste de Tunisie (SFIO) et les questions islamiques (1919–1925)*. In: GALLISSOT, René (ed.), *Mouvement ouvrier, communisme et nationalismes dans le monde arabe*, Paris 1978, s. 77.

⁴⁷ *Nomenclature des journaux et revues en langue française du monde entier*, Paris 1937, s. 439.

⁴⁸ Tamtéž.

1.3.3 „Opoziční“ či „nacionalistická“ periodika vydávaná v Tunisku

Vznik prvních reakčních periodik v období francouzského protektorátu v Tunisku spadá do první dekády po záboru. První reprezentací „tuniské identity“ v Protektorátu v oblasti tisku byl čtrnáctideník *al Hadhira* (1888–1910), založený Alim Bouchachoua, absolventem Sádikíje.⁴⁹ První tiskovina svého druhu v Protektorátu se těšila jisté podpoře jak představitelů tradičních kruhů okolo Zajtúny (jako byl například cheikh Salem Bouhajeb), tak požívala podpory některých představitelů francouzské administrativy (Louis Machuel či generální sekretář tuniské vlády Eugène Regnault).⁵⁰ *Al Hadira* tak doznala uznání ve čtenářských kruzích zajtúnsky orientovaných Tunisánů, nicméně pro své umírněné vyjadřování se později stala terčem kritiků nacionalistů. Přestože se od devadesátých let začaly objevovat i kritické hlasy, *Al Hadira* byla až do konce své existence subvencována protektorátní správou.⁵¹

V souvislosti s hnutím Mladotunisanů a jeho vůdcem Ali Bash Hambou lze považovat za průkopníka v oblasti nacionalistických periodik list *Le Tunisien* (1907–1912, Tunis). Ten byl zároveň prvními novinami, které vydávali Tunisané ve francouzštině. Za důvod této jazykové volby bývá uváděno, že francouzština poskytovala širší čtenářskou základnu (než dřívější *al Hadira*) a myšlenky mohly být dostupné i nearabsky hovořící kolónské obci a představitelům Protektorátu.⁵² Existence časopisu byla ukončena v roce 1911, kdy řada představitelů mladotuniského hnutí odešla do exilu z důvodu údajných represí po vyhlášení výjimečného stavu (více viz Aféra Djellaz).

Vstup islámské agendy do nacionálního hnutí byl reprezentován také týdeníkem *El Ouazir*, jehož podtitul byl *Publication hebdomadaire islamiste réformiste* (Reformní islámský týdeník). První číslo bylo vydáno 5. dubna 1920. *El Ouazir* navazoval na starší *El Mouchir*, patřící stejnému vydavateli (Taïeb Ban Aissa). Mezi redaktory se vyskytly i osobnosti jako Mahmoud Bourguiba či Belhassen Ben Chaâbane. Týdeník se nejprve orientoval na podporu hnutí Destour, nicméně po vyloučení Ben Aissy z hnutí se přiklonil spíše k rétorice frakce *Parti libéral constitutionnel indépendant* a posléze k Néo-Destouru.⁵³ Arabský socialisticky orientovaný tisk byl reprezentován žurnálem *as-Sawab*

⁴⁹ Dobová i současná frankofonní literatura uvádí řadu přepisů, nejčastěji pak *al-Hadhira* a *Al-Hadhira*.

⁵⁰ KASSAB, Ahmed, OUNAÏES, Ahmed, *Histoire général de la Tunisie, tome IV, L'Époque contemporaine (1881–1956)*, Tunis 2010, s. 209.

⁵¹ Informaci potvrdil v diskuzi Moncef Chenoufi. *Actes du premier séminaire sur l'histoire du Mouvement national*, Sidi Bou Saïd, 29.–31. 5. 1981, Tunis 1983, s. 267; KASSAB, OUNAÏES, s. 209.

⁵² Z jazykového hlediska je zajímavý i fakt, že Abd al-Aziz Thaalbi vedl arabskou sekci časopisu, neboť ne všichni přívrženci hnutí rozuměli francouzštině. Více viz PERKINS, *A History*, s. 249.

⁵³ HAMDANE, Mohamed, *Guide des périodiques parus en Tunisie. De 1838 au 20 mars 1956*, Carthage 1991, s. 138–139.

(psán také jako *as sawaab*), který často publikoval texty poukazující na syntézu socialistického a islámského myšlení.⁵⁴

Významná epocha, spojená s rozvojem nacionalistických periodik, náleží konci dvacátých let 20. století, kdy se formovaly první masové entity národně-osvobozenického hnutí. Jistý odklon od socialistických tendencí a příklon k identitě vyjadřované především uměleckými apely symbolizoval časopis *La Voix du Tunisien* (*Sawt at-Tunisi*, Hlas Tunisianů⁵⁵), vydávaný celé dvě dekády od roku 1930. Jeho zakladatel Chadli Khayrallah se hlásil k reformačnímu odkazu Aliho Bach Hamba, přičemž žurnál poskytoval prostor především mladým elitám, budoucímu jádru Néo-Destouru (Mahmoud Materi, Tahar Sfar či Habib Bourguiba).⁵⁶ Koncem dvacátých let se hlavní ikonou nacionálního hnutí stává Habib Bourguiba, odchovanec školního curricula civilizační mise (absolvoval vzdělání na *Collège Sadiki* a současně i v právnické školení ve Francii). V roce 1928 začala Bourguibova spolupráce s novinami *L'Etendard Tunisien* (Tuniský prapor) a *La Voix du Tunisien*, o tři roky později (1931) se po represích ze strany koloniální správy začal angažovat v radikálním nacionalistickém plátku *L'Action Tunisienne* (Tuniská akce).⁵⁷ *La voix du Tunisien* následoval kritickou linii Aliho Bach Hamba a kromě Bourguibových článků zde své texty publikovala i takzvaná druhá generace nacionalistů, kteří tvořili jádro Néo-destouru (Mahmoud Materi, Tahar Sfar či Bahri Guiga).

Kromě vyloženě apelačních či politicky angažovaných plátků vzešla ve třicátých letech z generace tuniských literátů iniciativa v podobě *Le Monde Littéraire* (*Al Alam al Adabi*, Literární svět), vycházejícího v letech 1930–1936. Zakladatelem a hlavní postavou byl Zine Al Abidine Senoussi (1888–1965), podporující literární produkci nových forem. V *Al Alam* byly publikovány texty umírněných nacionalistů a mladé generace literátů (jako například Mohameda Houlioui).

Opoziční periodika nabývají důležitosti pro svou výpovědní hodnotu v kontextu persvazivních praktik, přičemž z dosavadních průzkumů vyplývá, že autoři si dokázali přisvojit slovník protektorátní správy a ovládali základní koncepční termíny. V dílčích fázích výzkumu je proto záměrem pokusit se charakterizovat způsoby reflexe implementace civilizační mise na příkladech rétoriky jednotlivých promluv.

⁵⁴ *As-sawaab* se otevřeně hlásil k socialistické orientaci v sérii článků s tituly *Socialisme dans l'Islam* (Socialismus v islámu, 28. 5. 1920), *Notre cause et le Parti socialiste* (Naše záležitost a Socialistická strana, 1. 10. 1920), či *Nous et les socialistes* (My a socialisté, 12. 11. 1920),

⁵⁵ V česky psané odborné literatuře se vyskytuje spíše překlad „Tuniský hlas“, viz KYDLÍČEK, Jakub, *Tunisko*. In: JEŽOVÁ, Michaela, BURGROVÁ, Helena (ed.), *Současný Blízký východ*, Brno 2011.

⁵⁶ KASSAB, OUNAÏES, s. 209.

⁵⁷ PERKINS, *A History*, s. 209.

1.3.4 Etnografika, cestovní deníky a „koloniální“ literatura

Zaínterovanému badateli poskytuje konec 19. století velké množství pramenů ke zvolenému tématu. Jejich povaha osciluje mezi cestovními záznamy, kolonialistickou propagandou a seriózním etnografickým popisem. Všechny zmíněné literární druhy lze řadit do jedné kategorie v rámci klasifikace pramenů, neboť vykazují přítomnost stejných témat a klíčových bodů. Dále představují vybrané exempláře jednotlivých druhů, které lze považovat za reprezentativní ukázky zkoumaných pramenů.

Příkladem cestopisu může být spis Henriho Lorina *Promenade en Tunisie* z roku 1896, který je cestovním deníkem, vznikajícím plně v duchu idejí civilizační mise. Jeho účelem bylo „*takřka patnáct let od doby, kdy se Francie etablovala v Tunisu, ... odpovědět na otázky, na které si spoluobčané ve Francii nedokáží odpovědět*“.⁵⁸ Jednoduše řečeno má spisek rozptýlit některé pochyby, které zazněly na počátku okupace, a přinést „*souhrnný dojem*“ (*impression d'ensemble*), který francouzskému publiku přinese „*detaillní informaci*“ o užitečnosti protektorátu jako takového. Lorin procestoval *Régence* díky prvnímu ministrovi protektorátní vlády v Tunisku, kterým byl René Millet. Persvazivním prostředkem je hned dvojí odkaz na autoritu – jednak autor spisu je významný profesor dějin a geografie v Bordeaux, jednak je hned na počátku textu poukázáno na autoritu v podobě ministra protektorátní vlády, který autora k cestě vyzval.

Příkladem autora, vzešlého z vojenského prostředí, je François Rebillet, který ve funkci prvního vojenského přidělence publikoval pro interní potřeby tuniské rezidentury stodvacetistránkový spis *Les relations commerciales de la Tunisie avec le Sahara et le Soudan* (Obchodní vztahy Tuniska se Saharou a Súdánem). Rebillet využíval své erudice, nabyté ve službě v jižním Tunisku, k předložení poměrně detailního popisu etnik v oblasti severní Sahary. Jádrem jeho analytické práce bylo hledání příčin úpadku transsaharského obchodu, přičemž zachycoval trasy karavanních cest. Reprezentace idejí civilizační mise spočívá v doporučeních, která Rebillet předkládal coby lék proti dalšímu ekonomickému úpadku – záchranu spatřoval zejména v budování infrastruktury a patřičného správního aparátu, který by i v řídce osídlených oblastech zajistil dozor nad tradičními ekonomickými strukturami.⁵⁹

⁵⁸ LORIN, Henri, *Promenade en Tunisie*, Paris 1896, s. 14.

⁵⁹ REBILLET, François, *Les relations commerciales de la Tunisie avec le Sahara et le Soudan*, Nancy 1895, s. 26.

Jedním z příkladů adorace protektorátní správy je dílo doktora filosofie a ředitele *Collège Alaoui* Gastona Loth *La Tunisie. L'oeuvre du protectorat français* (Tunisko. Dílo francouzského protektorátu).⁶⁰ Podobně jako řada cestopisů bylo také jeho dílo určeno především francouzskému čtenáři, přičemž z úvodní dedikace lze vytušit, že cílovou skupinou bylo auditorium ve Francii. Rovněž struktura díla je podobná jako u cestovatelských záznamů, nicméně se nejedná o záznam vlastních pozorování, ale o kompilaci informací z jiné literatury. Úvodní kapitola je věnována fyzicko-geografickým popisům tuniské krajiny (včetně statistických údajů). Druhá kapitola (*L'Evolution historique*) je pak věnována dějinám území Régence, a to od antiky až po „dekadentní“ epochu bejlikátu. Zajímavý je rovněž pohled do repertoáru poetických pojmenování, jimiž je častováno vše „nefrancouzské“ či „neprotektorátní“: „turecké barbarství“ (*la barbarie turque*) či „úpadek tuniského bejlikátu“ (*décadence de la Tunisie beylicale*).⁶¹ Jedná se tak o pramen, který lze zahrnout do kategorie „koloniální literatury“, tedy skupiny textů, využívající odborně-popularizačního stylu, autority pisatele a quasi vědecké argumentace ve službách rétoriky ospravedlnění existence protektorátu a jeho budování. Do stejného ranku lze zařadit rovněž spis S. Paularda *Les richesses de la Tunisie. Ce que les Français peuvent faire dans la régence de Tunis* (Bohatství Tuniska: co mohou Francouzi učinit v Regentství tuniském). Autor spisu byl představitelem kolónské komunity, neboť působil jako člen Zemědělského syndikátu francouzských kolónů v Tunisku (*Syndicat agricole des colons français en Tunisie*).⁶²

Na druhou stranu se lze setkat s významným korpusem materiálů, jejichž autoři se stavěli negativně k francouzskému protektorátu a mnohdy (byť nepřímou) k civilizačním idejím. Jeden z dokladů, že již v devadesátých letech 19. století dokázali cestovatelé kriticky vnímat situaci v koloniích, je cestopis Maria Bernarda *De Tripoli à Tunis*.⁶³ Bernard si ve svém díle stěžoval na špatnou morálku a neschopnost strážů z domorodých odvedenců, které viděl v Gabès. Bernardova slova ostře kontrastují s tím, co o rok dříve proklamoval François Gautier: „*Francouzská okupace, tolik plodná na dobré výsledky skrze dokonalost své správy.*“⁶⁴

⁶⁰ LOTH, Gaston, *La Tunisie. L'oeuvre du protectorat français*, Paris 1907.

⁶¹ Tamtéž, s. 22.

⁶² PAULARD, (S.), *Les richesses de la Tunisie. Ce que les Français peuvent faire dans la régence de Tunis*, Paris 1893.

⁶³ BERNARD, Marius, *De Tripoli à Tunis*, Paris 1892.

⁶⁴ GAUTIER, François, *Coup d'oeil général sur la Régence de Tunis depuis son origine jusq'a nos jours*, Paris 1891.

Historiografie dvacátého století obvykle rozlišuje dobová periodika a literaturu na „koloniální“ (*colonial*) a „kolonizační“ (*colonialiste*). Expresí koloniálních zájmů jsou publikace syndikátů, které se podílely na budování francouzské koloniální říše. Příkladem významného „koloniálního“ periodika je *La quinzaine colonial* (1897–1938, Paris). Buletin *La Quinzaine colonial* měl předchůdce v podobě *Bulletin de l'Union colonial française* (první číslo vyšlo 1. listopadu 1894). Publikace byla vydávána pod hlavičkou *Union colonial française*⁶⁵ (1863–1959), organizace, vzniklé z iniciativy obchodních kruhů z Marseille a Bordeaux. Koloniální revuální produkci lze rozdělit na provenienci tuniskou (tedy tištěnou v Tunisu či reprezentující francouzské orgány v Régence) a metropolitní (tištěnou ve Francii a představující orgány francouzských institucí zabývajících se všemi koloniemi). Ve vztahu ke zkoumanému tématu je relevantní především následující spektrum: *Revue Tunisienne. Organe de l'Institut de Carthage* (1893–1948), *Les Annales coloniales (édition illustrée)* (1929–1937),⁶⁶ *Le monde Colonial illustré*, *Revue des deux mondes: recueil de la politique, de l'administratin et des moeurs* (1829–1971), *La Revue Française d'Outre Mer*, *Revue française de l'étranger et des colonies et Explorations*, *Gazette géographique* (1888–1914), *Revue du monde musulman* (1906–1926), *Bulletin de l'Institut colonial de Nancy* (1904–193?).

⁶⁵ Později sloučené s *Comité de l'Indochine* a *Institut colonial français* a přejmenované na *Comité de l'Empire français* (1941), posléze s názvem *Comité central français pour l'outre mer* (1948).

⁶⁶ Coby příloha *Les Annales Coloniales*.

2 Protektorát a indigènes

2.1 Od trestné výpravy k protektorátu – dějiny záboru Tuniska

Samotné dějiny záboru Régence rozděluje vojenská francouzská historiografie do tří etap.⁶⁷ První je tažení z alžírské Constantine do Tunisu (*Première expédition*), další je mezidobí mezi dvěma kampaněmi a třetí fází (*Deuxième expédition*), která je zahájena na podzim tažením na Kairouan a dále do oblasti Gafsy, Gabès a Djerid. Obdobné dělení uplatňuje klasik koloniálních teorií Léon Deschamps ve svém díle *Histoire sommaire de la colonisation française* (Souhrnné dějiny francouzské kolonizace), kde kromě krumírských razií považuje za důvod pozdějšího záboru „nepřátelské akce bejovy vlády proti *Société marseillaise de l'Enfida*“.⁶⁸ Také on rozděluje zábor na fázi prvních expedic (přes Kef a Bizerte) do uzavření smlouvy v Kasr el-Said⁶⁹ a následné období, zahájené kampaní s cílem v Kairouanu v říjnu 1881.

Oficiální dokumentace a resumé první etapy bojových akcí se nezmiňuje o pozdějších argumentech obhájců Protektorátu, tedy o „nutnosti civilizovat“ a jejích mocenských důsledcích. Stále opakovaným leitmotivem je nutnost defenzivy vůči kmenům, které opakovaně pronikaly do alžírské oblasti La Calle a mnohdy dál směrem ke Constantine. Defenzivní charakter výpovědi je ilustrován mimo jiné výčtem obětí v předchozích letech, kdy se východnímu Alžírsku nedostávalo jednotek a „vojáci museli bojovat, navzdory nároku na odpočinek“, aby „přinutili nepřítel respektovat naše hranice“.⁷⁰

„Koloniálním“ institucím nebyly záležitosti „indigènes“ lhostejné. Administrativa v Alžírsku se v mnohých případech snažila zjistit postoje a motivace domorodých kmenů a vyvíjela aktivitu při komunikaci s jejich představiteli. Dokladem je případ v podobě reakce na události bezprostředně předcházející operacím na tunisko-alžírském pomezí. Francouzská správa zaznamenala případ krevní msty, která vypukla poté, co byl zabit jeden z Krumirců na území kmene Nehed v provincii Constantine.⁷¹ Ihned po incidentu byl

⁶⁷ Vycházím ze zdroje CHARLES-LAVAZUELLE, Henri (ed.), *L'expédition militaire en Tunisie 1881–1882*, Paris [?].

⁶⁸ DESCHAMPS, Léon, *Histoire sommaire de la colonisation française*, Paris 1894, s. 91.

⁶⁹ Autor uvádí chybný tvar „Ksar“.

⁷⁰ CHARLES-LAVAZUELLE, s. 15nn.

⁷¹ Příběh je, navzdory formálnímu charakteru dokumentu, podán romanticky. Krumírský mladík byl prý přistižen při „rendez-vous“ s dívkou z kmene Nehed. Následně byl zabit rodiči dotyčné dívky. CHARLES-LAVAZUELLE, s. 7.

povolán důstojník arabského byra z Calle, který měl za úkol mediaci řešení mezi znesvářenými kmeny (*El-Aioun* a *Oulad-Cedra* neboli Krumirci). Krumirci však jeho návrh odmítli a při následné eskalaci odvetných akcí vyrabovali i několik vesnic na alžírské straně hranice. Francouzská strana již delší dobu sledovala tuniské napojení na nedávná povstání v Alžírsku. Byl znám i fakt, že roku 1879 byly během povstání v Aurès (v alžírské provincii Constantine) skupiny povstalců zásobovány zbraněmi a střelným prachem z Régence. Pozdější ministr-rezident (*ministre résident*) Théodore Roustan viděl příčinu v zapojení místních bejlikátních představitelů do pašování kontrabandu.⁷²

Konsolidace Krumirců měla zprvu probíhat jako lokální operace s cílem zabezpečit pomezí Alžírsko a Régence. Nebylo záměrem ani zájmem představených vojenských autorit překročit hranici a riskovat popuzení tuniského beje, který „zde má své činovníky“ (*agents du bey*). Generál Jean Pierre Martial Ritter byl opakovaně upozorňován, že k překročení hranice je jen krajním řešením. Guvernér Alžíru ve stejné době zasílá telegram ministru zahraničních věcí v záležitostech potenciálního překročení hranice, „*kterému je lepší se vyhnout*“,⁷³ ale které je následně nutné neprodleně obhájit a vysvětlit zástupcům beje jako „*nezbytné*“.⁷⁴ Na alžírském území mělo nicméně dojít k maximálně efektivní operaci „*s co nejmenší mírou povyku*“.⁷⁵

Akce nebyla brána na lehkou váhu, z událostí bezprostředně předcházejícím kampani bylo jasné, že krumirské kmeny jsou ve výhodě z důvodu znalosti terénu (hornaté a lesnaté tunisko-alžírské pomezí je dokonce v dnešní době těžko přístupné) a nerespektování „*pravidel války*“.⁷⁶ V noci z 2. na 3. dubna obdržel generál Ritter telegram, ve kterém byl velitelem sipáhíjů v Tarfu tázán, jaká „*síla pozemních, jízdních a dělostřeleckých jednotek se Vám jeví nezbytná pro proniknutí ke Krumircům a jejich efektivnímu potlačení během přibližně dvanácti až čtrnácti dnů?*“⁷⁷ Obavy z opakování neúspěchu a případného masakru byly na místě, v paměti velitelů byly jistě přítomny bezprostřední vzpomínky na opakované útoky z konce března 1881. Zmíněný telegram proto vyznívá varovným tónem: „*Počítejte s tím, že je nám třeba býti dostatečně silnými,*

⁷² ESTOURNELLES, Paul Henri Benjamin de Constant, *La politique française en Tunisie. Le protectorat et ses origines (1854–1891)*, Paris 1891, s. 116.

⁷³ CHARLES-LAVAZUELLE, s. 7.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ Tamtéž.

⁷⁶ Přípomínkami strachu jsou zdánlivé detaily, jako např. že jednu ze svých obětí v Nehedu Krumirci „*svlékli a dorazili nožem*“. Tamtéž, s. 11.

⁷⁷ Tamtéž.

bychom se vyvarovali nepříjemných eventualit.“⁷⁸

Záměrem připravovaných akcí tak nebyl zábor Tuniska, neboť pro tak rozsáhlý úkol nebyly jednotky řádně připraveny. Mnohým došly zásoby munice ještě během prvních útoků Krumirců přes hranice (30. března), navíc jim chyběla logistická podpora a trén (ambulance a muly k přenosu munice). V oblasti se nenacházela ani potřebná infrastruktura v podobě železnice či zpevněných cest. Také francouzský ministr zahraničních věcí Barthélemy Saint-Hilaire opakoval, že cílem je eliminace Krumirců. Přitom nevyklučoval ani spolupráci s tuniskými jednotkami, za účelem potlačení „*společných nepřátel naší a bejovy autority*“.⁷⁹ Zároveň vznikl požadavek na rozsáhlejší akci, která by se neomezila na pouhé příhraniční pomezí: „*Odhaduji, že při represích proti útočnickům se nesmíme zastavit na hranicích, a že bude nezbytné potrestat tyto kmeny „u nich“, neboť tuniská vláda se nehodlá ujmout toho úkolu.*“⁸⁰

„Krumirská agrese“ vyvolala odezvu ve francouzské vládě, které předsedal Jules Ferry (coby ministr pro veřejné vzdělávání).⁸¹ Dne 4. dubna ohlásil Ferry v parlamentu, že k odvetě za útoky Krumirců byly na alžírsko-tuniském pomezí shromážděny jednotky. Následně 7. dubna schválil francouzský parlament uvolnění finančních prostředků (čtyři milióny pro pozemní vojsko, jeden a půl miliónu pro námořnictvo). Ve stejný den však poukázal Mohammed es Sadock nótou, že nepřipustí přítomnost cizích vojsk na svém území. Následně slíbil vyslání pěti tisíc mužů k potlačení Krumirců. Ihned se obrátil na osmanského sultána, jehož byl formálním vazalem, s poukazem na fakt, že přítomnost francouzského expedičního sboru by znamenala narušení teritoriální integrity Osmanské říše. Zároveň argumentoval tím, že francouzská přítomnost by znamenala zpochybnění sultánovy autority jakožto náboženského vůdce. Bejovi bylo dáno vědomí, že postoj Francie se nezmění a trestná výprava bude uskutečněna. Mezitím došlo k dalším náznakům eskalace násilí na pomezí Tuniska a Alžírsko, které si Saint-Hilaire vyložil jako další impulz k nutnosti urychlení akce. Francouzská šalupa *Hyène* byla ostřelována, když se přiblížila k Tabarce a bejovi bylo dáno na vědomí, že „*jsme povinni okamžitě pomstít tento*

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ FAUCON, Narcisse, *La Tunisie avant et depuis l'occupation française*, Tunis 1893, s. 277.

⁸⁰ Ministr války generál Farre ministru zahraničních věcí Barthélemy Saint-Hilaire, Paříž, 1. 4. 1881, DDF série I, tome III, n. 416.

⁸¹ Dalšími klíčovými členy byli Barthélemy Saint-Hilaire (ministr zahraničních věcí), ministr války generál Jean-Joseph Farre a admirál Georges Charles Cloué.

útok“.⁸²

Opatrnost Ferryho a Saint-Hilaireho v přípravě akcí lze vysvětlit i z hlediska mezinárodní situace. V Londýně vznikla obava, že útoky Krumirců jsou provokovány záměrně a slouží jako účelová příprava pro invazi.⁸³ Když byl Ferry 11. dubna interpelován v parlamentu, ujistil poslance o svých tuniských záměrech ve smyslu nastolení „*vážné a trvalé bezpečnosti a budoucnosti Alžírsko*“.⁸⁴ Trestná kampaň v Tunisku však měla být krátkodobá – Ferry mluvil o horizontu jednoho měsíce. Krátkodobému charakteru intervence pak odpovídal i požadovaný rozpočet na celou akci.⁸⁵

Ferry sice veřejně nepromluvil o záměrech záboru Régence, přesto se později opakovaně vyjadřoval na téma snah po eliminaci italského vlivu ze severoafrických oblastí francouzského koloniálního zájmu. Itálie se stala po kongresu v Berlíně v roce 1878 hlavním aspirantem na pozici dominantní evropské mocnosti v Tunisku, zejména díky vysokému počtu příslušníků italské diaspory v Tunisu a rozsáhlé síti agentů či poradců v bejově aparátu. Nepřátelská tendence proti Itálii byla bezprostředně posílena také protifrancouzskou propagandou arabského plátku, vydávaného v sardinském městě Cagliari, jakož i zprávou, že italský konzul v Tunisu Licurgo Maccio měl vyslat emisary ke Krumirským kmenům s cílem přimět je k dalším diverzím.⁸⁶

Plán konsolidace spočíval ve vyslání dvou kontingentů – pozemního sboru, který postupoval z Alžírsko směrem na Tabarku, a dále expedičního výsadkového sboru, který se měl vyložit v Bizerte. Dne 24. dubna překročil sbor o síle 5000 mužů pod vedením generála Françoise Auguste Logerota hranici bejlikátu poblíž místa zvaného Sakiet Sidi Youssef. Prvním významným cílem se stalo město Kef, kde se jednotky připravily na obléhání. Velitel Kefu Si Rechid choval záměr postavit se francouzské armádě na odpor, neboť spoléhal na pomoc kmenů z okolí Kefu. Bejlikátní sbory pod vedení prince Aliho beje se v tom okamžiku nacházely jen zhruba dvacet kilometrů od města a stávající posádka v Kefu nebyla schopna obsluhovat baterie na hradbách. Mohammed es Sadock bej

⁸² Barthélemy Saint-Hilaire Théodoru Roustanovi, telegram, Paříž, 16. 4. 1881, 10:00, DDF série I, tome III, n. 465.

⁸³ Depeše velvyslance v Londýně Challemel-Lacoura ministru zahraničních věcí Barthélemy Saint-Hilaire, Londýn, 4. 4. 1881, DDF, série I, tome III, n. 421.

⁸⁴ *Journal officiel de la République française. Débats parlementaires. Chambre des députés*, 11. 4. 1881, s. 850.

⁸⁵ CHARLES-LAVAZUELLE, s. 279.

⁸⁶ Théodor Roustan (ministre de France à Tunis) panu de Noailles (velvyslanci v Římě), Tunis, 5. 4. 1881, DDF série I, tome III, n. 386.

zároveň vyslal posly k předákům místních kmenů s instrukcí neklást postupujícím vojskům odpor. Nakonec se tak Si Rechid rozhodl vydat město bez odporu. Dne 26. dubna obsadily francouzské jednotky starou osmanskou pevnost ve středu města.⁸⁷

O den později, tedy 27. dubna 1881, opustil Logerot se svými jednotkami Kef a postupoval směrem na východ. S několika malými incidenty se setkal v okolí Naberu a 29. dubna získal Souk el Arba. Zde se setkal s princem Alim, kterému nařídil stažení bejlikátních jednotek do Tunisu. Dalšího dne narazil Logerot na odpor poblíž nádraží u Ben Bechir.⁸⁸ Ke slovu přišly kanóny francouzské artilerie pod velením plukovníka Hervého, které zanechaly na 150 mrtvých. Po této epizodě pokračoval sbor směrem na Fernanu, kde se dne 6. května 1881 spojil s jednotkami generála Delebecqua.⁸⁹

Do tohoto okamžiku mohla být kampaň stále považována za trestné tažení do srdce území Krumirců. Souběžně s operacemi, vycházejícími z Alžírsko, však došlo k vylodění francouzských invazních jednotek v přístavu Bizerte.⁹⁰ Dne 1. května dorazily k přístavu tři francouzské fregaty (Galisonnière, Surveillante a Alma) s kontra-admirálem Alfrédem Conradem.⁹¹ Po nedlouhém vyjednávání s bejovými místními gubernátory obsadili francouzští karabiníci přístavní pevnost a do dvou dnů se vylodil zbytek z šestitisícového sboru, 2. května dorazil z Toulonu generál Béart. Do tohoto okamžiku se stále jednalo „jen“ o trestnou výpravu s cílem konsolidace bezpečnostní situace podél hranic, ochrany francouzských zájmů v údolí řeky Medjerdy a eventuálního zastrašení italských mocenských aspirací. Do běhu událostí však vešel faktor, který Ferry pravděpodobně nepředpokládal, a sice nároky osmanského sultána na ochranu Régence.⁹²

Osmanský velvyslanec v Paříži Essad Pacha začal na francouzské ministerstvo zahraničních věcí posílat demarše, které tlumočily stanovisko Vysoké Porty. Régence bylo nadále chápáno jako součást Osmanského domu a přítomnost francouzských sborů je narušením jeho výsostného území. Sultán následně pohrozil vysláním loďstva k Tunisu.

⁸⁷ MIFORT, Camille, *Combattre au Kef en 1881. Quand la Tunisie devint française*, Tunis 2014, s. 59nn.

⁸⁸ O incidentu informoval i francouzský tisk, například *Du jour, Le Temps*, 3. 5. 1881.

⁸⁹ CHARLES-LAVAZUELLE, s. 15.

⁹⁰ Bizerte byla strategicky významným přístavem v severovýchodním výběžku Tuniska.

⁹¹ Podrobnou zprávu o působení kontra-admirála Conrada v čele flotily v Levantě, jakož i detailní poznámky k účasti na tuniském výsadbku podávají memoáry Benjamina Girarda. GIRARD, Benjamin, *Souvenirs maritimes 1881–1883. Journal de bord d'une campagne en Tunisie, en Égypte et dans le Levant sur le cuirassé „le la Galisonnière“ qui portait le pavillon de M. le contre-amiral Conrad, commandant en chef*, Paris 1895.

⁹² Detailní skutečnosti o formální podřízenosti bejlikátu vůči osmanskému sultánovi uvádí BLILI, Leile Temine, *Sous le toit de l'Empire*, Tunis 2012.

Tento obrat v událostech považoval francouzský velvyslanec v Istanbulu Charles-Joseph Tissot za *casus belli*, který přiměl Ferryho a Saint-Hilaire k progresivnímu postupu. Tissot se opakovaně dotazoval Vysoké Porty, zda novinové zprávy o vyslání fregaty a dvou korvet do tuniských vod jsou pravdivé. Said Pacha následně informaci potvrdil.⁹³ Saint-Hilaire nechal Vysoké Portě vzkázat, že přítomnost osmanských plavidel bude chápána jako nepříznivý faktor a mohla by „*přinést konflikt s Francií, která nemůže strpět, aby se kdokoliv vměšoval do jejich rozepří s Jeho Výsostí bejem*“.⁹⁴

V postoji Francie nastala obava, že by se osmanské jednotky mohly vylodit na jihu Tuniska a v součinnosti se svými spojenci a jednotkami v Tripolsku začaly vést „svatou válku“. Současně Saint-Hilaire vyjádřil obavu, že pakliže by se bej se svým dvorem stáhl ke Kairouanu, mohl by se následně pokoušet o spojení s tripolskými Turky. Obavu podpořily také zprávy o tom, že Vysoká Porta jmenovala guvernérem v Tripolsku „*aktivního a inteligentního fanatika*“.⁹⁵ Kromě něj byli do Tripoli vysláni tři turečtí šajchové a jeden důstojník, kteří měli začít organizovat povstání s přesahem do Régence. Jako prevenci proti případným potížím zmínil Tissot již o deset dní dříve (28. dubna) užitečnost okupace spojnice oblastí Tebessa, Gabès a Djerba.⁹⁶

Rozhodujícím dnem se stal 7. květen, kdy Tissot varoval, že každým okamžikem může osmanské loďstvo obdržet rozkaz k vyplutí. Ve vypjaté situaci Tissot použil i velmi hrubá slova na adresu Vysoké Porty, jejíž „*ignorance, pýcha a ambice jsou řízeny a užívány s fanatickou koketérií*“.⁹⁷ Jako jediné řešení doporučil Tissot přesunout stávající síly z Bizerte do Tunisu. Podle jeho názoru již nebylo pro situaci relevantní, zda osmanské lodě k Tunisu doplují či ne, pakliže dojde k okupaci Tunisu, ztratí jakákoliv další sultánova akce smysl (*raison d'être*): „*Okupace Tunisu našimi jednotkami neznamená jen výhodu v podobě zabránění tureckým silám v příjezdu do La Goulette; zabrání i jejich objevení se na březích Régence, čehož nelze dosáhnout jinak než totální blokádou, která zároveň vyústí v nemožnost přítomnosti anglických a italských plavidel.*“⁹⁸

V daném okamžiku způsobila série obav z možných reakcí Osmanské říše eskalaci francouzského postoje k řešení situace. Zatímco se Ferry i Saint-Hilaire obávali, že by se

⁹³ Tissot Saint-Hilairemu, Péra, 5. 5. 1881, telegram, DDF, série I, tome III, n. 506.

⁹⁴ Saint-Hilaire Tissotovi, Paříž, 5. 5. 1881, telegram, DDF, série I, tome III, n. 509.

⁹⁵ Tissot Saint-Hilairemu, Péra, 28. 4. 1881, telegram, DDF, série I, tome III, n. 487.

⁹⁶ Tamtéž.

⁹⁷ Tissot Saint-Hilairemu, Péra, 7. 5. 1881, 11:20 telegram, DDF, série I, tome III, n. 512.

⁹⁸ Tamtéž.

bej mohl uchýlit do Kairouanu a pokusit se navázat spojení s Turky z Tripoli, akceleroval Tissot svá doporučení pro urychlení akce, při které je důležité „*neztratit ani jeden den a přivést do Alžírska a na jih Tuniska takové síly, aby jakékoliv povstání bylo znemožněno*“.⁹⁹ Ve vypjaté situaci přijala francouzská vláda konečné rozhodnutí o okupaci Tuniska: „*Vláda republiky považuje jako nezbytné učinit bez dalších odkladů konec situaci plné nedorozumění, která nastala v poslední době mezi tuniským bejem a námi*“.¹⁰⁰ Tissot navíc považoval sultána za dementního jedince a komplikovaný charakter jeho osobnosti určil za příčinu krajně vypjatého stavu, který jen dílem náhody neskončil francouzsko-osmanskou válkou: „*V osobě sultána zde máme co do činění s fanatikem a zuřivým bláznem. Hatzfeld, se kterým souhlasím, nepochybuje, že v na jeho činech se podepisuje demence; je to názor doktora Müliga a doktora Mongiériho (oba jsou spojenečtí lékaři), a rovněž tak i já jsem Vám již dávno sdělil, že sdílím jejich přesvědčení*“.¹⁰¹

Sekretář Vysoké porty Assim Pacha nakonec ujistil Tissota, že osmanská vláda upustila od plánu vyslat expediční sbor do Tuniska. Jako gesto ochrany své formální svrchovanosti a teritoriální integrity však byly odeslány dvě lodě, které měly kotvit ve vodách poblíž přístavu v Tunisu. Vice-admiral Henri Garnault dostal instrukci, že má zabránit jakémukoliv pokusu o vylodění na pobřeží Régence a užít i síly, bude-li to nutné. Zároveň mezitím Saint-Hilaire a Ferry získali příznivé zprávy z Berlína. V důvěrné depeši z 3. května sděluje francouzský velvyslanec v Berlíně Saint-Hilairemu obsah svého rozhovoru s Bismarckem: „*Co se týká limitů Vaší expedice [...] záleží na Vašich zájmech. Pokud se bude jednat o zábor úplný nebo částečný, nebo dokonce o protektorát, nezmění to mé postoje*“.¹⁰² Potenciální italský odpor byl zase dočasně utišen francouzským velvyslancem markýzem De Noailles, který po rozhovorech s italským předsedou vlády Benedettoem Cairolim prohlásil, že „*špatná nálada u Italů již dosáhla svého vrcholu a nic ji nemůže zhoršit; dále se o ni tak není třeba vůbec starat*“.¹⁰³

Šest dní po svém příjezdu do Bizerte se generál Béart vydal 8. května na pochod s cílem v Bardo, kde sídlil bej Mohammed es Sadock, který měl podepsat „*dohodu, jež by přinesla konec té komedii, kterou bejova vláda již tak dlouho hrála*“.¹⁰⁴ Béartova kolona

⁹⁹ Tissot Saint-Hilairemu, Péra, 10. 5. 1881, DDF, série I, tome III, n. 518.

¹⁰⁰ Saint-Hilaire Roustanovi, Paříž, 10. 5. 1881, DDF, série I, tome III, n. 523.

¹⁰¹ Tamtéž.

¹⁰² De Saint-Vallier Saint-Hilairemu, Berlín, 2. 5. 1881, DDF, série I, tome III, n. 495.

¹⁰³ De Noailles De Courcelovi, Řím, 5. 5. 1881, DDF, série I, tome III, n. 504.

¹⁰⁴ CHARLES-LAVAZUELLE, s. 31.

utrpěla během pochodu zdržení, které bylo způsobeno neustávajícím deštěm. Mohammed es Sadock se ještě pokusil využít několika dnů zdržení příchodu francouzských vojsk k vyjednávání s italskými agenty, vyhlášením svaté války a vlně rétorických cvičení. Bej údajně v kruhu svých blízkých prohlásil, že „*by raději zemřel, než aby ponížil své království (SIC!) na protektorát*“.¹⁰⁵

Béart byl 10. května učiněn zmocněncem k uzavření smlouvy s bejem, přičemž návrhy měly být učiněny „*tou nejzdvořilejší formou*“, nicméně za doprovodu „*odpovídající vojenské eskorty*“.¹⁰⁶ Již 12. května se francouzský sbor utábořil poblíž nádraží v Manouba, tedy asi tři kilometry od paláců v Bardo. K setkání generála Béarta s bejem došlo v paláci Kassar-Said kolem čtvrté hodiny odpoledne. Béart předložil vládci „*návrhy francouzské vlády*“ a Saddock požádal o čas na rozmyšlenou. Dostal lhůtu do devíti hodin večer, avšak již kolem osmé hodiny byla smlouva podepsána.¹⁰⁷ Bej ještě požádal, aby francouzská vojska nevstupovala prozatím do Tunisu, čemuž bylo po telegrafické konzultaci s vládou v Paříži vyhověno. Tím započala epocha francouzského Tuniska.

Impuls k okupaci Tuniska nebyl dílem civilizační rétoriky, ani dlouhodobé strategii politiky Francie ve Středomoří. Dá se říci, že okupace Régence byla do značné míry bezprostředním důsledkem reakce Osmanské říše během protikrumirské kampaně. Okupaci umožnil i příznivý postoj evropských mocností: Bismarck otevřeně projevil svůj nezájem o to, kde se francouzské jednotky zastaví a Italové setrvali na úrovni rétorických kotrmelců. Okamžitě po uzavření smlouvy v Bardo se změnila francouzská pozice směrem k Osmanské říši. Leitmotiv v podobě hrozby vyslání válečných plavidel k tuniskému pobřeží začala Francie chápat jako zásah proti ochraňované osobě.

Dohoda z Bardo byla ve francouzském parlamentu prezentována jako dohoda vlády Francie a Jeho Výsosti tuniského beje, který je pod ochranou vojenských představitelů Francie, kteří mají zajistit stabilní bezpečnostní situaci. Ferry prohlásil: „*Tak, aby francouzské vojenské autority nechaly obsadit takové kóty, které budou považovat za nezbytné k zajištění bezpečnosti hranic a pobřeží.*“¹⁰⁸ Ferry musel zábor Régence také

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 32.

¹⁰⁶ Saint-Hilaire Bréartovi, Paříž, 10. 5. 1881, DDF, série I, tome III, annexe I.

¹⁰⁷ Roustan telgrafuje v 20:35 Saint-Hilairemu lakonicky „*Smlouva je podepsána*“. DDF, série I, tome III, n. 531.

¹⁰⁸ *Journal officiel de la République française. Débats parlementaires. Chambre des députés*, 19. 5. 1881, s. 934.

obhájit v parlamentu, kde rovněž hovořil o dočasném charakteru protektorátního zřízení: „*Tato okupace se skončí, až francouzské a tuniské autority dospějí společně k závěru, že pořádek je obnoven a místní správa je ve stavu, kdy jej dokáže udržet.*“¹⁰⁹ Legálně byl protektorát nad Tuniskem posvěcen zákonem z 27. května 1881. Následně byl změněn status expedičních sborů na „okupační armádu“ (*l'armée d'occupation*), jejíž velitelem byl 1. června jmenován generál Logerot.¹¹⁰

Dalším cílem vojenské konsolidace Tuniska se staly městské opěrné body počínaje Kefem a konče Tunisem. Tato osa v údolí řeky Medjerda byla klíčovou zemědělskou oblastí a zároveň tradiční obchodní cestou. Část jednotek se následně navrátila do Francie přes přístav Tabarka, alžírské expediční jednotky se pak stahovaly přes jižněji položenou oblast kolem Souk el-Araba. Velitelé Lebecque, Maurand a Logerot byli současně zaměstnáni konsolidací zbytku krumírských území mezi městy Béja, Mateur a Tabarka, aby „*zatlačili to, co zbylo z Krumirců, do moře*“.¹¹¹

Bylo by však zjednodušující omezit se na periodizaci záboru pouze skrze oficiální rozdělení do tří etap. Pohled francouzské historiografie na zábor Régence je dán institucionálním nastavením a výsledným kontextem, tedy podpisem smlouvy z Bardo. Z hlediska pozice indigènes byla smlouva z Bardo těžko představitelným zvratem v událostech. Pro kmeny mimo hlavní města Régence (Tunis, Sousse, Sfax) byla rozhodující fyzická přítomnost okupačních jednotek. Dokladem je i fakt, že jakmile se předáci domorodých kmenů dověděli o protektorátních smlouvách, stal se pro ně bej zrádce své vlastní země: „*přivrženec francouzské věci a zrádce své vlastní země*“.¹¹²

Jednotlivé tuniské kmeny spolu do té doby uzavíraly alianční svazky, z nichž mnohé byly tvořeny *ad hoc* a většinou jen na krátké časové období. Beje chápaly zřejmě jen jako velmi abstraktního aktéra a sdílená identita s bejlikátem se omezila jen na pragmatické kontakty při institucionalizované komunikaci (např. při výběru daní). O „tuniské identitě“ jako takové nelze v této době hovořit jako o faktoru, který by určoval podobu právě se rodících vztahů mezi představiteli Protektorátu a obyvateli Régence. Dokladem může být samotná terminologie protektorátní dokumentace z civilní i vojenské sféry, která až do první dekády 20. století prakticky nezná termín „Tunisan“. Pro vyjádření

¹⁰⁹ Tamtéž.

¹¹⁰ *Approbation du traité de garantie et de protection conclu le 12 mai 1881 entre la France et la Tunisie.* Tamtéž.

¹¹¹ CHARLES-LAVAZUELLE, s. 48.

¹¹² Tamtéž, s. 53.

identity je použit obligátní termín „*indigène*“ nebo případně *Arabe*, s podivuhodnou četností je pak uváděná filiace k jednotlivým kmenům či kmenovým skupinám. Francouzská administrativa dokázala s pozoruhodnou přesností vypočítávat a pojmenovávat jednotlivé kmeny a užívat etnografie k soupisům kmenů v jednotlivých správních jednotkách.¹¹³

Odpor vůči francouzské přítomnosti se tak při neexistenci respektu k bejovi zakládal na vratkých aliancích značně rozdílných kmenů. Potenciálním pojítkem však byly dva faktory: jedním byla autorita „maraboutů“ a druhou význam jednotlivých osobností v čele některých kmenů. Dynamika jednotlivých povstání tento trend podporuje. Kmeny v okolí Kefu nemohly zpočátku najít sjednocující osobnost a jejich akce začaly až s Alim ben Amarem o dva měsíce později, než tomu bylo u kmenů na pobřeží Sahelu.¹¹⁴ Současně lze nalézt doklad o tom, že se bejova vláda pokusila vyměnit předáky kverulantských kmenů, což se nesetkalo s úspěchem.¹¹⁵

Průběh následných záborů tak byl důsledkem vlny povstání a provokací rurálních kmenů, přičemž francouzské záznamy poskytují i jména některých předáků (u Fraichich se stal vůdcem El Hadj Harrat, caid ve Oulad-Nadji; u Hammema pak Ahmed ben Youcef, caid Oulad-Redhouan)¹¹⁶ Současně lze sledovat, že se aktivita povstaleckých kmenů se obrátila v prvé řadě proti městům ve středním Tunisku, které nebyly doposud podrobeny francouzskými jednotkami. Guvernér v Kairouanu (Mahmed el Mrabot) nechal do města vstoupit povstalce z kmene Zlassa, než aby riskoval jejich další rabování. Rovněž guvernér ve Sfaxu Hassouna Djellouli musel čelit pozdvižení, které se obrátilo jak proti jemu samotnému, tak francouzskému generálnímu konzulovi a důstojníkům, kteří se pak spolu s celou „evropskou populací“ stáhli na loď *le Chacal*.¹¹⁷ Po jejich odchodu byla zcela vyrabována evropská čtvrť.¹¹⁸ Odveta byla zahájena 15. července, kdy francouzské lodě z

¹¹³ Obdobné písemné doklady ze strany domorodých kmenů chybí, lze se však opřít o záznamy v podobě orální historie a některých dobových etnografií. Oba tyto zdroje naznačují, že bej coby autorita figuroval ve světovém názoru domorodých kmenů jen jako velmi vágní pojem. Hans Stumme např. zaznamenává folklór u berberských kmenů z oblasti poblíž Gabès, kde lze vysledovat obraz „vládce“ jako nepřítomné postavy se značně neurčitými obrysy autority. STUMME, Hans, *Märchen der Berbern von Tamazratt*, Leipzig 1900.

¹¹⁴ „Sahel“ je toponymem, užívaným pro oblast tuniského pobřeží mezi Tunisem a ostrovem Djerba.

¹¹⁵ Poznámka na toto téma se nachází v Lavazuellově popisu: „*Tuniská vláda měla povědomí o tom, co se děje. Nahradila několik kmenových představených a ke kmenům odeslala důvěryhodné osoby, aby zastavily počínání vůdců. Vrátili se však, aniž by splnili svůj úkol: někteří nechtěli, jiní nemohli zabránit povstáním, další dokonce povzbuzovali populaci k neposlušnosti a k revoltě.*“ CHARLES-LAVAZUELLE, s. 53.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 53.

¹¹⁷ Dobové zdroje uvádějí termín „population“ pro označení evropské diaspory, bez bližšího etnického rozlišení.

¹¹⁸ Událost zmiňuje s mnohými detaily i francouzský tisk. Pobouření nad rabováním evropské čtvrti a nutnost

levantské eskadry zahájily bombardování města. O den později začalo vylodění kontingentu o síle dvou tisíc mužů a následujícího dne bylo povstání konsolidováno.¹¹⁹

Události ve Sfaxu byly impulsem k urychlení postupu na jih. 17. července obdržel plukovník Jamais pokyn k zanechání „*dostatečné posádky o síle čtyř pluků*“¹²⁰ ve Sfaxu, společně s rozkazem pokračovat po moři na Gabès.¹²¹ Impulsem pro povstání byla i skutečnost, že s ratifikací dohody z Kasr Said se dosavadní konzulové Francie v Régence stali nadřazenými představiteli místních guvernérů. Podobně jako ve Sfaxu, i v Gabès se francouzský konzul musel uchýlit do bezpečí před povstaleckými skupinami. Do té doby klidné kmeny Aradu byly vyprovokovány Alim ben Khalifou (jinak vlastníkem rozsáhlých pozemků kolem Chenini) poté, co na jih dorazily zprávy o bombardování Sfaxu. Mezi 25. a 30. červencem se jednotky vylodily v Gabès a začaly rozhánět vzbouřence, jejichž aktivita upadala i proto, že se často raději pustily do rabování oáz (tou dobou dozrávala úroda). Vylodění na Djerbě proběhlo bez incidentů mezi 28. a 30. červencem.¹²²

Situace se mezitím zhoršila na severu, kde se povstalecké skupiny snažily o částečnou koordinaci svých aktivit v podobě schůzky kmenových předáků dne 15. srpna. Jejich následné aktivity jsou dobrým příkladem toho, jak nekompaktní byl vojenský zábor Régence – v létě 1881 probíhaly rejdy povstaleckých bojůvek přesně v těch místech, kde o dva měsíce dříve táhly Logoretovy a Bellecqueovy jednotky. Klany kmene Hammema začaly ohrožovat hradby Kefu, Fraichich se rozpínali v oblasti Oued Mellègue, zatímco Zlass se dostali až k hradbám paláců Bardo, kde údajně odvěkli velbloudy z osobního majetku beje.¹²³

Vojenské akce, které trvaly od podzimu 1881 do jara 1882, jsou francouzskou vojenskou historiografií nazvány „druhá expedice“ (*Deuxième expédition*). Operace byly namířeny na směry – pacifikace kmenů operujících z oblasti Kairouanu, jejichž předákem byl Ali ben Ammar a dokončení záboru jižních částí Régence. Jednotky, které se doposud podílely na akcích, však byly pro takové úkoly početně nedostačující, a navíc byly zaměstnány konsolidací bezprostředního okolí metropole.

Na akcích začala participovat formálně obnovená bejova armáda, která byla

následné odplaty zmiňuje například *Journal de Toulouse*, 25. 7. 1881.

¹¹⁹ FAUCON, s. 308.

¹²⁰ ESTOURNELLES, s. 210.

¹²¹ Tamtéž.

¹²² Tamtéž, s. 211.

¹²³ CHARLES-LAVAZUELLE, s. 61.

umístěna v Zaghouanu. Bejovy jednotky však byly nepočetné, a navíc ve špatném stavu (z patnácti stovek *fantassins*¹²⁴ bylo na devět set boje neschopných), důstojníci nedostávali žold. Francouzská vojenská pokladna musela vydat obnos, který by pokryl alespoň náklady za žold na měsíc říjen. Dne 10. října Logerot okupoval Tunis a následně se 14. října vylodil v Goulette generál Saussier, jehož expediční jednotky měly být nasazeny na pacifikaci aktivit Aliho ben Ammara, jemuž bylo stále oddáno mnoho kmenových bojůvek, ovládajících Kairouan. 17. října byl zahájen koncentrovaný pochod tří kolon na Kairouan. Během postupu musely jednotky odrazet soustavné útoky povstalců, což vedlo k odklonění části Forgemolovy kolony směrem na Rouhia a koudiat el-Halfa.¹²⁵

Zapojení tuniské armády do operací proti povstaleckým bojůvkám bylo nadále problematické. Korunní princ Ali bey neustále váhal, zda opustit svá stanoviště, posléze se jen opatrně vydal na pochod. Následně se však odpojil od armády a 22. října se vrátil do Tunisu. Francouzské sbory pod vedením generála Forgemola vstoupily do Kairouanu 29. října. Jednalo se o symbolické vítězství, které však neznamenalo konec operacím na severu. Disperzní bojůvky se stále pohybovaly v celém středním Tunisku a rabovaly vesnice sedentarizovaných kmenů. Francouzské velení se tak zaměřilo na eliminaci symbolického předáka hnutí odporu Aliho ben Ammara.¹²⁶

Jakmile byl obsazen Kairouan, stočila se kolona generála Logerota směrem ke Gabès a následně donutila zbytky povstalců v čele s Alim ben Khalifou k ústupu do Tripolska. Když následně francouzský sbor postupoval dál na jih, našli vojáci jen opuštěné Chenini. Operace pak pokračovaly se ztenčující se aktivitou do května 1882.¹²⁷

2.2 Administration double

Průběh operací z let 1881 až 1882 byl pro nově nastolený Protektorát nutným předpokladem pro vytvoření specifického správního systému. Protektorát byl ustaven

¹²⁴ Termín „fantassin“ pochází zřejmě z italtštiny („fantaccino“ či „fante“) a znamená „mladík“ či „mladý voják“, nejčastěji příslušník pěchoty.

¹²⁵ Kolona z východu pod vedením generála Etiennea ze Sousse, Logerot ze severu a Forgemol z alžírské Tebessy. CHARLES-LAVAZUELLE, s. 81.

¹²⁶ Význam Aliho ben Ammara dokresluje skutečnost, že jak pozdější výčet francouzského ministerstva války, tak Estournelles věnují popisu operací značný prostor (Charles-Lavazuelle dokonce celých 20 stran).

¹²⁷ Charles-Lavazuelle uvádí následující itinerář: *La 6e brigade (général Philebert) à El-Aâla (7 décembre 1881), à Djilma (12 janvier 1882), à Gafsa (14 février)*. — *La colonne Jacob rentre en Algérie. Les dissidents sur le Mokta*. — *Les Ouarghamma*. — *Premières incursions. Opérations du général Logerot: le général Philebert au Nefzaoua et chez les Aouaya, le général Jamais à Médénine*. - *Les deux colonnes entrent en relations sur l'oued-bou-Hamed (7 mai 1882): la colonne Philebert sur l'oued-Tatahouine*. CHARLES-LAVAZUELLE, s. 96.

překotně a rozhodnutí o jeho vyhlášení bylo do značné míry dílem událostí několika málo dnů. Neexistovala žádná praktická příprava. Teorie koloniálních správních systémů byly sice užívány a Francouzi úspěšně těžili ze své přítomnosti v Alžírsku, ale fakticky se Protektorát v Tunisku ocital na zelené louce. Potřeby Régence sestávaly z nutnosti nastavení administrativního systému, který by zajistil kontrolu domácích institucí a obyvatel, jak ji nastínila smlouva z Bardo a konvence z La Marsa. Konvence z La Marsa (8. června 1883) byla základní smlouvou, resp. ustavujícím zákonem Protektorátu. V kontextu civilizační mise a její rétoriky je tak podstatná definice protektorské úlohy Francie, která je zde vymezena: „*Angažovat se ve prospěch administrativních, justičních a finančních záležitostech tak, jak bude francouzská vláda považovat za užitečné.*“¹²⁸ Paul Cambon se sám vyjádřil o záměrech s bejlikátem, že je potřeba „*postupně obdařit bejovo ministerstvo Francouzi a vládnout, ve jménu Beje, Tunisku shora*“.¹²⁹ „Shora“, tedy „*de haut en bas*“, je základní charakteristikou protektorátní administrativy. Průběh vytváření institucí nasvědčuje tomu, že při stálém zachování fiktivní suverenity bejlikátu byli postupně ve vysokých postech nahrazováni dosavadní tunišští představitelé francouzským personálem. Tento proces však spočíval také ve vytváření nových institucí, které v zásadě zdvojovaly stávající bejlikátní úřady. Příkladem „doznívání“ bejlikátní instituce je případ Muhammada Khandazara. Tento mamlúk, který sloužil v aparátu Ahmada beje a měl za sebou kariéru velkovezíra (*grand vizir*), byl několik měsíců po podpisu smlouvy v Bardo jmenován prvním ministrem tuniské vlády.¹³⁰

Ve výstavbě administrativního aparátu v Tunisku lze pozorovat obdobný trend, jaký se vyskytoval i u ostatních francouzských koloniálních území – antagonismus mezi civilními autoritami, justicí a vojenským velením.¹³¹ V případě Tuniska byly spory do značné míry personifikovány, neboť vzhledem k relativně malé rozloze protektorátního území (v porovnání s Alžírskem či africkými dominií) se v Régence nacházelo fakticky jen jedno mocenské centrum. Záhy se tak antagonismus projevil v osobním sporu hlavních zastánců jednotlivých linií. Relativní teritoriální a časová izolovanost tohoto sporu je však výhodou pro jeho zkoumání, a to i díky faktu, že jednotliví účastníci sporů doslova zahlcovali tuniský i pařížský tisk svými komentáři a hanopisy na své protivníky. Většina

¹²⁸ MAHJOUBI, s. 107.

¹²⁹ MARTIN, s. 67. CAMBON, s. 156.

¹³⁰ MAE, CP, Tunis, vol. 62, Roustan, 12. 9. 1881, f. 141 r.

¹³¹ LEKÉAL, Farid, *La place de la justice française dans la distribution des pouvoirs au sein du protectorat tunisien. Deux décennies d'ajustement.* In: AUZRAY-SCHMALTZ, Nada (ed.), *La justice française et le droit pendant le protectorat en Tunisie*, Tunis 2007, s. 43–63.

pozdních autorů historických biografii přičítá tento jev odrazu rozložení politických vlivů a klik ve Francii na personál v koloniích.¹³² Tezi lze přijmout s ohledem na fakt, že vlastní kolónská obec nevyprodukovala žádnou výraznou osobnost, která by se výrazným způsobem podílela na centrálním řízení Protektorátu, či by působila jako opoziční síla vůči nastolenému establishmentu. Nelze tedy hovořit o vlastním politickém spektru kolónské obce. Na druhou stranu je nutné reflektovat určitou vrstevnatost administrativy Protektorátu – v nejvyšších postech sice nacházíme pouze dosazený ryze francouzský personál, avšak na nižších stupních (jak v civilní, tak vojenské administrativě) se setkáváme s představiteli jak nově dosazeného „koloniálního personálu“, tak úředníky, vzrostlími z domácího prostředí. Nelze se nicméně domnívat, že jednotlivé vrstvy administrativní hierarchie znamenají úměrně se snižující vliv na pomyslné mocenské pyramidě. V následujících oddílech se tak pokusím vymezit obecné obrysy Protektorátu a jeho institucionální parametry pro následné porovnání s typologií jeho personálu, představeném na konkrétních jednotlivých případech.

Institucionálním pramenem k vytváření administrativy je řada antologií oficiální produkce, vydávaná jak v Tunisu, tak ve Francii. Podstatné dokumenty k prvním pěti rokům Protektorátu shrnuje publikace francouzského ministerstva zahraničních věcí *Documents officiels relatifs à l'organisation du Protectorat français en Tunisie*.¹³³

Za mezník v nadcházející organizaci protektorátního zřízení lze považovat raport, který předložil tehdejší ministr zahraničních věcí Charles de Freycinet prezidentu Julesovi Grévymu 22. dubna 1882.¹³⁴ Zde Freycinet předkládá ve shodě „s přirozeným chodem věcí“¹³⁵ návrh na nutné oddělení kompetencí při ustavování nových institucí v Protektorátu. Autor poukazuje na skutečnost, že až doposud byly záležitosti okupace a uzavírání smluv součástí agendy ministerstva zahraničních věcí, vývoj si nicméně žádá angažovanost dalších ministerstev (konkrétně je zmíněno ministerstvo spravedlnosti, ministerstvo veřejných prací, ministerstvo školství). Role francouzského ministerstva zahraničí měla být ryze diplomatická, nicméně Freycinet předkládá návrh na centralizaci proudu korespondence skrze rezidentního ministra. Následně tak byla vytvořena

¹³² Například MAHJOUBI, s. 320; MARTIN, s. 59; GANIAGE, s. 304.

¹³³ [MAE], *Documents officiels relatifs à l'organisation du Protectorat français en Tunisie*, Paris 1886.

¹³⁴ *Rapport adressé au président de la République française, par le président du conseil, ministre des affaires étrangères à l'effet de rattacher aux départements ministériels correspondants les divers services fonctionnant en Tunisie*. In: *Documents officiels relatifs à l'organisation du protectorat français en Tunisie*.

¹³⁵ Tamtéž.

ministerstva Veřejných záležitostí (*Travaux Publics*, 3. září 1882), vzdělávání (*l'Enseignement*, 6. května 1883), financí (2. října 1884), dále pak Poštovní úřad (*Office Postal*, 1. července 1888) a Ministerstvo zemědělství, obchodu a kolonizace (8. února 1896). Velitelství okupačních vojsk pak bylo proměněno v tuniské ministerstvo války. Résident général byl pak zároveň ministrem zahraničí tuniské vlády.¹³⁶

Základní územně-správní entitou francouzské administrativy byly oblasti tzv. civilní kontroly (*contrôle civil*) a vojenské okrsky (*cercle militaire*). Oba celky se dělily na sajjídaty (*caïdat*) a ty dále na šajcháty (*cheikhat*).¹³⁷ Šajcháty byly formálně nejmenší správní jednotkou, nicméně administrativa zaznamenávala i další nižší rozdělení – frakce (*fractions*) a podfrakce (*sous-fractions*). U sedentárních kmenů pak byly zaznamenávány i místa jejich sídla (*douar*), u nomádů pak oblast jejich častých tábořišť.¹³⁸ Vojenské okrsky měly ještě své vlastní dělení dle jednotlivých posádek (*poste militaire*), které se nacházely v Djardjis (tj. Zarzis), Qebilli (tj. Kebili), Matmata, Medenine a v Tataouin. Díky přehledné datové základně, týkající se jednotlivých dekretů a výnosů z první dekády existence Protektorátu, si lze učinit hrubou představu o způsobu evidence jednotlivých seminomádských a nomádských kmenů.¹³⁹ Geneze a průběh začleňování jednotlivých kmenů do konkrétních caïdatů prozrazuje, že se protektorátní správa snažila spíše o administrativní nežli mocenskou kontrolu jednotlivých kmenů. Protektorátní správa vydala i několik antologií, které ukazovaly rozdělení jednotlivých kmenových identit do správních jednotek. Publikace *Nomenclature et répartition des tribus de Tunisie* předkládá kompletní seznam, řazený dle hierarchické struktury.¹⁴⁰

V roce 1883 bylo celkem 80 caïdatů, jejich počet však klesl do roku 1892 na 51, z nichž 40 spadalo pod 14 civilních kontrol a 11 pod vojenskou správu. V další dekádě začaly být caïdaty pod civilní správou slučovány a v roce 1902 jich bylo jen 34 ve 13 okrscích civilní kontroly.¹⁴¹ Ve vojenských okrscích bylo na počátku protektorátu jedenáct

¹³⁶ LAMBERT, Paul, *Dictionnaire illustré de la Tunisie*, Tunis 1912.

¹³⁷ V práci užívám nadále francouzské podoby slova, tj. caïdat. Pro přiblížení české výslovnosti uvádím v prvním případě výskytu slova formu transkripce z arabštiny (Sajjid, sajjídat).

¹³⁸ Užíváno je i termínu „místo pobytu či tábořiště“ (*lieux de résidence ou de campement*).

¹³⁹ Jednou z přehledných antologií je SEBAUT, A., *Dictionnaire de la législation tunisienne: renfermant en outre des lois, décrets et arrêtés publiés par le Journal officiel tunisien, la traduction de plusieurs lois et décrets antérieurs, et la législation algérienne applicable en Tunisie, avec notes, notices historiques et tables alphabétique et chronologiques*. Paris, Dijon, Tunis 1888.

¹⁴⁰ Secrétariat général du gouvernement tunisien, *Nomenclature et répartition des Tribus de Tunisie*, Chalon-sur-Saone 1900.

¹⁴¹ Caïdaty: Béja (+ annexe de Medjez el Bab), Bizerte, Gabès (+ annexe de Djerba), Gafsa (+ annexe de Tozeur), Grombalia, Kairouan, Kef (+ Tébersouq), Maktar, Sfax, Souk el Arba (+ Tabarca), Sousse, Tala,

caidatů. V roce 1898 se jejich počet ustálil třech.¹⁴²

System civilních kontrol byl formálně ustaven na návrh francouzského ministerstva zahraničních věcí prezidentským dekretem z 4. října 1884. Dekret představoval institut civilní kontroly jako přímý nástroj ministerstva zahraničí. Jednotliví kontroloři byli jmenováni prezidentem (avšak na základě návrhu ministra) a zodpovídali se přímo rezidentovi (posléze generálnímu rezidentovi).¹⁴³ Pozice civilního kontrolora byla do jisté míry ambivalentní. Neměl disponovat kompetencemi k faktickému rozhodování ve věcech místních komunit, měl však vykonávat dohled nad rozhodnutími jednotlivých caidů. Caidům pak byli podřízeny další místní autority – káhinové (*kahia*), chalífové (*khalifa*) a šajchové (*cheik*). Ke kompetencím civilního kontrolora patřilo i jmenování městských rad. Jednalo se sice spíše o symbolické či protokolární gesto, bylo nicméně zmiňováno tiskem jako slavnostní událost (přestože se většinou jedná o krátké odstavce na první straně tuniských frankofonních tiskovin). Zkušenosti z prvních dvou dekád existence Protektorátu později ukázaly, že civilní kontrolor byl především prostředníkem, a to jak mezi indigènes a místními orgány, tak mezi kolóny a domorodými složkami obyvatelstva. Role a úlohy civilních kontrolorů byly detailně rozebírány napříč různými rezorty, neboť civilní kontrolor obstarával širokou agendu, spadající do široké škály domén. Dokladem o důležitosti institutu civilních kontrol je záznam o konferenci na téma administrativních záležitostí, která se konala v Sousse roku 1899.¹⁴⁴

Z pozice Protektorátu byly záhy nastaveny i jednotlivé kontrolní mechanismy, které dále dokumentují vztah k lokálním autoritám. Z centrální správy financí mohli být vysíláni ad hoc inspektoři ke kontrole jednotlivých vykazovaných daňových výnosů (*recouvrements des impots*), veřejných příjmů (*renvenues publics*), dodržování ustanovení a instrukcí (*réglements et instructions*) a výdajů, určených k provozu administrativní jednotky. Kontrolní praxi upřesňuje série ministerských cirkulářů z podzimu 1884.¹⁴⁵

Instituce, na které lze doložit sociální změnu a prolnutí tuniské domorodé a importní francouzské vrstvy, byly městské rady (*conseils municipaux*). Dějiny institutu

Tunis.

¹⁴² *Rapport au president de la république sur la situation de la Tunisie*, Tunis 1903, s. 33.

¹⁴³ Případní zastupující (*suppleants*) kontroloři mohli být jmenováni přímo generálním rezidentem.

¹⁴⁴ Régence de Tunis, Protectorat français, Direction générale de l'enseignement public, *Conférences sur les administrations tunisiennes*, Sousse 1899.

¹⁴⁵ *Circulaire ministérielle aux gouverneurs et caids sur leurs rapports avec les inspecteurs des finances*, 21. 10. 1884, *Circulaire ministérielle aux gouverneurs et caids sur leurs rapports avec les chefs des services financières de la Régence*, 12. 10. 1884, SEBAUT, s. 14–17.

městské rady jsou v kontextu vývoje bejlikátu zrcadlem vývoje tuniské společnosti, neboť vznik městských rad je třeba chápat v kontextu reforem padesátých a šedesátých let devatenáctého století. Tuniský bejlikát, jehož suverénem byla stále Osmanská říše, se pokoušel o implementaci reforem v oblasti městské správy. V Tunisku lze však kromě proreformních snah, které reprezentoval bej, chápat reformy jako pokus osmanských mamlúků o usurpaci podílu na moci v rámci městské společnosti, neboť s reformami paši Chajjreddína a prvních ústavních pokusů (ústava z roku 1861) došlo k okleštění vlivu mamlúků coby vykonavatelů bejovy vůle (ve zprávách evropských konzulů jsou označováni jako *agents de bey*).¹⁴⁶

V prvním dekretu, který organizuje komunální radu v Tunisu (dekret z 30. srpna 1858), je určena struktura městské rady, sestávající z předsedy (*président*), šajcha (*Cheikh el Médina*, obdoba budoucího starosty, *Maire de la ville*), dvanácti členů a sekretáře. Zpočátku bylo kompetencí rady spravovat finanční záležitosti a plánovat urbánní rozvoj. V roce 1872 přibyla i výsada v podobě výběru městské daně (dekret z 2. června 1872). V prvních čtyřech letech Protektorátu docházelo jen k menším úpravám ve způsobu fungování rad. Centralizace protektorátní moci se projevila nejprve na úpravách fungování městské rady v Tunisu. Dekret z 31. října 1883 upravoval složení rady následovně: jmenovaný předseda (musel být Tunisán) a jeho dva francouzští pobočníci (*adjoints*); osm radů (*conseillers*) z řad tuniských muslimů, po dvou z každé čtvrti (východní, západní, Bab Souika a Bab Djazira); jeden židovský rada (volený židovskou obcí); osm Evropanů (francouzské, italské či maltské národnosti), jmenovaných dekretem. Konkrétní obsazení rady dle této nové struktury vzešlo z voleb 11. listopadu 1883, posléze byli jmenováni předseda a přísedící (*adjoints*). Novým rámcem pro vytvoření městských rad (mimo již zmíněný Tunis), které kopírovaly francouzský vzor, byl dekret z 1. dubna 1885 (*Décret sur l'organisation des communes*).¹⁴⁷ Městské rady měly povinnost držet čtyři pravidelné schůze do roka (takzvané *sessions ordinaires* se začátkem pondělí po 13. říjnu, 13. lednu, 13. březnu a 13. červenci) a setkání měla trvat 14 dní. Případné mimořádné schůze musely být schváleny Generální rezidenturou. Zmiňovaná duplicita administrativy je dobře vidět v direktivách pro fungování městských rad. Týká se například povinnosti vyhotovovat záznamy o jednáních (*procès-verbaux*) jak ve francouzštině, tak v arabštině.¹⁴⁸ Příčinou

¹⁴⁶ GANIAGE, s. 55 nn.

¹⁴⁷ SEBAUT, s. 57.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 58.

duplicity však bylo již samotné složení rad, které měly mít osm členů z řad Tunisánů a osm z řad Francouzů.

Na rozdíl od kontinentální Francie však městské rady neměly mandát nad většinou území Régence. Jejich působnost se omezovala pouze na městská centra s podílem evropského obyvatelstva. Lze říci, že institut městské rady byl typem instituce, sloužícím coby složka působící u smíšeného městského obyvatelstva, která je přímo vázána na centralizovanou vládu v Tunisu. Dokladem je i počet jednotlivých městských rad a rozmnožení jejich počtu po vzniku samostatné Tuniské republiky. Na sklonku Protektorátu čítal jejich počet 65, po nabytí samostatnosti pak 95 (1957), 112 (1958), 116 (1961) a 136 (1966).¹⁴⁹

V prvních pěti letech po francouzském záboru však zůstával problémem způsob, jakým jednotliví přední představitelé administrativy chápali poučení ze záboru Régence. Mnohdy se tento spor personifikuje pouze na osoby dvou rivalů v tomto politickém boji a hovoří se o sporu Cambon–Boulangier. Jádrem sporu byla otázka, zda by měla správa Protektorátu být uskutečňována skrze vojenskou či civilní administrativu. Spor lze ovšem interpretovat i jako střet dvou přístupů, daných osobními zkušenostmi a postoji ke koloniálnímu záboru. Nezanedbatelným faktorem je kontext politiky Třetí republiky, neboť oba aktéři byli aktivními činiteli před i po svém působení v Tunisu. Nicméně pro dopad na administrativní formování Protektorátu měly politické třenice ve Francii zřejmě jen sekundární vliv. Za podstatný impuls lze považovat spíše sled událostí v Tunisu, který byl formován osobitými charaktery obou aktérů.

Georges Boulanger byl vojákem z povolání. Narodil se v roce 1837 v Rennes a absolvoval vojenskou akademii v St. Cyr. Jeho vojenská kariéra mu přinesla zkušenosti z tehdejších nejvýznamnějších oblastí francouzského koloniálního zájmu. Prošel nejprve službou v Alžírsku, kde se od roku 1857 účastnil konsolidace berberských kmenů v Kabýlii. Po intermezzu v Itálii byl v roce 1861 odvelen do Indočíny. Během počátků své vojenské kariéry byl několikrát zraněn a dostalo se mu povýšení do hodnosti kapitána, vyznamenání Řádu čestné legie a několikrát ocenění odvahy v boji. V následující dekádě se zapojil mimo jiné do potlačování komunardů na jaře 1871, nicméně se přímo nezapojil do následujících čistek, což mu později přineslo spojení některých bývalých činitelů

¹⁴⁹ GERMANN, Raimund, *L'administration dans le système politique tunisien*. In: *Annuaire de l'Afrique du Nord*, Paris 1969, s. 139–156 a 142.

Komuny. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých letech vstoupil aktivně do politiky, přičemž využíval konexe jak na straně monarchistů (Jindřich Evžen Filip Ludvík Orleánský), tak na straně republikánů (včetně Léona Gambetty). Po jmenování do hodnosti brigádního generála a následně začal šířit své myšlenky v podobě pamfletů a článků pro tehdejší periodika (včetně radikálně levicových jako byly *La Lanterne*, *La France* či *La Nation*). V roce 1884 byl Boulanger jmenován velitelem francouzských jednotek v Tunisku. Za dva roky svého zdejšího působení dokázal Boulanger katalyzovat spory s početnou italskou komunitou a otevřeně nepřátelsky se stavěl k Paulu Cambonovi. V Tunisu se naplno projevila jeho povaha exhibicionisty a bojovníka za velikost Francie.¹⁵⁰

Jistým protikladem Boulangerovým byl jeho vrstevník Pierre Paul Cambon. Narodil se v roce 1843 v Paříži.¹⁵¹ Dostalo se mu elitního vzdělání (absolvoval práva na Oxfordu) a již v sedmdesátých letech se aktivně zapojil do politiky. Stal se tajemníkem Julese Ferryho v době, kdy působil jako prefekt départementu Seine (v době tzv. Vlády národní obrany). Následně prošel různými pozicemi ve státní správě v Nice, Marseille, l'Aube a Lille a série povýšení ho dovedly do diplomatické služby. První významný post byla pozice generálního rezidenta v Tunisu od roku 1882, do níž byl jmenován Freycinetem.

Republikánsky orientovaný Paul Cambon navrhl administrativní strukturu Protektorátu, která v zásadě reagovala na systém, který se dle jeho názoru neosvědčil v Alžírsku. Cambonovo uvažování se vyznačovalo akcentem na civilní správu, neboť zastával názor, že vojenská administrativa a represivní uvažování povedou nejen k vysokým nákladům (které, coby filiant francouzských vládních kruhů vnímal i coby politicky odvážné), ale také k důsledkům represe, jejichž negativa znal z Alžírska.¹⁵² Paul Leroy Beaulieu byl zřejmě první, kdo přišel s myšlenkou, aby civilní správa Tuniska (konkrétně institut civilních kontrolorů) a magistratura byli placeni nikoliv z francouzského, ale tuniského rozpočtu.¹⁵³ Paul Cambon se od Beaulieho inspiroval v myšlence samostatné civilní správy, placené přímo z bejlikátní pokladnice. Výsledkem

¹⁵⁰ Příkladem dobové biografie je například BARBOU, Alfred, *Le général Boulanger. Biographie*, Paris 1887, s. 9.

¹⁵¹ Detailní biografii uvádí například EUBANK, Keith, *Paul Cambon. Master Diplomat*, Westport 1978. Dále také CAMBON, Henri (ed.), *Paul Cambon, correspondance 1879–1924*, Paris 1940–1946.

¹⁵² V tomto ohledu je třeba uvažovat i nad faktem, že jeho názory byly ovlivněny jeho bratrem Julesem, který působil právě v Alžírsku.

¹⁵³ Informaci o publikování myšlenky v *Journal des débats* podává ROYMAUNT, Louis-Étienne, *La Tunisie sous M. Cambon (1882–1886)*, Paris, Marseille 1886, s. 10.

však bylo, že justice byla placená z francouzského rozpočtu a výdaje byly následně převedeny z bejlikání pokladny.¹⁵⁴

Spor Cambon – Boulanger se vyvinul do podoby vyhroceného sporu, který přímo ovlivňoval formování konkrétní podoby aparátu francouzské správy Régence. Průběh sporů s Boulangerem, jakož i celkový obraz o Cambonových idejích a postojích ke správě Protektorátu lze získat nejen z Cambonovy korespondence,¹⁵⁵ ale také ze spisku *La Tunisie sous M. Cambon (1882–1886)*. Jedná se o rozsahem nevelký spis, který sepsal Louis-Étienne Baudier de Royaumont, též redaktor několika koloniálních periodik (*Marseille-Tunis, Nouveau Tunis, Indépendant Tunisien, Petit Tunisien*), z nichž většinu lze řadit k republikánsky orientované klice.¹⁵⁶

Ve věku 47 let byl Boulanger jmenován 18. února 1884 velitelem okupační divize v Tunisku. Nespokojenost vojenských představitelů se datuje od dekretu ustavujícího sbor civilních kontrolorů z 1. listopadu 1884, neboť tito kontroloři měli v zásadě nahradit stávající vojenský personál delegovaný při rezidentuře a v arabských byrech (*les bureaux arabes*).¹⁵⁷ Katalyzátorem sporu byla zdánlivě neškodná událost v podobě střetu francouzského důstojníka a Itala jménem Tesi dne 2. června 1885 v letním divadle v Tunisu. Podrobnou zprávu o tom, co předcházelo fyzickému útoku na jednoho z francouzských důstojníků, líčí Royaumont: Herečky jedné kočovné (hostující) společnosti prý projevovaly nesympatie směrem k francouzským důstojníkům v publiku. Ti se rozhodli pomstít tím, že projevovali svou rozladěnost pískáním zrovna tehdy, když Italové svým krajankám aplaudovali. Po jistých vzájemných urážkách a strkanicích došlo u východu k potyčce a jeden z Italů udeřil francouzského důstojníka do obličeje.¹⁵⁸ Útočník byl odsouzen k pěti dnům vězení. Boulanger byl s výsledkem více než nespokojen (požadoval trest v délce trvání šesti měsíců žaláře) a obratem vyhlásil rozkaz, dle kterého měli příslušníci francouzských jednotek odpovědět střelbou, pokud by situace znamenala ohrožení jejich důstojnosti.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Tamtéž.

¹⁵⁵ CAMBON, s. 14.

¹⁵⁶ CHÂTELAIN, Yves, *La Vie littéraire et intellectuelle en Tunisie de 1900 à 1937*, Paris 1937, s. 86.

¹⁵⁷ *Les bureaux arabes* byly instituce, jejichž úkolem bylo zprostředkovávat přímý styk mezi francouzskou správou a domácím arabským (příp. berberským) obyvatelstvem. Původ instituce je třeba hledat v Alžírsku ve třicátých letech devatenáctého století, kdy byla „arabská byra“ podřízena vojenskému velení a fakticky se jednalo o informační službu. Více k *Les bureaux arabes* uvádí YVER, Georges, *Méthodes et institutions de colonisation. Les bureaux arabes*. In: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 10, 1955, 4, s. 569–574.

¹⁵⁸ ROYAUMONT, s. 13.

¹⁵⁹ Royaumont zde vkládá Boulangerovi do úst slova „*Vzhůru, vojáci! Kdo jest Vám nyní ochráncem? Sami*

V následujících novinových reakcích již nenacházíme tak detailní sdělení o střetu Itala Tesiho a francouzského důstojníka a takřka veškerá pozornost je obrácena na samotného Cambona a jeho údajné selhání ve správě Régence. Tažení v tisku proti Cambonovi byla záležitost hlavně pařížských plátků, kterých „nebylo jich mnoho, ale měly sílu, jako by jich bylo deset“.¹⁶⁰ Tisk se snažil vykreslit Tunisko jako „ztracenou zemi“.¹⁶¹ Boulanger se spolehl na své kontakty v tisku a pomoc redaktora Henriho Rocheforta (šéfa pařížského deníku *L'intrusigeant*).¹⁶² Tomu se podařilo zmobilizovat veřejné mínění a vykreslit Boulangerera jako hrdinu, hájícího čest Francie. Rovněž tuniský tisk obhajoval Boulangerera a předsedu soudu Pontoise. *Le Réveil tunisien* uveřejnil text, který prezentoval jako názor celé kolónské obce a ve kterém se promítly dokonce také antiklerikální nálady: „*Naše trpělivost je u konce! Nechceme více tohoto despotu, tohoto pseudo-republikánského učně Loyolova.*“¹⁶³

Řada akcí a postojů generála Boulangerera k situaci v Tunisu byla předmětem při následném procesu (tzv. Boulangerova aféra) v roce 1889. Rovněž některé okolnosti a detaily sporu byly zveřejněny až o několik let později.¹⁶⁴ Při jednáních ve francouzském senátu bylo proneseno při obhajobě jedné či druhé strany několik svědectví konkrétních Boulangerových rebelantských kroků, které vypověděli bývalí příslušníci důstojnického sboru okupačních jednotek. Během procesu vyplynul na povrch fakt, že Boulanger měl síť agentů v samotném Tunisu (vojenské velení sídlilo poblíž přístavu v La Goulette). Jedno svědectví dokonce hovoří o agentce, se kterou měl udržovat intimní kontakt a současně ji využívat jako informační zdroj. Do Tunisu tato „nachová dáma“ (*femme Pourpe*)¹⁶⁵ přijela již s Boulangerem pod legendou „*oddávání se studiu mravů zdejších obyvatel*“.¹⁶⁶

Spor mezi Cambonem a Boulangerem následně eskaloval až na nejvyšší politickou

musíte vzít spravedlnost do svých rukou!“ Tamtéž.

¹⁶⁰ Tamtéž.

¹⁶¹ Tamtéž.

¹⁶² FULLER, Robert Lynn, *The Origins of the French Nationalist Movement, 1886–1914*, Jefferson 2012, s. 27.

¹⁶³ *Le Réveil tunisien*, 29. 6. 1885.

¹⁶⁴ V Případě procesu s Georgem Boulangerem se lze spolehnout na solidní bibliografii v podobě dobových publikací, obsahujících zápisy z jednotlivých stání a poskytujících výklady ke komentářům jednotlivých stran. Např. anonymní třicetistránkový spisek *Le Procès du Gal Boulanger, Rochefort, Dillon, devant la Haute Cour de Justice*, Paris 1889.

¹⁶⁵ Termín „pourpe“ zřejmě v textu obsahuje chybu a je míněno adjektivum „pourpre“ (nachový, purpurový). Slovní spojení „femme pourpe“ pak vyznívá značně opovrzhlivým dojmem a zřejmě se jedná o eufemismus označující dotyčnou osobu jako prostitutku.

¹⁶⁶ Detailní popis zazněl na slyšení 8. srpna 1889, *Le Procès du Gal Boulanger, Rochefort, Dillon, devant la Haute Cour de Justice*, s. 8.

úroveň.¹⁶⁷ Freycinet žádal prezidenta Grévyho o vyjasnění kompetencí představitele Francouzské republiky v Régence a upřesnění jeho vztahu k vojenskému velení okupačních jednotek. Freycinet se odvolává na uspořádání v Alžírsku, platné od roku 1879, kdy jediný představitel francouzské vlády požívá kompetencí při rozhodování administrativních záležitostí a je nadřizen vojenskému vedení. Současně je pak navržena změna titulu z rezidentního ministra (*Ministre résident*) na generálního rezidenta (*Résident général*).¹⁶⁸ Grévy obratem potvrdil platnost návrhu a 23. června revokoval platnost dekretu z 22. dubna 1882.¹⁶⁹ V reakci na Grévyho rozhodnutí se Boulanger rozhodl rezignovat na svůj post a v červenci 1885 odjel z La Goulette.¹⁷⁰

Cambonovo působení v Tunisu však také skončilo velmi náhle. Francouzský ministr zahraničí Freycinet jej narychlo povolal na uvolněný post v Madridu namísto dosavadního velvyslance Palua Lefebvre de Laboulay, který byl jmenován velvyslancem do Petrohradu.¹⁷¹ Následně byl prezidentem Grévym udělen Cambonovi řád čestné legie (*Légion d'honneur*).¹⁷²

V dějinách protektorátního tisku najdeme pozdní reflexe sporu Cambon – Boulanger. Ve třicátých letech komentovala měsíční revue *Les Annales coloniales* vznik organizace protektorátního zřízení, přičemž zásluhu na kýženém civilizačním přínosu pro Régence („*dobro, které mu naše civilizace musí přinést*“) prisuzovala „*hbitému diplomatovi*“ Cambonovi.¹⁷³

Jedním z nejnaléhavějších předpokladů pro udržení trvalé přítomnosti francouzského správního aparátu na území Régence bylo nastolení efektivní administrace veřejných financí a fiskálních záležitostí. Rámec pro faktickou implementaci francouzské finanční správy byl učiněn smlouvou z 12. května 1881, která byla základním dokumentem

¹⁶⁷ Přes intenzitu sporů od samého začátku Boulagerova působení v Régence si oba aktéři vyměnili pouze pět dopisů (v letech 1884–1885). Přestože Roymaunt zmiňuje opakovaná osobní setkání, je poněkud překvapující nízká intenzita korespondenčního styku. ADEL (Archives diplomatiques en ligne), série *Protectorats et mandats français* (1881–1956), http://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/42paap_cle43ea7a_papiers_paul_cambon_2_ [20. 6. 2016]

¹⁶⁸ Freycinet Grévymu, 23. 6. 1885, *Documents officiels relatifs à l'organisation du Protectorat*, s. 16–18.

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 19.

¹⁷⁰ Demise nebyla přijata a Boulanger zůstal *de iure* velitelem až do 8. ledna 1886, kdy byl Freycinetem přiván do nového kabinetu. Do Tunisu se však Boulanger již nevrátil a velitelské kompetence vykonával generál Campenon. Více anonymní spis (autorský pseudonym „Un curieux“) *Le Dossier du général Boulanger*, Paris 1887, s. 7.

¹⁷¹ Freycinet Cambonovi, Paříž, 10. 11. 1886, telegram č. 25, DDF, 1871–1914, série I, tome VI, n. 346.

¹⁷² Dekret viz *Journal officiel de la République*, 8. 1. 1886.

¹⁷³ HANOTAUX, Gabriel, *La diplomatie française et la Tunisie (1880–1897)*. In: *Les Annales coloniales* 2, 1931, s. 6.

vzniku Francouzského protektorát v Tunisu. Článek 7 stanovil, že „*vláda Francouzské republiky a vláda Jeho veličenstva tuniského Beje se zavazují vzájemnou dohodou k ustavení finanční organizace Regentství, s obzvláštním zřetelem k obstarání správy veřejného dluhu a ku garanci práv věřitelů Tuniska*“.¹⁷⁴

Dosavadní finanční správa Régence se nacházela ve zmatku, symbolizovaném na jedné straně letargií a neschopností centrálních orgánů, na straně druhé pak řadou revolt a pokusů o uchvácení moci nad zdroji veřejných financí na lokální úrovni (mnozí měli na paměti vzpouru z roku 1864, kterou vedl Ali Ben Ghdanem).¹⁷⁵ Ani Mezinárodní finanční komise, která od roku 1870 v Tunisu dohlížela na administraci státního dluhu, nedokázala zajistit rovnoměrné rozložení vysoké daňové zátěže, které se tak projevovalo kolapsy vybraných místních ekonomických jednotek, orientovaných na tradiční bazar v madínách. Kromě toho selhala zmíněná komise ve vymáhání pohledávek státu, takže ten zakrátko rezignoval na splácení svých zahraničních dluhů. Nová protektorátní administrativa si byla vědoma, že takové okolnosti mohou eskalovat až k rozpadu teritoriální celistvosti dosavadního bejlikátu, a tedy ohrožení již tak nestabilní situace v Maghribu. William Waddington¹⁷⁶ na to téma prohlásil, že Francie „*má povinnost dohlédnout, aby tento vladař zde udržel pořádek, dobře spravoval své finance a neučinil nic, co by vedlo k ohrožení našich alžírských statků*“.¹⁷⁷

Problematiku vývoje administrativy financí protektorátu lze nahlížet také skrze vývoj finančních institucí. Studijní materiál ukazuje dvojkolejnost „protektorátní“ a „domácí“ úřední produkce. Role mnohých tradičních entit (jako caid nebo cheikh) byla v mnoha ohledech pozměněna, avšak instituce jako takové přetrvaly a dále vedly (s pomocí francouzského úřednictva) své záznamy. Vytváření podob administrativního aparátu bylo dílem aktérů, kteří byli dosazeni do svých postů z politické vůle Paříže (George Boulanger či Paul Cambon), zatímco personál znalý domorodého kontextu zůstal v zásadě na nižších postech. Princip správy Protektorátu podle Ferryho „shora“ (*de haut en bas*) se projevil i ve jmenování Cambona do vedoucí funkce generálního rezidenta. Cambonův předchůdce Théodore Roustan sloužil v Tunisu jako velvyslanec a měl kvalifikovaný přehled o

¹⁷⁴ Kompletní text smlouvy viz *Documents officiels relatifs à l'organisation du protectorat français en Tunisie*, Paris 1886, s. 3–5.

¹⁷⁵ CHELLI, Slim, *Administration financière et développement*. In: *Administration du développement* 1, 1985, s. 121.

¹⁷⁶ William Henry Waddington (1826–1894) byl francouzský premiér a později velvyslanec v Londýně (1883–1893).

¹⁷⁷ GANIAGE, s. 430.

vztazích mezi jednotlivými funkcionáři bejlikátu a celkově o domácím prostředí.¹⁷⁸

Také v oblasti justice se promítl spor o civilní versus vojenský charakter správy Régence. Cambon důsledně zastával záměr institucionálního rozdělení justice v Alžírsku a v Tunisku. Projevil dokonce obavu, že by asimilace justičních institucí neodvratně vedla k brzkému spojení obou území a unifikaci. Tím by však došlo k ohrožení protektorátního zřízení jako takového, navíc Cambon si uvědomoval dosah možné následné krize, zejména s ohledem na rychlost eskalace možného konfliktu ze strany Osmanské říše. Zdá se tedy, že Cambon varoval především před opakováním situace, která vedla o dva roky dříve k rychlému vojenskému záboru. Za žádnou cenu nechtěl riskovat napětí ve Středomoří a případnou osmanskou intervenci. Důraznou prevencí tak bylo upozornění ministru zahraničních věcí na počátku roku 1883, kde důrazně varuje před asimilací stávajících francouzských tribunálů v Tunisku a v Alžírsku: „*Pokud se chce vláda vyhnout anexi Tuniska bez zdržování, je na místě, aby se vyhnula jakékoliv asimilaci francouzských tribunálů v Régence s alžírskými soudy.*“¹⁷⁹ Spor o samostatnost francouzských tribunálů v Tunisku byl dalším z projevů sporu mezi Cambonem a Boulangerem. Cambon se dokonce nezdráhal vyjádřit svůj ironický despekt ke schopnostem vojenských příslušníků a adekvátnosti jejich přístupů v Tunisku: „*Záliba vojáků ve snadných a logických řešeních situací je již nyní překážkou v ustavování protektorátu v Tunisku.*“¹⁸⁰

Francouzský justiční systém byl v Régence zaváděn postupně, v souběhu v aktuálními potřebami správního aparátu a dle průběžné modifikace jeho agendy. Nejednalo se tedy o jednorázové zavedení komplexního systému institucí, jako tomu bylo na jiných francouzských koloniálních územích, např. v Indočíně. Důvody lze hledat i ve skutečnosti, že ve francouzském právním řádu neexistovala přesná definice „protektorátu“ s ohledem na výklad vztahů státu protektujícího (*État protecteur*) a protektovaného (*État protégé*). Protektorátní zřízení nad Tuniskem bylo sice ustaveno bilaterálním typem smlouvy, avšak právní rámec byl ukotven jen velice vágně. Smlouva z Bardo se o otázkách justice nezmiňuje vůbec a místo nemá ani v následné konvenci z La Marsa, která byla navíc uzavřena až poté, co již byly první kroky k ustavení justičních institucí (8. června

¹⁷⁸ Roustanovu biografii uvádí např. ARNOULET, François, *Tunisie 1881. L'aboutissement d'un long périple*, Marseille 1985.

¹⁷⁹ Paul Cambon (ministre résident de Tunisie) ministru zahraničních věcí, 24. 2. 1883, Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN), 1222 A-B.

¹⁸⁰ Tamtéž.

1883).¹⁸¹

Samotný bej byl z fakticky vyřazen z procesu implementace jednotlivých institucí. Cambon vzpomínal na okolnosti podpisu, kdy bej, nacházející se fakticky v situaci vojenského obležení, poukazoval rezignovaně na svůj panovnický závazek výkonu spravedlnosti: „*Požádal mě, abych ho ujistil, že bude respektováno jeho svrchované právo na spravedlnost, prováděnou jeho jménem... Řekl jsem mu, že jsem stejného názoru a že bude upřednostněn před francouzskou vládou... Nakonec po chvíli tedy podepsal.*“¹⁸²

Prvotní uspořádání francouzské justice bylo vyjádřeno zákonem z 27. března 1883.¹⁸³ Jedná se o základní normu, upravující fungování soudů pro francouzské občany a chráněnce Francie (*protégés Français*). Zároveň tímto dekretem došlo ke zrušení konzulární jurisdikce v celé Régence, čímž bylo výlučně ustaven francouzský soudní systém (odstavec 18). Fungování a kompetence soudů byla vymezena odkazem na starší dekrety (19. srpen 1854 v případě *Justice de paix*). Pokud nebylo stanoveno jinak, měly soudy v Tunisku přejímat normy platné v Alžírsku. V roce 1884 byl zřízen první civilní tribunál (první instance) v Tunisu. Roku 1888 pak byl zřízen tribunál první instance v Sousse.¹⁸⁴ Zároveň došlo k navýšení personálních kapacit soudů v Régance. V případě soudů první instance se jednalo o formu zřízení tzv. Soudní asistenční služby (*Assistance judiciaire*).¹⁸⁵ Podstatou asistenční služby bylo rozšíření procesních kompetencí při komunikaci s účastníky procesu, např. při sporech bylo možno spoléhat na písemná svědectví či prohlášení, která přednesl tribunálu prostřednictvím. Komunikace v průběhu procesu tak mohla zprostředkovaně probíhat i s těmi účastníky, kteří se dlouhodobě zdržovali mimo místo konání procesu (zpočátku pouze v Tunisu a Sousse). Prostředník mohl být ustaven na obou stranách, tedy i prokuratura mohla zvolit svého mandanta (*intérmédiare du procureur*). Opatření lze vykládat jako tah pro další rozšiřování právního řádu do vzdálenějších venkovských oblastí. Protektorátu se tak dostávala hypotetická možnost konkurovat hned na počátku „lidové spravedlnosti“, uplatňované lokálními islámskými soudy či kmenovými vůdci. Přímý vliv v obsazování soudů měl i úřad

¹⁸¹ Zmínka v konvenci z La Marsa je učiněna pouze v souvislosti s pomocí francouzské vlády bejovi při zavádění reformy „*administrativních, justičních a finančních*“ (article 1). *Documents officiels relatifs à l'organisation du Protectorat*, s. 14.

¹⁸² Paul Cambon madame Cambronové, La Marsa, 8. 7. 1882, CAMBON, s. 177.

¹⁸³ Loi du 27 mars 1883 portant organisation de la juridiction française en Tunisie. *Journal officiel*, 20. 4. 1881.

¹⁸⁴ Zřizovací dekret byl vydán již 1. prosince 1887, avšak promulgován byl až 5. ledna 1888 v *Journal officiel*, za rok zřízení instituce je považován rok 1888. *Recueil général des lois et des arrêts*, 1888.

¹⁸⁵ Décret portant organisation de l'assistance judiciaire en Tunisie, 3. 5. 1888. *Journal officiel*, 10. 5. 1888.

generálního rezidenta, který delegoval minimálně jednoho člena tribunálu.¹⁸⁶ Kromě *Assistance judiciaire* byly dekretem upraveny počty obhájců (*défenseurs*) a soudních vykonavatelů (*huissiers*) při tribunálu v Sousse.¹⁸⁷

Druhou složkou justice, která byla personálně posílena v roce 1888 byl Civilní soud v Tunisu, který měl nově za povinnost zaměstnávat pomocný personál a suplenta soudní agendy (*suppléant*).¹⁸⁸ V první dekádě existence Protektorátu došlo také k ošetření fungování advokátní profese (dekret prezidenta republiky z 1. října 1887). Fungování advokacie bylo vymezeno předcházející francouzskou zákonnou úpravou z roku 1822.¹⁸⁹ Postupné rozšiřování justičního aparátu bylo reakcí na zvětšující se agendu a počty jednotlivých řešených případů. Statistika tribunálu v Tunisu v prvních čtyřech dekádách Protektorátu ukazuje nárůst během let 1885–1913 z 506 na 1707 případů.¹⁹⁰

Civilní soudy (*Justice de paix*) byly ustaveny společně s prvním tribunálem v Tunisu (prvních šest se sídly ve městech Tunis, La Goulette, Bizerte, Sousse, Sfax a Kef). Na rozdíl od tribunálu, jehož působnost se vztahovala na celé území Régence, měly *Justice de paix* kompetence pouze v rámci svých vymezených územních celků (vytyčených dekretem). Postupně byly civilní soudy systematicky zaváděny do jednotlivých oblastí. V roce 1913 již existuje síť občasných tribunálů, zasedajících na periodické bázi v daných lokalitách v předem určeném dnu. Například tribunál *Justice de paix* v caidatu Souk-el-Arba zasedal ve městě Tabarka dvakrát do měsíce, a to každý první a třetí pátek, ve městě Aïn-Draham pak každý první a třetí čtvrtek v měsíci apod.¹⁹¹

Detailnější obraz praktického fungování lze získat z periodického *Journal des tribunaux français en Tunisie*, vycházejícího od roku 1888 v půlročních intervalech. Kromě přehledu nových zákonných norem věnoval *Journal* podstatnou část svého tiskového prostoru (typický rozsah na počátku dvacátého století byl 500–700 stran) otázkám právní vědy a uvádí i judikáty aktuálních případů. Obdobné rozdělení lze nalézt u *Revue algérienne et tunisienne de législation et de jurisprudence*, vydávané právnickou fakultou v Alžíru mezi roky 1885-1912. Zde je nicméně k Tunisku obracena menší pozornost a tuniské záležitosti byly povětšinou uváděny jen pokud měly souvislost

¹⁸⁶ Tamtéž.

¹⁸⁷ Počet obhájců byl stanoven na čtyři a soudních vykonavatelů na tři. Décret qui fixe le nombre des défenseurs et des huissiers (...), *Journal officiel*, 17. 4. 1888, rovněž také *Bulletin officiel* 1162, n. 19, 181.

¹⁸⁸ Décret qui crée un emploi de suppléant rétribué. *Journal officiel*, 1888.

¹⁸⁹ 20. 11. 1822, *Bulletin officiel*, 1120, n. 18, 413.

¹⁹⁰ Tamtéž.

¹⁹¹ FALLOT, Ernest (ed.), *Statistique générale de la Tunisie*, Tunis 1913, s. 57.

s Alžírskem, jako např. případy u Apelačního soudu v Alžíru. Vlastní apelační soud v Tunisu byl zřízen až roku 1941. Přesto byly již ve dvacátých letech diskutovány otázky nutnosti ustavení vlastního apelačního soudu.¹⁹²

Tuniská justice (*Justice tunisienne* či *Justice indigène*) fungovala souběžně s francouzským systémem a jejím základem byla struktura z doby bejlikátu. Díky předchozím reformním úpravám však nebyl přechod pod francouzskou správu dramatickým a jednalo se spíše o formální změnu kompetencí jednotlivých složek. V návaznosti na administrativní reformy nastolil bej v roce 1856 reorganizaci soudnictví v Régence. Dne 14. listopadu 1856 byl zřízen takzvaný Tribunál *Charaa*, skládající se ze soudců (*cadhi*),¹⁹³ *mufti* a *bach-mufti* (paša muftí). Tribunál tedy v zásadě přejal tradiční strukturu, která byla uplatňována v městských centrech po celé trvání husajnovské dynastie. V dalších dekretech (6. dubna 1874, 8. února 1876 a 1. prosince 1896) byla dále detailněji určena struktura orgánu, nově rozděleného na dvě komory (*madjless*), odpovídající jednotlivým ritům na *Chambre malékite* a *Chambe hanéfite*. Dvě komory vykonávaly svou činnost dle svých právních ritů, buď na základě konsensu madjelsu či na základě přímé autority soudce (*cadhi*), v případě jeho absence pak dvou *mufti*.¹⁹⁴ V rámci jednotlivých ritů fungovala síť místních tribunálů *Ouzara* (ve městech Driba, Sousse, Sfax, le Kef, Kairouan, Gafsa, Gabès). V tribunálech *Ouzara* byly postupně sloučeny civilní a trestní agendy a úřad podléhal formální kontrole protektorátní instituci *Direction des Services Judiciaires* (Ředitelství justičních služeb).¹⁹⁵

V první dekádě dvacátého století došlo k modernizaci stávajícího dvojího soudního systému a do tuniské justice byly inkorporovány francouzské prvky. Jednalo se zejména o vypracování a zavedení zákoníků o obchodních obligacích (*Code des obligations*, 1906), procesním civilním právu (*Procédure civile*, 1910), implementace trestního zákoníku (1910) a trestního procesního práva (1921). Institucionální vývoj završilo vyčlenění Ředitelství soudů (*Direction de la Justice*) ze soustavy Centrální administrativy (*Administration Centrale*) dekretem z 26. dubna 1921.¹⁹⁶

V otázkách agendy dokončení administrativní struktury Protektorátu se dále

¹⁹² Dokladem je zpráva o konání kongresu advokátů v Tunisu ve dnech 19. až 21. dubna 1927, jak uvádí noticka v *Bulletin mensuel de l'Office du Protectorat Français*, Tunis, červen 1927.

¹⁹³ Ve francouzských pramenech a literatuře se setkáme s běžně užívaným tvarem pro plurál *cadhis*.

¹⁹⁴ SILVERA, Victor, *Organisation politique et administrative de la Tunisie*, Tunis 1954, s. 206nn.

¹⁹⁵ FITOUSSI, Élie, *L'État Tunisien et le Protectorat Français*, tome I, Paris 1901, s. 341.

¹⁹⁶ ZMERLI, Sadok, *La Justice Tunisienne et son évolution*. In: *Bulletin économique et social de la Tunisie* 12, 1954, s. 92.

objevila nutnost konsolidace na mezinárodní scéně. Tři případy (vztahy s Itálií, Vatikánem a Anglií) vykazují časovou shodu vyřešení zahraničně politických otázek a konsolidace administrativního aparátu.

Italský zájem na pokračování režimu kapitulací a udržení privilegovaného postavení italských vlastníků půdy v Régence se stal předmětem vyjednávání mezi velvyslancem Albertem Decrais a italskou vládou. Obrat v italském přístupu nastal již v roce 1883, kdy italský král zaujal smířlivý postoj k francouzským záborům v Tunisku a Asii. Francouzský velvyslanec v Římě Decrais při této příležitosti informuje, že „*záležitost je skončena*“.¹⁹⁷ Kapitulace nicméně zůstaly otázkou dalších jednání italského senátu v roce 1884.

V popředí vztahů Francie s papežem ve sledované době vyvstala otázka znovuoobnovení diecéze v Kartágu. Spiritus agens na francouzské straně byl alžírský arcibiskup Charles Martial Lavigerie.¹⁹⁸ Pro křesťanskou obec v Africe zaujímal Tunis klíčové postavení. S francouzskou okupací Tuniska se Lavigerie stal apoštolským administrátorem tuniského vikariátu a o rok později kardinálem (1882). Význam vztahů mezi Protektorátem a církví dokládá i početná korespondence mezi nejvyššími představiteli. Cambon a kardinál Lavigerie si během let 1882–1887 vyměnili třicet devět dopisů (oproti tomu korespondence Boulanger – Cambon jich čítá jen pět).¹⁹⁹ Vatikán se však nestavěl k záležitosti ustavení tuniské arcidiecéze příliš iniciativně a ani francouzská strana nevyžadovala vydání papežské buly ke zřízení, respektive obnovení arcibiskupství v Kartágu dříve, než budou vyřešeny otázky týkající se italských kapitulací. Francouzský velvyslanec při svatém stolci Lefebvre de Béhaine však již informoval Ferryho o

¹⁹⁷ Telegram Alberta Decrais Challemel-Lacourovi, Milano 4. listopadu 1883, DDF, série I, tome V, n. 130.

¹⁹⁸ Charles Martial Lavigerie (1825–1892) měl v době ustavení Protektorátu za sebou již značně bohatou kariéru. Působil nejprve jako profesor církevních dějin na Sorbonně (od roku 1854), poté se angažoval ve věci ochrany levantských křesťanů v Sýrii a Libanonu. V této době se blíže začal zajímat o orientalistiku a dějiny východních církví. V roce 1863 byl jmenován biskupem v Nancy a od roku 1867 zastával post na nově povýšeném alžírském arcibiskupství. V souvislosti se svým jmenováním do funkce apoštolského delegáta pro Saharu a Súdán (roku 1868) založil řeholní Společnosti afrických misionářů (takzvaně Bílí otcové, *Pères blancs*, později i s ženskou odnoží *Soeurs missionnaires de Notre-Dame d'Afrique*). *Pères blancs* působili kromě severního Alžírsku zejména v tradičních berberských oblastech a prostředkem jejich evangelizačních metod byla i akulturace (mimo jiné se měli naučit berberský jazyk a nosit tradiční oděv). V Tunisu se *Pères blancs* objevili již v roce 1875, kdy jim bylo umožněno spravovat kapli sv. Ludvíka v Kartágu. V pozdějších letech se Lavigerie stal horlivým zastáncem abolicionismu a v devadesátých letech 19. stol. sehrál zásadní roli při jednání mezi církví a republikánským režimem. Mezi dobové autobiografie lze řadit např. BAUNARD, Louis, *Le Cardinal Lavigerie*, Paris 1896.

¹⁹⁹ http://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/42paap_cle43ea7a._papiers_paul_cambon_2_ [21. 11. 2016]

úspěšných vyjednáváních (vedených Lavigeriem) na konci června 1884.²⁰⁰

Konsolidace Protektorátu na mezinárodní scéně byla dokončena v polovině osmdesátých let. Odjezd anglického generálního konzula Thomase Readeho považoval Paul Cambon za signál, že se Britové smířili s existencí Protektorátu. Dosavadní anglický úřad se posléze skutečně změnil v prostý generální konzulát.²⁰¹

2.3 Pax Francia a připomínky strachu

Po úvodním záboru a rozbití povstaleckých tendencí lze hovořit o dvou dekádách klidného období bez podstatných vzpour. Klid epochy *Pax Francia* ilustruje smířlivá rétorika pravidelných situačních zpráv, odevzdávaných ministerstvem zahraničních věcí prezidentovi francouzské republiky (*Rapport au Président de la République sur la situation de la Tunisie*). Tyto raporty byly předkládány coby resumé pro potřeby prezentace stavu a vývoje Régence (od roku 1893 na každoroční bázi). Datovou základnou byly jak dokumenty protektorátní správy (shromažďované a draftované Generálním sekretariátem tuniské vlády), tak svodné informace pořízené komunikací ministerstva zahraničí. Vzhledem k faktu, že zacílení zprávy je vedeno směrem k objasnění rozpočtu, nachází se zde řada tabulek shodných s produkcí z *Département aux Commissions du budget* (Odbor rozpočtových komisí).

Souhrnná zpráva za období 1881–1890 poskytuje vhléd do chápání stavu zabezpečení francouzské přítomnosti v Régence. Po vojenském záboru Régence došlo v prvních letech protektorátní správy k postupnému snižování počtu vojenských jednotek a jejich nahrazování civilním personálem. Nejvyšší početní stav okupačních vojsk čítal kolem 40 000 mužů, nicméně již k 1. říjnu 1884 byl počet redukován na stav jedné divize, následně pak dokonce došlo k transformaci na pouhou brigádu. Zároveň byla uplatňována tendence obsazovat velitelské funkce nižšími šaržemi. Zajištění Régence v roce 1884 obstarávalo kolem 200 důstojníků, 10 000 mužů a něco málo přes 2000 koní.²⁰² Snižování počtu jednotek bylo i důsledkem tvorby civilní správy a její dominance na severu Régence. Vzhledem k nastolenému civilnímu charakteru protektorátnímu zřízení (vrchní vojenský velitel byl podřízen generálnímu rezidentovi) lze vysledovat i postupný trend svěřování dílčích vojenských úkolů jednotkám s dominancí místního, respektive nefrancouzského

²⁰⁰ Telegram kardinála Lefebvre Ferrymu, 29. 6. 1884, DDF, série I, tome V, n. 327.

²⁰¹ Viz depeše Ferryho Waddingtonovi, 20. 1. 1885, DDF, série I, tome V, n. 529.

²⁰² *Rapport au Président de la République sur la situation de la Tunisie*, Tunis 1885, s. 18.

obyvatelstva (například smíšené jednotky *Tirailleurs africaines*). Koncem dekády 1880–1890 se vojenské akce omezovaly jen na regiony osídlené „neklidnými kmeny“ (*tribus remuantes*), které vyžadují „zvláštní vedení“ (*direction spéciale*), jako byli stále nepokojní Krumirci či kmeny z oblastí sousedících s Tripolskem.²⁰³

V poslední dekádě devatenáctého století byly v Tunisku umístěny okupační jednotky podléhající třem velitelským okruhům: v Tunisu, ve Sfaxu a v na jihu v Gabès. Velitelem okupační divize se 22. prosince 1894 stal generál Jérôme Julien Leclerc. V Tunisu byl umístěn regiment zouavů (*4e rég. de zouaves*), v Sousse regiment alžírských karabiníků (*4e rég. de tirailleurs algériens*), ve Sfaxu regiment kavalérie (*chasseurs d'Afrique*) a regiment *spahis* (sipáhíjové, tedy jezdeckvo). Na jihu v Gabès pak pluk lehké pěchoty (*4e bat. d'infanterie légère d'Afrique*) a kompanie *fustliers de discipline*.²⁰⁴ Je potřeba poukázat na skutečnost, že obrana Régence tak byla zajištěna jednotkami, o jejichž spolehlivosti se dá pochybovat. Flagrantním příkladem je Africký pluk lehké pěchoty (*Batallion d'infanterie légère d'Afrique*), nazývaný *Bat d'Af* či *Les Joyeux*. Již zmíněný cestovatel Marius Bernard poskytl jejich výmluvný obraz. Jeho lamentace je zároveň dokladem kritiky francouzského trestního systému jako takového: „*Tři pluky lehké pěchoty v Alžírsku a jeden v Tunisku, jsou – krom svých ctihodných velitelů – tvořeny těmi, jež mají na svých bedrech odsuzující verdikt z doby, než složili věrnost praporu. Mezi těmito nešťastníky se nacházejí ti, kdož spáchali noční přepadení, delikt pytláctví – činy, jež nejsou než snadno omluvitelnými hříchy. Ale byvše zadušení slepým právem, s vyhlídkou na spravedlnost nápravných domy, jedovatých květů ústředních kriminálů, neváhají se nechat zverbovat, aby vytvořili nejvýbušnější a nejméně disciplinované oddíly, kterým kdy důstojníci veleli a jež vedli.*“²⁰⁵

Přes celkově klidné období lze nalézt opakovaně zmínky o událostech a masakrech, z nichž mnohé jsou reprodukovány v dokumentech protektorátní správy až do konce sledovaného období. O jejich významu svědčí fakt, že se nacházejí nejen v korespondenci diplomatického charakteru, tak v historiích francouzského protektorátu (Paul Henri Estournelles), ale dokonce i v krásné literatuře meziválečného období.²⁰⁶ Precedentem se stal případ výpravy Paula Flatterse z Alžírsku roku 1880. Opakovaně jej zmiňují

²⁰³ Tamtéž, s. 19.

²⁰⁴ *Annuaire de l'armée française 1895*, s. 72–73.

²⁰⁵ BERNARD, s. 28.

²⁰⁶ Zmínky se nacházejí v osobní korespondenci Paula Cambona, jakož i v korespondenci rozličných diplomatů s kancléřem Bismarckem v sérii DDF.

francouzští diplomaté v korespondenci, obhajující zábor Régence na základě nestability kolonií, která se projevila „ztrátou Flattersovy mise, incidentu, jež může vyvolat obavy o celkové atmosféře revolty a konspirace, jež obklopuje naši alžírskou kolonii“.²⁰⁷

Kauza Flatters z roku 1880 byla jednou z trvale zapamatovatelných připomínek nepřátelství domorodých kmenů. Paul Flatters vyrazil dne 5. března 1880 z alžírského města Ouargla v doprovodu 39 mužů. Zakrátko se musel vrátit na svou základnu, protože kromě důsledků logisticky špatně připravené expedice narazil na nevěli tuaréžských předáků, kteří nechtěli expedici dovolit průchod přes svá území. Flatters se rozhodl obrátit k základně, odkud však znovu vyrazil 4. prosince s 93 muži. V jeho doprovodu byli i někteří „badatelé“, jinak byl sbor tvořen z 47 domorodých střelců (*tirailleurs indigènes*), 31 Arabů, sedm průvodců z kmene Chaamba a jeden *mokkadem* z řádu Tidjani a skoro tři stovky zvířat. Za dva měsíce se kolona bez větších problémů dostala do oblasti kolem Hoggaru. Poblíž Bir el-Garama však byla kolona napadena tuaréžskými kmeny z Hoggaru a Ajjer. Všichni Francouzi byli pobiti a do Ouargla se vrátila jen asi dvacítk indigènes.²⁰⁸

Trvalou připomínkou této události je i poznámka teoretika kolonialismu Leroy-Beaulieu: „*Rok, který uzřel masakr Flattersovy mise byl i svědkem naší okupace Tuniska.*“²⁰⁹ Další reflexi přináší v případě Flattersovy kauzy pozdější raport Frédéric Bernarda.²¹⁰ Zde je možné nalézt mimo jiné zmínky o problémech s disciplínou najatého domorodého personálu: „*Velbloudáři poslouchali málo či spíše vůbec, jakmile se ocitli daleko od francouzského území.*“²¹¹

Strach lze vyčíst z mnoha sdělení napříč dějinami Protektorátu. Nelze hovořit o období „beze strachu“ z domorodců či indigènes. Dvě klidné dekády byly naplněny latentním strachem z fyzické likvidace stejně, jako v pozdějších etapách, kdy události v letech 1906 a 1911 daly průchod emocím kolónů. Geograf Pierre Émile Lavasseur se v roce 1895 obával, že „*stovky a tisíce ozbrojených Arabů, kteří nás obklopovali a doprovázeli nás na rozlehlých liduprázdných pláních, by naši malou skupinu mohli při nepřátelství a odvaze snadno vyhladit*“.²¹² Obavy zní i ze zmínek o nízkém stavu oficiálů,

²⁰⁷ De Noailles Saint Hillairemu, Řím, 5. 4. 1881, DDF, vol. I, tome III, n. 423.

²⁰⁸ BROSELARD, Henri, *Les deux missions Flatters au pays des Touareg, Azdjer et Hoggar*, Paris 1889; DJEBARI, M., *Les Survivants de la Mission Flatters*, Tunis 1895, s. 11–22.

²⁰⁹ BEAULIEAU, Paul Leroy, *De la colonisation chez les peuples modernes*, Paris 1882, s. 391.

²¹⁰ Frédéric Bernard byl účastníkem první Flattersovy výpravy.

²¹¹ BERNARD, Frédéric, *Deuxième mission Flatters*, Alger 1882, s. VIII.

²¹² LAVASSEUR, Pierre Émile, *Voyage en Régence*. In: Bulletin de la Société de géographie commercial de Paris 17, 1895, 1, s. 521.

kteří mají na starosti území „větší než francouzský *département*“,²¹³ obydlené pouze Araby. Lavasseur uvádí, že se u žádného kmene, který navštívil, nesetkal s odporem, avšak na druhou stranu činí poznámku o tom, že kmenům je „zvláště nepříjemné“ plnit povinnosti v podobě daňových povinností a uložených veřejných pracích.²¹⁴

Na přelomu 80. a 90. let se bývalý francouzský generální rezident Paul Cambon vrátil ke své obsesi expanzivní politiky směrem do saharského regionu. To umožnilo i posvěcení některých průzkumných výprav, včetně leckdy pochybných podniků. Do čela jedné takové eskapády se nakonec sám nominoval jistý markýz Vallombrosa de Morès. Vallombrosa²¹⁵ byl dle svého životního příběhu dobrodruh a chronický kverulant. Absolvoval vojenské vzdělání na akademii v St. Cyr a Saumuru, po několika letech služby v kavalerii však rezignoval (roku 1882) a odebral se do Ameriky, kde spravoval rodové pozemky v Severní Dakotě. Zde se již dostával do četných sousedských a obchodních sporů a vešel ve známost jako častý duelant-vyzyvatel. Zároveň se projevil jako antisemita, když za svým neúspěchem při obchodech s dobyt看 hledal židovské spiknutí. Po návratu do Francie aktivně spolupracoval s rozličnými socialistickými a antisemitskými skupinami (mimo jiné navázal kontakt i s vyhlášeným antisemitou Édouardem Drumontem). Na čas však upustil od svých politických aspirací a přijal úkol při budování železniční dráhy ve vietnamském Tonkinu. Po necelém roce byl projekt tonkinské dráhy opuštěn a Vallombrosa byl odvolán zpět do Francie. Tato zkušenost jej nicméně inspirovala k přesvědčení o síle spojenectví s domorodými představiteli a jejich užitečnosti v budování infrastruktury kolonií. Antisemitismus a jeho otevřená nevráživost vyvrcholila soubojem, ve kterém zabil židovského důstojníka Armanda Meyera (23. června 1892). Před vzrušenými emocemi, které po této události očekával, odjíždí (i s požehnáním George Clemenceau) do Alžírsko. Zde v roce zakládá Alžírskou antisemitskou stranu (*Parti antisémite algérien*) a začíná spřádat plány fantastického rozsahu. Morèsův plán spočíval v ideji vytvoření aliance „muslimských“ kmenů v severní Africe, které by se postavily domnělé „židovsko-britské“ dominanci. V praktické rovině se Morès chystal podniknout cestu z Alžírsko až k egyptským hranicím, cestou přesvědčovat jednotlivé kmeny a s jejich pomocí pak intervenovat ve prospěch súdánského mahdího. V kontextu smrti britského generála George Gordona při obléhání Chartúmu považoval markýz za pravděpodobné, že se mu

²¹³ Tamtéž.

²¹⁴ Tamtéž.

²¹⁵ Celým jménem Antoine Amédée Marie Vincent Manca Amat de Vallombrosa, markýz de Morès et de Montemaggiore.

podání vytvoření anti-anglického odporu v Súdánu.²¹⁶

Záměry výpravy se setkaly se značnou nevolí a Morès sám poukazoval na obtíže, které mu stavějí do cesty francouzští představitelé v Alžírsku a Tunisku.²¹⁷ Vojenský atašé při rezidentuře v Tunisu François Rebillat údajně zuřil, když se dověděl o Morèsových záměrech.²¹⁸ K důstojníkům na Morèsově plánované trase byly odeslány patřičné rozkazy. Poručík Jean Leboeuf, velitel vojenského postu v Kebili, obdržel výzvu k tomu, aby Morèsově karavaně neposkytoval žádnou podporu. Morès však potřeboval podporu alespoň části představitelů establishmentu a obrátil se v této záležitosti na generála De la Roque, který velel divizi v Constatnine. V Kebili zastihla Morèse zpráva, v níž mu De la Roque přislubuje „tuaréžské průvodce“, jenž mají počkat v oáze Berresof.²¹⁹

Zápletkou pro závěrečné jednání Morèsova osudu se stala pravděpodobně zpráva od jistého marabouta z alžírského Guemaru kmenovým předákům v Messine (poblíž Ghadames). Zpráva naznačovala, že (Morèsova) karavana dorazí do Berresof bez vojenského doprovodu, zato však se značnou sumou peněz.²²⁰ Výklad následujících událostí se v jednotlivých Morèsových biografiích liší. Dle Bodleyho odešel Morès z Kebili 20. května, přičemž přislíbení tuaréžští průvodci se k jeho koloně připojili 3. června.²²¹ Fleming naopak uvádí, že markýz vyrazil z Gabès, přičemž místní důstojníci se jej snažili přimět k odchodu do Alžírsku. Morès se však obrátil směrem na jih k Tripolsku. Zmínění „tuaréžští“ průvodci se k němu, dle této verze, měli připojit 1. června. Fleming cituje i dochovanou korespondenci, která podporuje jeho verzi a trasu výpravy vycházející z Gabès. Na druhou stranu třetí z ucelených biografií, a sice kniha Julese Delahaye z roku 1906, vypovídá ve prospěch cesty z Kebili až po opuštění pobřežního města Gabès.²²² Publikace Julese Delahaye vykresluje zcela odlišný průběh celé akce. V příběhu postupu Morèse neustále poukazuje na podporu, projevovanou představiteli Protektorátu (mj. i Rebillata či guvernéra Aradu Youssefa Allegro), a to až do událostí v Kebili.

Rekonstrukce následujících událostí vypovídá tento příběh: Morès dál pokračoval na jih v doprovodu „Tuaregů“, se kterými uzavřel obchod s cílem získat nové velbloudy. Stejný záměr však pojali i příslušníci kmene Chaamba, kteří po odmítnutí pravděpodobně

²¹⁶ HILL, Richard Leslie, *A Biographical Dictionary of the Sudan*, London 1967, s. 241.

²¹⁷ Letter of Marquise de Fontenoy, *Chicago Tribune*, 9. 8. 1913.

²¹⁸ FLEMING, Fergus, *The Sword and the Cross. Two Men and an Empire of Sand*, London 2003, s. 91.

²¹⁹ PORCH, Douglas, *The Conquest of the Sahara*, New York 1984, s. 163 nn.

²²⁰ BODLEY, Roland Victor Courtenay., *The Soundless Sahara*, Ann Arbor, Halle 1968, s. 170.

²²¹ Tamtéž, s. 171.

²²² DELAHAYE, Jules, *Les assassins et les Vengeurs de Morès*, Paris 1905.

uzavřeli pakt s Morèsovými Tuarégy. Romantický charakter Morèsovy osobnosti podtrhuje zmínka o Tuarézích jako o „skutečných mužích“, stejně jako důvěra, s jakou postupoval důvěřivě vpřed.²²³ Ze svého snění se zřejmě probрал až v okamžiku, kdy z jeho stanů začaly mizet zásoby a výbava karavany. Nakonec nařídil obrátit k severu, avšak vůdce kolony jej naopak zavedl na jih, vstříc „tuaréžským“ oblastem. Dne 9. června se situace dále vyhrotila (na místě zvaném El-Outia) a markýz se neúspěšně pokusil o útěk. Dostižen „Tuarégy“ byl však zabit a s ním „každý jeho sluha, který byl nalezen“.²²⁴

Ze tří lumpů, kteří byli po Morèsově zavraždění zatčeni, dostali dva jen nízké tresty. Třetí z nich, jistý Abdelkader ben el-Hadj El-Kheir byl 28. července 1902 odsouzen tribunálem v Sousse k smrti.²²⁵ O tři měsíce později (23. října) mu byl trest snížen na doživotní nucené práce.²²⁶

Bezprostředně po incidentu se strhla takřka senzační vlna ohlasů ve světových novinách. Díky své americké minulosti byl Morès vhodnou látkou i pro tamní plátky (zpráva vyšla např. v Chicago Tribune). Z frankofonních periodik je zastoupeno široké spektrum. Figaro přinesl článek takřka oslavného charakteru, nepostrádající nejvybranější dobovou rétoriku. Morès, onen „agitátor a bojovník“ (*agitateur et batailleur*).²²⁷ V článku je citován i vévoda z Orléansu, jež prohlásil, že Morès byl „odvážný objevitel, který zemřel pro svou zemi“.²²⁸ Figaro líčí smrt markýze téměř jako národní událost: „Všechn ten lid Paříže, který se včera shromáždil [...] se ani trochu nezabýval politickými či náboženskými manifesty, než byli v tom davu lidé všech názorů, vyznání i původu.“²²⁹

Zprávu o Morèsově zabití a souvislosti s protektorátními koloniálními praktikami podrobil kritice i André Pavy, autor souhrnného spisku *L'Expédition de Morès* z roku 1897. Autor dokonce označuje celý příběh, včetně neslavného konce jako „státní vraždu“ (*assassinat d'état*).²³⁰ Morèsova aféra vyvolala reakce v tisku i řadu otázek veřejnosti i oficiálních představitelů a teze knihy je tak i odpovědí na některé otázky, které mohly být k případu vzneseny. Pavy se například pokouší vyvracet, že by Morèsův debakl byl příčinou

²²³ FLEMING, s. 103.

²²⁴ Tamtéž, s. 104.

²²⁵ Za „pětinasobnou vraždu, doprovázenou či následující loupež na jaře 1896 na markýzi de Morès a jeho doprovodu“ BB/24/2089, dossier no. 5006S02.

²²⁶ Tamtéž.

²²⁷ Notes d'un Parisien, *Figaro, journal non politique*, 20. 7. 1896.

²²⁸ Tamtéž.

²²⁹ Tamtéž.

²³⁰ PAVY, André, *L'Expédition de Morès*, Paris 1897.

neznalosti místních poměrů a jeho neochota platit Tuarégům dostatečné obnosy. Naopak jako chybu shledával, že markýz vstoupil do jednání s druhořadými představiteli místních kmenů. Postavení Pavyho díla v rámci dobové koloniální literatury dokládá recenze knihy, uveřejněná v revue *Questions diplomatiques et coloniales*. Zde již byl Morès označován jako „nesmrtelná legenda“ a jako takového jej musí vzít na vědomí i oficiální místa, přestože jen dějiny prokážou jeho postavení legendy.²³¹

Morèsova aféra doznívala ještě ve třicátých letech, i když již spíše v oblasti literární.²³² Do jisté míry senzační reakcí byla popularizační kriminální relace z roku 1931, vycházející v rámci řady *Crimes et Châtiments* (Zločny a tresty) a představující nejvýznačnější kriminální a násilné činy za uplynulé půlstoletí. Dosavadní obraz Morèse meziváleční autoři do značné míry přehodnotili. Svým způsobem je totiž chápán jako hrdina kolonizace, jako „občan“ (*citoyen*),²³³ který se sám vydával za „republikána a socialistu“ (*il se dit républicain et socialiste*).²³⁴ Jako takový se pak stal „obětí státu“. Morèsův případ se svými konturami hodil do meziválečné kritiky francouzských koloniálních ambicí. Z pozice protektorátní administrativy se však v případě Morèsovy výpravy jednalo o kverulantskou akci, která mohla narušit zaběhnuté přístupy, užívané pro jižní části Régence.

2.4 Aféra Thala-Kasserine

Zlomovou událostí, kterou lze považovat za konec dosavadního *Pax Francia*, se stal masakr spáchaný na kolónech ve středotuniském městě Thala a jeho okolí v dubnu 1906. Celý sled okolností a průběh aféry Thala-Kasserine až po soudní proces sledovala dobová periodika. Zejména *Le Temps* přinášel pravidelné zprávy a svědectví. Barvitý příběh pak poskytuje i seriální zpráva v *Le XIXe siècle*.²³⁵ Kontext a nepříznivé okolnosti doby jsou pak zachyceny mimo jiné v díle Monchicourtově z roku 1913.²³⁶ Jedná se o dobovou geografickou studii s řadou etnografických přesahů, přičemž mnohá zaznamenaná data z regionu objasňují konstelaci vztahů mezi původními místními obyvateli a novými osadníky. Izolovanost regionu, nedostatek vhodné zemědělské půdy a jeho celková

²³¹ *Questions diplomatiques et coloniales* 1, 1897, I, s. 574–575.

²³² Více k osudu markýze Morèse například DONOS, Charles, *Mores, sa vie, sa mort*, Paris 1899; PASCAL, Félicien, *L'assassinat de Mores. Un crime d'Etat*, Paris 1902.

²³³ BERNEDE, Arthur, *L'assassinat du marquis de Morès*, Paris 1931, s. 580.

²³⁴ Tamtéž.

²³⁵ *Le XIXe siècle. Journal quotidien politique et littéraire*, 25. 4. 1906.

²³⁶ MONCHICOURT, Charles, *La région du haut-tell en Tunisie*, Paris 1913.

relativní chudoba oproti okolním oblastem (jako např. pobřeží Sahelu) byla důvodem dlouhodobého nezájmu kolónů. Do roku 1906 zde bylo do vlastnictví kolónů převedeno jen 930 000 hektarů pozemků, tedy necelá desetina zdejší volné půdy.²³⁷ Přesto však dosažená míra pozemkového záboru stačila ke zhoršení vztahů mezi kolóny a indigènes. Zabraná půda patřila totiž k tomu lepšímu, čím chudý region disponoval. Noví francouzští majitelé navíc odpírali domácím kmenům bezplatné využívání pozemků za účelem pastvy pro dobytek. Současně s tím zhoršila dvouletá neúroda celkovou situaci natolik, že daňový výnos klesl o padesát procent.²³⁸ Protektorátní správa zaznamenala s pečlivostí stovky příkladů kriminálních přečinů všeho druhu, přičemž nejčastěji se jednalo o krádeže, plení či znásilnění. Zároveň však ze záznamů vyplývá, že z více jak dvou set případů zůstala polovina nevyřešena.²³⁹

Zostřující se situace, daná touto nepříznivou souhrou nehostinného prostředí a lokální neúrody akcelerovala vývoj vztahů mezi jednotlivými jedinci z řad kolónů a místních indigènes. Jako „brutální“ byl popisován např. Lucien Salle, opakem pak byl prý jistý Bertrand, udržující korektní vztahy se sousedními kmeny (zejména s Fraichiche), což mu později zachránilo život i majetek.²⁴⁰

V již tak nepříznivé situaci udeřila neobvykle tuhá zima. V Thale sněžilo nepřetržitě od 6. do 10. února 1906. Kolem domů se údajně tvořily až dvoumetrové závěje a některé střechy se propadly pod nápoem sněhu. Počasí zavinilo smrt tisíců ovcí a koz, kmen Fraichich tak přišel o základ svého samozásobitelského zemědělství a upadl v hlad.²⁴¹

Klíčovou postavou při vzniku aféry je původně alžírský marabout Amor Ben Othman, který přijel do Thala někdy počátkem zimy. V prostředí, kde coby představitel maraboutskeho klanu požíval autority, se Ben Othman zároveň postaral o eskalaci nenávisti vůči protektorátní správě. Poté, co zima zničila nejen zvířecí osádku, ale i zbytky již tak chabé úrody, shromáždili se představitelé nomádkých kmenů v Thale se žádostí o zápůjčku zrna od civilní správy. Její odmítnutí lze považovat za casus belli.

V dubnu 1906 tábořili na planině Foussana poblíž města Kasserine nomádi,

²³⁷ En Tunisie, *Le Temps*, 29. 4. 1906.

²³⁸ AYADI, Taoufik, *Mouvement réformiste et mouvements populaires à Tunis (1906–1912)*, Tunis 1986, s. 165.

²³⁹ MAE, AP, carton n. 25, document n. 14, enquête de la Chambre d'Agriculture, 7. 7. 19064.

²⁴⁰ MAE, AP, carton n. 25, document n. 111, Résidence au Quai d'Orsay, 7. 11. 19211.

²⁴¹ En Tunisie, *Le Temps*, 29. 4. 1906.

náležící ke kmenovým frakcím Ouled Néji, Gmata, Hnadra a Hrakta. Dne 26. dubna podnikli útok na farmy patřící francouzským osadníkům a pobili rodinu Luciena Salle (jeho náhodná nepřítomnost mu zřejmě zachránila život), jehož rodiče údajně odmítli konvertovat k islámu proslovením šahády (jiný zdroj tvrdí, že nerozuměli arabsky a jednoduše nevěděli, co se po nich žádá).²⁴² Další čtyři Francouze zajali s podmínkou, že jen konverze k islámu je zachrání od smrti. Jeden z nich, jistý Tournier, prý dokonce podstoupil obřizku.²⁴³ Po důkladném plenění se útočníci přesunuli směrem k Bertrandově farmě. Bertrand, jeho synovec Fournier, jeho sestra a jakýsi voják jménem Martin konvertovali a byli následně „jen“ uvězněni. Jistý Ital jménem Delrio odmítl konverzi, protože byl zabit a jeho tělo spáleno. Farma nicméně nebyla vypleněna. Řádění se zastavilo až v nedalekém dole (poblíž Djebel Chambi). Poté co byli všichni zajatci přinuceni ke konverzi, byli oděni do tradičního tuniského hávu a odvečeni před Ben Othmana.²⁴⁴

Následujícího dne došlo k útoku na město Thala, které bylo coby sídlo civilní kontroly (contrôle civil), symbolem protektorátní moci. Okolo třiceti místních kolónů pod vedením kontrolora Oliviera se společně s desítkou²⁴⁵ italských dělníků z blízkých dolů v Kalaaa-Djerda opevnilo v hlásce (*bordj*) civilní správy. Zhusta ozbrojeni odolávali převaze chabě vyzbrojených nomádů (údajně jen s tyčemi a starými nenabitými puškami), pokřikujícím formuli „*La Illah, Il Allah, Mohamed Raçoul Allah!*“.²⁴⁶ Mnozí nomádi se v zápalu náboženského sebeobětování nechali zastřelit obránci hlásky, jsa hnáni pobízením marabouta, který pobízel bojovníky proti kolonistům vírou, že hůl namířená proti nevěřícímu sama vystřelí oheň a že vystřelené kulky se odrazí „*jako kapky vody*“.²⁴⁷ Kolem jedné hodiny odpolední nastal opakovaný útok, který dokonal zkázu, a obléhatelé se chopili iniciativy. Když později dorazila narychlo vyslaná francouzská posádka z Kefu a Tunisu, shledala, že povstalci a vrahové jsou již zajištěni.

Zpráva o masakru v Thala zaplnila stránky francouzských novin. Podrobně se jí věnoval i sborník *La quinzaine colonial*, takže již po dvou týdnech od události byla informována potenciálně velmi široká obec čtenářů z řad zaměstnanců protektorátní, resp.

²⁴² L'échauffourée de Thala, *La quinzaine colonial*, V, 1906, s. 262.

²⁴³ MAE, NS, Tunisie, AP, carton n.25, document n. 71, rapport du contrôle civil de Thala, no. 26.04.06.

²⁴⁴ *Le XIXe siècle. Journal quotidien politique et littéraire*, 25. 4. 1906.

²⁴⁵ Jinde se uvádí, že Italů bylo vlastně čtyřicet a vedl je jistý Laporle. *Bulletin du Comité de l'Afrique française*, Paris 1906, s. 131.

²⁴⁶ L'échauffourée de Thala, *La quinzaine colonial*, V, 1906, s. 261–264.

²⁴⁷ MAE, NS, AP, carton n.25, document n. 119, rapport de Paul Gauthier, secrétaire général adjoint du gouvernement à son supérieur Bernard Roy.

koloniální správy. Zajímavostí je také fakt, že ve stejném vydání nacházíme zprávu o úmrtí tuniského beje Muhammada Hádí Paši. Rozsah jeho nekrologu je oproti následující zprávě o masakru v Thala zhruba desetinový.

Masakr v Thala byl ihned přirovnáván k obdobné události v Alžírské Margueritte, ke které došlo shodou okolností ve stejný den, jen o pět let dříve (26. dubna 1901). Autoři článků podtrhávají fakt, že stejně jako v Alžírsku, i zde bylo násilí provokováno náboženským fanatismem jednoho muže, marabouta. Dobový postoj k charakteru „iracionální“ postavy marabouta lze tušit i z označení „čaroděj-marabout“ (*magicien-marabout*).²⁴⁸ Z obsahu jasně vyznívá otázka, zda byl na vině fanatismus. *La quinzaine colonial* pak věnuje místo příčinám, které vedly k povstání indigènes. Přestože jednoznačně uznal, že se jedná o region znevýhodněný přírodními podmínkami, za jádro problému považoval nedostatečnou vojenskou přítomnost a omezený rozsah kontroly nad nomádkými kmeny. Jako precedent masakru v Thala je znovu uváděno Margueritte, dokonce s mnohými detaily – role vůdce se tehdy chopil marabout Yacoub, nyní je jeho neblahým následovníkem Ben Amar. Paralela je nalezena i v modu operandi, kdy každý Evropan, který se připlétl do cesty, měl na výběr mezi konverzí k islámu a smrtí. Taktéž původ a dějiny kmenů, zapojených do jednoho či druhého masakru, vykazují shodu. Jednalo se o nomády s neblahou kriminální minulostí, označené jako „*bojovný a drancující kmen*“.²⁴⁹ V Alžírsku to byli Rhira, v Kasserine Fraïchiche. Kromě postavy marabouta Amora Ben Othman byl jedním z významných aktérů jeho pravá ruka Ali ben Mohamed ben Salah, bývalý cheikh, sesazený protektorátními autoritami za zpronevěru.²⁵⁰

Je nesporným faktem, že nomádká ekonomika, založená na samozásobitelském zemědělství, byla existenčně ohrožena neúrodou, špatným počasím a následným hladem. Monchicourt zaznamenává dokonce teplotní výkyvy v oblasti, kdy v únoru 1906 klesly teploty pod bod mrazu na dobu deseti dnů s minimem na mínus 6 °C.²⁵¹ Nicméně lze odmítnout tezi, že převod půdy do vlastnictví kolónů byl příčinou zkázy a následného masakru. V oblasti okolo města Thala se ve skutečnosti nacházely jen dvě farmy (ve vlastnictví zmíněných rodin Salle a Bertrand). Protektorát se navíc aktivně zasadil o zlepšení stavu stád ovcí zaváděním odolnější alžírské odrůdy a nomádi bezplatně využívali

²⁴⁸ *Bulletin du Comité de l'Afrique française*, Paris 1906, s. 132.

²⁴⁹ AYADI, s. 169.

²⁵⁰ Tamtéž.

²⁵¹ MONCHICOURT, *La région du haut-tell*, s. 173.

i erární zázemí (*station de remonte*) v Kasserine.²⁵²

Problematika nedostatečné kontroly území v regionu Haut-tell byla rozdmýchaná nejen v tisku, ale i v dotazech, přicházejících na Résidence z Quai d'Orsay. Rozsáhlé oblasti v okolí Kasserine šlo prý projít, aniž by cestovatel potkal jediného vojáka. Pro Thala byla nejbližší garnizónou posádka umístěná ve staré osmanské pevnosti v Kefu. Ani ta však nedokázala účinně a rychle zasáhnout proti nenadálým akcím místních kmenů, jak se projevilo právě v Thala. Strach z nepřátelství okolních kmenů je doložen i v o něco jižněji položené Gafse. Dokladem je rovněž petice z 10. května 1904, ve které si francouzští kolóni z Gafsy stěžovali na snížení počtu vojáků v garnizóně a její úplné zrušení ve městě Feriana: „*Jsme obklopeni turbulentními kmeny, jako jsou Hamama či Fraïchiche, které může zadržet jen přítomnost vojenských sborů.*“²⁵³ Bezpečnostní situaci nezlepšilo ani rozhodnutí generálního rezidenta René Milleta z roku 1894 o přidělení policistů ke každé stanici civilní kontroly.²⁵⁴

Následný proces se odehrál ve městě Sousse a trval dvacet dva dnů. Jednání bylo započato 21. listopadu. Procesu se dostalo značné mediální pozornosti a francouzský tisk prakticky každodenně informoval o událostech v soudní síni.²⁵⁵ *Le Temps* přinesl v rubrice „Různé“ obsáhlý komentář francouzské spisovatelky Myriam Harry.²⁵⁶ Svým literárním jazykem ilustroval sympatie především s hlavním protagonistou, který stanul před sousským tribunálem, marabutem Amorem ben Othmanem. Myriam Harry vykreslila domorodé aktéry masakru jako „oběti“, které k jejich činům přivedl „*sen o záchraně z mizérie a o svobodě*“.²⁵⁷ Reportáž vyvolala reakci francouzských kolónů, historik Charles-André Julien hovořil dokonce o „*skandálu*“.²⁵⁸ V produkci časopisu *La Tunisie française* vyšel dokonce ironizující článek, který na adresu Myriam Harry prohlásil, že hájí „*zbabělého podvodníka, který nechal vraždit bezbranné*“.²⁵⁹

V *Le Temps* se objevil také komentář Mladotunisana Abdeljalila Zaouche, který se snažil reagovat na dobové označení aféry jako projevu panislamismu. Zaouche vypočítával

²⁵² Tamtéž, s. 357–358.

²⁵³ *La quinzaine colonial*, V, 1906, s. 264.

²⁵⁴ PERKINS, *A History*, s. 56.

²⁵⁵ Dokladem jsou krátké reportáže, například L'Affaire de Thala, *Le XIXe siècle*, 10. 12. 1906.

²⁵⁶ Impressions tunisiennes. Autour de l'affaire de Thala-Kasserine, *Le Temps*, 23. 2. 1907.

²⁵⁷ Tamtéž.

²⁵⁸ JULIEN, Charles-André, *Colons français et Jeunes Tunisiens (1882–1912)*. In: *Revue française d'histoire d'outre mer* 54, 1967, 194, s. 98.

²⁵⁹ Tamtéž, s. 96.

rozdíly projevů islámu v rozličných zemích (zejména v těch pod evropskou dominancí) a snažil se obhájit postavení muslimských komunit. Jeho hlavní kritika plně vystihuje problém vzdělávání muslimského obyvatelstva v tuniském protektorátu. Předložil stížnost na postoje protektorátních autorit: „*Když požadujeme vytváření škol, kde by domorodci mohli být zasvěceni do moderních metod, jsme hned představováni jako agenti panislamismu.*“²⁶⁰ Jeho tezi lze chápat i jako predikci budoucího vzniku nacionálního tuniského hnutí, jehož raní propagátoři se raději oprostili od islámských konotací a uplatňovali hlavně laickou rétoriku, kterou se naučili ve francouzských školách.²⁶¹ Dalším jeho bodem je pak kritika evropského exkluzionismu, neboť dle jeho názoru „*Evropa, která po staletí přitakávala letargickému spánku muslimů, je dnes udivena, když někteří představitelé tohoto náboženství manifestují své - zcela přirozené a zcela legitimní - ambice stát se součástí ekonomického zápasu*“.²⁶²

Reakce na aféru Thala-Kasserine lze dělit na dva ideové okruhy – jeden přičítal vinu nedostatečnému vzdělávání a odmítání participace indigènes na ekonomickém a sociálním životě v Protektorátu, druhý obviňoval indigènes z náboženského fanatismu a původ zločinů viděl v charakteru rasy. Někteří představitelé tohoto proudu dokonce odmítali selhání administrativy jako celku, např. politický komentátor d’Athouard prohlásil, že „*hnutí v Thala nebylo vyvoláno podmínkami existence indigènes*“.²⁶³ Představiteli skupin, která v přeneseném významu obvinila Protektorát, byli jak tunišští arabští intelektuálové či obchodní elity (jako právě Abdeljelil Zaouche), tak levicově orientovaní Francouzi, z nichž mnozí se na proces přijeli podívat a pro většinu z nich to byla první cesta mimo Evropu. Do Régence však již přijeli jako přívrženci obžalovaných. Druhou skupinou, kterou tvořili převážně kolóni, jsou zastánci větší protektorátní kontroly nad domorodými kmeny. Právě nedostatečná kontrola dle nich vyústila v radikální násilný projev. Nicméně bylo by chybou číst komentáře dobového tisku a dokumentů jako anketu o „islámském zlu“. Lze dokonce říci, že islámský fanatismus byl vnímán až jako sekundární příčina či průvodní jev. Subtilní odpovědí na otázky týkající se důvodů povstání je mnohdy spíše „charakter rasy“: „*Stačí si vybavit důvěřivost, jakou Arabové vkládají v náboženské záležitosti, a užití thaumaturgie nejménějším charakteru.*“²⁶⁴

²⁶⁰ *Le Temps*, 25. 12. 1906.

²⁶¹ Tamtéž.

²⁶² Tamtéž.

²⁶³ L’*Échauffourée de Thala, La quinzaine colonial*, 10. 5. 1906, s. 263.

²⁶⁴ Tamtéž.

Rozsudek byl vynesena 12. prosince 1906. Do soudního spisu se také dostává zmínka o náboženském vytržení (*excitation religieuse*), dalšími uznanými delikty byla loupež (*fait de brigandage*), masakr na Evropanech (*massacre d'européens*) a drancování farmy (*pillage de ferme*).²⁶⁵ Řadě odsouzených byla následně sankce snížena z trestu smrti na nucené práce. Sazba se pohybovala na úrovni deseti let²⁶⁶, dvaceti let²⁶⁷ a doživotí.²⁶⁸ Tři rozsudky smrti zůstaly a byly vykonány (Salah ben Mohamed ben Saad dit El Ouagaf, Mohamed ben Belgacem ben Goaïed, Amor ben Ali ben Amor dit Bouaïda).²⁶⁹

2.5 Aféra Djellaz

Druhá aféra se udála přímo v metropoli Régence v roce 1911 a přes méně brutální průběh se – i díky početnému publiku celé aféry – stala impulzem k přehodnocení některých aspektů civilizačního snažení protektorátní administrativy. Počátkem dvacátého století představila protektorátní správa plán urbánního rozvoje metropole, který počítal i se sloučením některých prvků městské infrastruktury. Doposud byla metropole rozdělena, díky svému historickému vývoji, na jednotlivé čtvrti dle jednotlivých etnických či národnostních skupin. Významným prvkem urbánní architektury bejlikátního a do značné míry i protektorátního Tunisu byly hřbitovy. Z jejich vývoje lze sledovat rozvoj i zánik jednotlivých diaspor a národů, obývajících metropoli Régence. Roku 1894 byl postaven židovský Cimètiere du Borgel (od roku 1927 s křesťanským přístavkem). Rozlehlý hřbitov poblíž dnes již neexistující brány Bab Souika sloužil jako pohřebiště pro čtvrti Halfaouine a Bab Souika, které lze považovat za tradiční čtvrť drobných obchodníků a řemeslníků, ekonomicky napojených na centrální mađínu.²⁷⁰

Hřbitov Djellaz (Jellaz) se nachází směrem na jih od starého města a jeho protektorátního pokračování (zástavba mezi mađinou a přístavem). Hřbitov nebyl přímým majetkem města, nicméně město fakticky vykonávalo jeho správu a snažilo dohlížet na ochranu hřbitovních pozemků před mnohými podnikavci, kteří rekvírovali kámen z pozemků hřbitova.²⁷¹ V září 1911 se rozšířila informace, že město plánuje zařadit pozemek

²⁶⁵ BB/24/2094 dossier n. 10367 S06.

²⁶⁶ Hassin ben Mohamed ben Ahmed (nar. 1866), Mohamed ben Abdallah ben Amara (nar. 1868), Salah ben Maïouf (nar. 1866). BB/24/2109, dossier n. 5850 S12.

²⁶⁷ Belgasem ben Otman ben Ali (nar. 1873), Salah ben el-Hadj Ahmed Mansour (nar. 1878). Tamtéž.

²⁶⁸ Amor, řečený Bouaïda (nar. 1866), Salah ben Mohammed ben Saad (nar. 1866), Harrat ben Belgacem ben Ali (nar. 1884), Mohamed ben Belgacem ben Goaïed (nar. 1874). Tamtéž.

²⁶⁹ L'affaire de Thala, *Le XIXe siècle*, 10. 12. 1906, s. 2–3.

²⁷⁰ ABDELKAFI, Jellal, *La Médina de Tunis. Espace historique*, Paris 1989, s. 203 nn.

²⁷¹ Troubles à Tunis, *Le Temps*, 11. 9. 1911.

hřbitova do svého majetku. Vzhledem k dříve propagovaným urbánním plánům vznikla fáma, že hřbitov má ustoupit tramvajové dráze a nedaleko procházející železniční dráze. Do běhu událostí vstoupil koncem října 1911 šajch al-madína Sadok Ghileb, kterého rozčílil fakt, že s ním představitelé města svůj plán nekonzultovali. Nechal proto vyvěsit po celém městě plakáty, ve kterých popisoval údajný městský plán. Plakáty, které se objevily i na dveřích mešit a také na samotném hřbitově, zároveň vyzývaly ke shromáždění odpůrců plánu dne 7. listopadu.

Když 2. listopadu zasedala městská rada, nebyla otázka vyvlastnění hřbitova zařazena na pořad jednání. Za muslimskou veřejnost promluvil jako autorita uznávaná oběma stranami Abdeljalil Zaouche. Následně se městská rada rozhodla zastavit registrační proces. O tomto obratu však neinformoval ani francouzský, ani arabský tisk. Dne 6. listopadu se tiskem rozlétla další zpráva – Itálie oznámila anexi Tripolska. Samotná aféra pak započala 7. listopadu ráno. Ještě dříve, než kolem šesté hodiny ráno dorazila policie (pod vedením komisaře Espiauta a v síle 130 příslušníků), bylo před branami hřbitova shromážděno na dva tisíce osob. Následnou eskalaci již nešlo zadržet – příšedší Sadok Ghileb nedůvěřoval policii, odmítl jejich ujištění o zastavení procesu imatrikulace hřbitova, načež po chvíli vnikl se svými stoupenci do prostoru hřbitova (údajně hledali stopy po zeměměřičských pracích). Po dalších zmatcích zazněly první výstřely a na policisty začaly létat kameny (prvním mrtvým byl policista François Franchi). Narychlo přivolané posily nemohly ovládnout rozběsněný dav, v dramatickém dopoledni došlo i na převrácení tramvají a automobilů. Obětí řádění se stalo i několik Italů. Situace se uklidnila až po zásahu jednotek zuávů kolem jedné hodiny odpoledne. Během odpoledne bylo ještě zastřeleno několik Italů, kteří se v davu vydali pomstít smrt svého soukmenovce. Následoval příjezd dalších vojenských jednotek až z Bizerte a Hammam Lif. K večeru se již ve městě nacházela více jak tisícovka vojáků a velící generál okupačních jednotek Alfred Pistor vyhlásil nad městem zákaz srocování a nočního vycházení. Tisk a distribuce arabských novin byly až na jednu výjimku zastaveny. Následující den, tedy 8. listopadu, se vztek Tunisánů obrátil proti Italům. Italská diaspora narychlo organizovala své vlastní protesty, dokonce se skupina asi dvou set Italů snažila zabránit Arabům v pohybu přes Bab Cartagena.²⁷²

²⁷² Celkový účet činil toho dne sedmáct mrtvých, z toho tři Francouzi, deset Arabů a čtyři Italové, a jedenáct zraněných (čtyři Francouzi, pět Italů a dva Tunisané). Tunisie. L'Origine des troubles, *Le Temps*, 10. 11. 1911, no. 18393; Troubles à Tunis, *Le Temps*, 9. 11. 1911. AYADI, s. 169.

Tuniský, zejména levicový tisk dosvědčuje celkový antagonismus mezi francouzskými a italskými kolóny, když se takřka nevěnuje důležitosti povstání jako aktu neposlušnosti indigènes vůči Protektorátu. *La Lanterne* se snažil prezentovat události jako akt „náboženského fanatismu“ (*fanatisme religieux*) a „nelibost vůči Itálii“ (*ressentiment contre l'Italie*).²⁷³ Tento výbuch nenávisti však nebyl dílem náhody, ale byl „nevyhnutelný“, zejména jako důsledek italského záboru Tripolska.²⁷⁴ V případě „italského nebezpečí“ (*le peril italien*) se jednalo o další z řady nevráživých reakcí – ostatně tisk pravidelně zásoboval čtenáře mnohými emotivními zprávami, které zhoršovaly mínění o všem italském. Mezi emotivní případy patřil například článek v *La Dépêche tunisienne* z 24. srpna 1899, šířící zprávu o vypuknuvším moru v Neapoli a Palermu.²⁷⁵

2.6 Islámské autority a protektorátní správa

Od vrcholných představitelů opakovaně zaznívaly požadavky na zachování tradičních domácích struktur, zejména těch, jejichž rušení či modifikace se v sousedním francouzském Alžírsku projevilo jako problematické. V roce 1884 napsal Paul Cambon ministru zahraničí: „*Je nezbytné vzdát se staré rutiny, jejíž provádění nás v Alžírsku přišlo tak draho. (...) Veřejné mínění by odsoudilo vládu, jež by postupovala ve stopě anexe, a naopak si žádá zřízení protektorátu a zachování domorodých institucí.*“²⁷⁶

Pouze několik představitelů třídy městských náboženských vůdců obhajovalo či bylo přímo účastno ozbrojeného odporu vůči Protektorátu, resp. francouzské okupaci Tuniska. Ojedinelé jsou i případy rezignace ze zastávaného postu, emigrace či jiné akty sebeobětování. Odpor vůči protektorátní správě se tedy omezoval na lokální možnosti, jako byla nevůle a obstrukce vůči zavádění frankofonního vzdělávání a gallikanizace justičních struktur. V prvních dvou dekádách existence Protektorátu došlo k upozadění monopolu ulamá v rámci vzdělávacího a soudního systému. Obava ze ztráty tradičně dominantního postavení třídy ulamá byla prvotním důvodem nechuti vůči protektorátu jako takovému. Aspekty jako panislamismus či arabský nacionalismus neměly v této době dostatečnou váhu, a staly se skutečným argumentem antikoloniálního boje až v polovině 20. století.

Absenci faktického odporu proti Protektorátu v podobě apelu ulamá na tuniské

²⁷³ L'Émeute de Tunis, *La Lanterne*, 11. 10. 1911.

²⁷⁴ Tamtéž.

²⁷⁵ Une promeneur „ça et la“, *La Dépêche tunisienne*, 24. 8. 1899.

²⁷⁶ Paul Cambon ministru zahraničí, 9. 8. 1884, MAE, Quai d'Orsay, Paris, Tunisie: Affaires Politiques, vol. 80.

věřící lze vysvětlit i jejich početně relativně omezenou komunitou a elitarismem kolem jejich nejdůležitější instituce, mešity a univerzity az-Zajtúna. V dějinách Zajtúny lze sledovat dva ideové proudy, které byly reprezentovány svými sociálními skupinami. Až do druhé poloviny devatenáctého století se vyskytoval rozdíl mezi hanafitskými a malikovskými ulamá, tedy mezi „osmanskou“ elitou a původně arabskými učenici. Rozměr rozporu mezi těmito *Hanafijún* a *Málíkijún* odrážel celkové společenské změny předprotektorátního bejlikátu. Hanafité si zachovávali tradiční titulaturu *scheikh ul-islam*, ale v polovině devatenáctého století to byl již jen odlesk zašlé slávy. Úpadek tradice tureckých hanafitských ulamá lze doložit i na základě dokumentace z bejlikátních fundusů, kde se ve sledovaném období začíná vytrácet osmanština na úkor arabštiny, coby dominujícího jazyka administrativy náboženských institucí. Také žáci (*mudarrisín*), byli na Zajtúně rozděleni také podle ritu. Původ studentů byl zřejmě příčinou vnitřních animozit na všech úrovních, což dokládá i zmínka o tom, že venkovští studenti na zajtúně byli nazýváni posměšně „*afáqijún*“. Přesto, že celkový počet od počátku Protektorátu mírně stoupal, celkem 87 procent ulamá z období do 1915 pocházelo z Tunisu.²⁷⁷

Osobnosti z řad rodů ulamá byly zapojovány do protektorátních postů. Příkladem vysokého hodnostáře byl Muhammad Bayram V, který zastával post předsedy komise náboženských nadací (*awqáf*) a byl editorem oficiálních novin tuniské muslimské obce. Dalším příkladem byl Mustafa Radwan, vykonávající funkci sekretáře *mahalla* (bianuální výpravy výběrčích daní) a sekretáře pokladny veřejných financí. Později působil i jako ředitel překladatelské kanceláře bejovy vlády. Další přijímali ad hoc úkoly a diplomatické mise (jako např. Sálím Bú Hádžib) a samozřejmostí bylo působení na soudcovských postech. Potomci ulamá však také vstupovali do civilní služby (25–40 procent z nich v období 1873–1915, tedy vlastně stejný počet jako u těch, kteří se stali ulamá po vzoru svých otců).²⁷⁸

Protektorátní správa však ponechala zajtúnskou tradici takřka bez zásahu. Vysvětlením může být i to, že potenciální problémy s islámskými autoritami byly očekávány na jiné úrovni. Neblahá zkušenost s maraboutismem v Alžírsku vedla v Tunisku k větší míře obezřetnosti, jak dokládají doložené reakce armádních velitelů. V případě krvavé aféry Thala-Kasserine je hned od počátku v raportech místního kontrolora

²⁷⁷ GREEN, Arnold, *The Tunisian Ulama, 1873–1915. Social Structure and Response to Ideological Currents*, Leiden 1978, s. 71.

²⁷⁸ Tamtéž, s. 80.

zdůrazněna přítomnost marabouta z Alžírska, který je označen za hlavního hybatele děje.²⁷⁹ V rovině cestovních deníků je učiněna zmínka v *Excursions d'une jeune française en Régence de Tunis* (Výpravy jedné mladé Francouzsky po tuniském regentství) z roku 1884. Text je příběhem, který vypráví Madame de Voisins, manželka jednoho z velitelů pevnosti v Tabarce. Zápletka spočívá právě v přítomnosti marabouta u Krumirských kmenů. Strach z Krumirců dohnal velitele pevnosti k vyhlášení zákazu návštěvy marabuta (Yaya-ben-Mohamed), vzdáleného šest hodin jízdy, a to přesto, že byl ubezpečen o demilitarizaci údolí, do kterého se za svatým mužem sjíždějí jinak zneprátené strany až z dalekých oblastí (údajně až od Tripoli).²⁸⁰

Paul Cambon se však ponejvíce obával súfijských bratrstev (zmiňuje Qadiri, Rahmani a Snussi) jako „hlavní překážky ve východním Maghrebu“.²⁸¹ Důvodem pro něj bylo i to, že považoval beje za ovlivněného těmito řády. Bejova rodina měla skutečně vazby na řád Tidžánija (*Tidjania*): „V Tunisku se k příznivcům tohoto náboženského řádu počítají Bej a celá jeho rodina, některé významné osobnosti dvora v Bardo a některé velké, velmi bojovné kmény.“²⁸² Přesto přímo Tidjania nebyla pro Cambona vyloženě nepřátelským prvkem, naopak se zdá, že za určitých podmínek by se řád mohl stát podporovatelem francouzské civilizační politiky.²⁸³ Cambon však neuvažoval pouze tuniský kontext. Proslovil také úvahu na téma ohrožení francouzského koloniálního panství ve střední Africe: „Nepřátelské činy členů Sanúsije tvoří pro naši politickou akci v muslimských krajích nebezpečí prvního řádu; již víme, že nelze pochybovat o tom, že je to právě akce sanúsijských sektářů, které je třeba přičíst neúspěch našich nedávných průzkumů ve střední Africe a obtíže rozličného charakteru, které potkávají naše zřízení v Severní Africe.“²⁸⁴

Cambonova obava z možného odporu, iniciovaného z řad tradičních společenství se projevila i reformou nadačních majetků (*habous*), kterou lze označit za více než opatrnou. V rámci majetků *habous* (*biens habous*) se rozlišovaly dvě kategorie – veřejný *habous* (*habous public*), tedy skutečné veřejné fundace a soukromý *habous* (*habous privé*), což

²⁷⁹ Viz podkapitola „Aféra Thala-Kasserine“.

²⁸⁰ DE VOISINS, [?], *Excursions d'une jeune française en Régence de Tunis*, Paris 1884, s. 39.

²⁸¹ CAMBON, *Correspondances*, s. 71. Zajímavostí na Cambonově promluvě je použití tvaru „Snoussia“, který zřejmě nejlépe odpovídá dobové maghrebské výslovnosti. To podporuje myšlenku, že informace, které zprostředkovává i v oficiální korespondenci, dostával od personálu znalého místního kontextu a dialektické výslovnosti – tedy, že byl úzce spojen s lokální správou.

²⁸² Tamtéž.

²⁸³ Tezi rozvádí GREEN, s. 136.

²⁸⁴ Cambon ministru zahraničních věcí, 20. 5. 1882, MAE, *Correspondence Politique*, Tunis, vol. 67.

byly majetky, které se dědily v přímé linii a po vymření potomstva zakladatele měly být převedeny pod veřejné *habous*. V případě veřejných fundací (*habous publics*) byla v éře bejlikátu každá jednotka spravována samostatně, přičemž byla určena k zajištění údržby veřejných zařízení, pro financování školských zřízení či zařízení sloužících k výkonu náboženských úkonů. Každé z fundací byl přidělen *mokaddem*, tedy praktický vykonavatel jednotlivých finančních operací. Jeho činnost však nepodléhala žádné kontrole, což vedlo k častým stížnostem na zneužití fundačních prostředků. Prvním vážnějším pokusem o ustavení kontroly bylo zřízení Rady pro administraci (*Djemaia des Habous, Conseil d'administration des Habous*), kterou inicioval proreformní paša Khéreddine.

Snaha po kontrole islámských elit nebyla určena pouze implementací legislativního rámce a obecného institucionálního vymezení. Do stejné doby spadají první snahy o ideové působení a průnik civilizačních idejí do struktury islámské společnosti Protektorátu. Cambon si zřejmě uvědomoval nedostatečnost ryze legálního rámce při budování rámce soužití Evropanů s indigènes. Opakovaně poukazoval na svůj postoj, projevující se požadavkem, kdy je třeba užít argumenty „zárveň politické a náboženské“, aby „byl učiněn dojem na tento arabský charakter“.²⁸⁵

Konkrétním projevem této smíšené civilizační politiky bylo i vytvoření propagandistického spisu *La perle pure des bons desseins du Gouvernement français* (Čistá perla dobrých úmyslů francouzské vlády). Arabskou verzi nechal Cambon šířit po Régence. Green uvádí, že spis byl zdarma distribuován předním ulamá, neboť považoval za zásadní faktor úspěchu francouzské přítomnosti úzký kontakt s vrcholnými představiteli islámu.²⁸⁶ Spis *La perle pur* byl vydán anonymně a ani dostupné záznamy protektorátní správy neposkytují přímé vodítko k potenciálnímu autorovi. Nicméně autora lze vystopovat na základě o dvacet let mladší publikace *Voyage au pays des Senoussia, a travers la Tripolitaine et les Pays Touareg* (Cesta do kraje Sanúsijů, napříč Tripolskem a krajem Tuarégů).²⁸⁷ Spis vyšel v Paříži roku 1903, tedy již zcela mimo kontext a dobu, kdy byli tunišťi ulamá a notáblové zasvěcováni do blahodárnosti francouzské civilizace skrze erární brožuru *La perle pur*. Dílo *Voyage au pays des Senoussia* dílo přeložili z arabštiny do francouzštiny Victor Serres, který je uveden jako *Contrôleur civil attaché à la Résidence générale de France, à Tunis* (Civilní kontrolor při generální rezidentuře), a dále

²⁸⁵ Cambon ministru zahraničních věcí, 13. 1. 1883, MAE, CP, Tunis, vol. 71.

²⁸⁶ GREEN, s. 136.

²⁸⁷ EI-HACHAICHI, Mohammed Ben Otsmane, *Voyage au pays des Senoussia, a travers la Tripolitaine et les Pays Touareg*, Paris 1903.

jakýsi Lasram, který je ověčen titulem *Directeur de l'Administration des forêts d'oliviers en Tunisie* (Ředitel správy olivových hájů v Tunisku). Kniha vyšla v rámci ediční řady *Librairie maritime et coloniale*, z čehož lze usuzovat na zacílení čtenářské obce zejména mezi řady koloniálního personálu. V předmluvě se nachází životopis autora, překladatelé jej zaznamenali za účelem objasnění významu osobnosti autora. Z textu vyplývá, že zdrojem informací byl sám Hachaichi a jeho vlastní text. Důkazem je, že překladatelé Serres a Lasram v úvodu citují některé jeho výroky, což nevylučuje ani možnost, že se jedná o záznam Hachaichiho mluveného exposé. Ve struktuře knihy se do značné míry odráží dobová struktura entograficko-turistického charakteru a lze tak prohlásit, že překladatelé Serres a Lasram podstatnou měrou upravovali původní Hachaichiho výroky.²⁸⁸ Hachaichi se takřka ihned v úvodu přiznává se k autorství *La perle pur*, když obhájí svůj životní postoj a motivaci k zevrubnému studiu logiky. Logika mu měla pomoci překonat bariéru mezi francouzským a arabským světem, sám ji dokonce definoval jako „*studium prostředků k přiblížení Arabů Francouzů*“.²⁸⁹ Ve vztahu k dějinám implementace civilizační mise v Protektorátu vyvstává otázka, jak se Hachaichi mohl stát autorem propagandistického spisu, obhajujícího francouzský zábor. Jak se příslušník rodu islámských učenců stal hlásnou troubou Cambonových záměrů?

Linie Hachaichiho rodu je v úvodu spisu *Voyage au pays des Sanoussia* vyjmenována až na počátek devatenáctého století. Sám autor pak v roce 1870 vstoupil na půdu Zajtúny, kde studoval mimo jiné u Ahmeda Bel-Khodja, který zastával funkci tuniského *cheikh-el-islam*. Ve stejné době se věnoval i studiu přírodních věd, pokoušel se o své první básnické opusy a sepsal traktát o dějinách vědy u Arabů. Zde měl údajně poukázat na vše, co „*evropská věda dluží starým arabským učencům*“.²⁹⁰

V polovině sedmdesátých let se díky svému patronovi, Mohammedu Beïram (prezidentovi správy Habous), dostal do prvních veřejných funkcí, z nichž nejvýznamnější byl post notáře komise pro výběr daně Achour, nejprve pro oblast caidatů Mateur, Bėjoua a Koub, posléze pro celé Régence.²⁹¹ V době osmi let před francouzskou okupací tak působil na nejvyšších postech bejlikátní správy a byl konfrontován s jejím každodenním

²⁸⁸ Kapitoly jsou uspořádány podobě jako u většiny dobových cestopisů francouzské provenience, včetně velmi koherentního průběhu textu jednotlivých oddílů a kapitol.

²⁸⁹ EL-HACHAICHI, s. 12–13.

²⁹⁰ Tamtéž, s. 11.

²⁹¹ „Achour“ byl daňový výnos z obilí, stanovovaný komisí na každoroční bázi na základě bonity sklizně. Tamtéž.

fungováním. Sám Hachaichi uvádí, že právě v době těsně předcházející ustavení Protektorátu se zabýval především myšlenkami implementace evropského pokroku v tuniském prostředí. Stále je ale potřeba považovat jej primárně za islámského učenice, už jen z toho důvodu, že nedokázal plyně číst a psát francouzsky.²⁹² Hachaichi uvedl i okolnosti, které jej vedly k vytvoření spisu: „*Tedy v roce 1881, když vypuklo v Régence povstání, jež následovalo po ustavení Protektorátu, jsem sestavil dílo nazvané „Čistá perla“, věnované tématu dobrých záměrů francouzské vlády, kde jsem se snažil přinést světlo civilizačních vyhlídek Francie k obyvatelům Régence s detailním poučením šťastných důsledků, které může protektorát přinést.*“²⁹³

Pro zodpovězení otázky, jakou cestou se spis musel vydat, aby se mohl stát protektorátní propagandou, je nutné upozornit na vodítko v podobě autority Ahmeda Bel-Khodja. Tento učenec byl ceněn pro své reformátorské smýšlení, zároveň byl jedním z učitelů Hachaichiho na Zajtúně. V době, kdy byl Hachaichi ustanoven správcem zajtúnské knihovny (*conservateur à la Bibliothèque de la grande Mosquée*), působil již Bel-Khodja jako nejvyšší hodnostář svého ritu s titulem *cheich-el-islam* (od roku 1877).²⁹⁴ Zdá se, že zde zapůsobil Cambonův záměr udržovat úzké styky s islámskou elitou. Dle autorovy pozdější výpovědi v *Le Voyage* musel spis vzniknout v létě či na podzim roku 1881. Za rok vydání „*na příkaz ministra zahraničí*“²⁹⁵ uvedl Hachaichi rok 1882.²⁹⁶ Osud spisu a skutečnost jeho šíření však byla již v režii Paula Cambona, neboť ten vysvětloval na počátku ledna 1883 ve své korespondenci s ministrem zahraničí důvody, kterého jej vedly k šíření spisu.

Motivace samotného autora lze lépe pochopit skrze jeho líčení setkání s markýzem Morèsem.²⁹⁷ Hachaichi potkává markýze nedlouho před smutným osudem jeho karavany, a sice na „konferenci“, kterou Morès uspořádal v budově Francouzského divadla (*Théâtre-Français*) v Tunisu dne 29. března 1896. Na konferenci dorazil Hachaichi za doprovodu „přítele“ Tahara Adjimi, který působil jako tlumočnicko tuniské vlády a měl také zde za úkol obstarávat překlad řečnickova projevu. Hachaichi vzpomíná na nadšení, které zažíval, když

²⁹² Uvádí, že si pouze nedokonale osvojil základy francouzštiny a italštiny. Tamtéž, s. 12.

²⁹³ Tamtéž, s. 13.

²⁹⁴ Detailní biografii a výčet děl poskytuje například *Biographie de Sidi Ahmed Bel Khodja*, *Revue de l'islam* 1, 1895, 11, s. 187–188.

²⁹⁵ EL-HACHAICHI, s. 22

²⁹⁶ Tamtéž.

²⁹⁷ Pro úplnost uvádím, že mezi dobou vydání *La Perle pur* a Morèsovým projevem uplynulo patnáct let. Nelze tedy uvažovat o přímém kauzálním vztahu, ale na druhé straně se jedná o potvrzení dlouhodobého Hachaichiho jednotného postoje.

Morès hovořil o „franko-islámském spolenectví“ (*l'alliance franco-islamique*): „*Francouzi, muslimové, mediteránci (les méditerranéens), shromáždění v Tunisu v počtu dvou tisíců, svolávají spolenectví Francouzů a muslimů, stejně tak jako jednotu obyvatel středoziemního pobřeží (riverains de la Méditerranée) k obraně principů autonomie a lidství, ujařmené penězi, jejímiž jsou v dnešním světě Angličané hlavními politickými agenty. Společně posílají těm muslimům, kteří bojují na březích Nilu, své sympatie a své pozdravy.*“²⁹⁸ Zatímco podobnými projevy přiváděl Morès protektorátní představitele ke vzteku, Hachaichi (velmi pravděpodobně neznalý národy a předchozích eskapád markýze Morèse) spatřoval v projevu ospravedlnění svých dřívějších tezí z *La Perle pur*. Od nadšeného poslechu pak prý „*přešel k činu*“ a navázal spolupráci s Morèsem. Ve stejné době, kdy Morès připravoval svou expedici na jih, se Hachaichi chystal na cestu s cílem v Bengzhazi. S Morèsem se pak domluvili na setkání v oáze Ghat, přičemž Hachaichi měl Morèsovi předjednat spolenectví s předákem Sanúsíjského kmenového svazu. Morès dokonce obstaral Hachaichimu pas a vybavil jej finančními prostředky na cestu.²⁹⁹

2.7 Obraz indigènes v cestopisech

Následující text se snaží představit hlavní kontury vnímání domácího obyvatelstva očima cestovatelů pozdního 19. století, pokusí se o vyjasnění chápání etnicity a uvede nejčastější témata, objevující se ve zkoumaných cestopisech. Za klíčové body byly vybrány pasáže objasňující charakteristiky jednotlivých etnik, jejich vnitřní vztahy a rozbroje, v jisté míře pak byla zaměřena pozornost i na etnografické deskripce, zejména pak popisy zvyklostí či příbytků indigènes.

Za pramennou základnu předkládané dílčí studie byl výběr následujících cestopisů z let 1882–1896:

- 1) Henri Lorin, *Une Promenade en Tunisie*, 1896.
- 2) Marius Bernard, *De Tripoli à Tunis*, 1892.
- 3) Ernest von Hesse-Wartegg, *Tunis. The Land and the People*, 1882.

Promenade en Tunisie je cestovním deníkem, vznikajícím plně v duchu ideje civilizační mise. Účelem osvětového spisku je „*takřka patnáct let od doby, kdy se Francie etablovala v Tunisu, ... odpovědět na otázky, na které si spoluobčané ve Francii nedokáží*

²⁹⁸ EL-HACHAICHI, s. 23–24.

²⁹⁹ Tamtéž, s. 36.

odpověďt“.³⁰⁰ Jednoduše řečeno má spisek rozptýlit některé pochyby, které zazněly na počátku okupace, a přinést „celkový dojem“,³⁰¹ který francouzskému publiku přinese „detailní informaci“.³⁰² Vytyčený cíl je třeba chápat jako pojednání o užitečnosti protektorátu jako takového. Autor díla, Henri Lorin, jinak pozdější významný profesor dějin a geografie v Bordeaux, se ocitá na cestě po Régence díky ministroví protektorátní vlády v Tunisu, kterým je René Millet. Ten podniká „tournée“, za účelem raportu aktuálního stavu země. Společně s dalšími „ctihodnými muži, specialisty v různých oblastech“,³⁰³ má tak Lorin čest konat cestu, ze které pak „sepisuje vzpomínky“.³⁰⁴

Cestovní itinerář sleduje, s jistými odbočkami, směr ze severu na jih. Z Kairouanu cestuje „nezajímavou cestou“ přes Monastir, Sfax až do Gabès a poté do okolí Matmaty. Cestu po okolí města Gabès vykonal mezi 21. a 28. listopadem 1896. Nejprve vykonal krátkou vyjížďku do Chenini (poblíž Gabès), poté se koňmo vydal do přibližně 40 kilometrů vzdáleného města Hadèje.

Hesse-Wartegg působil v Tunisu po dobu několika měsíců roku 1881. Většina jeho sdělení je tak založena – jak sám píše – na „očitých pozorováních, doplněných o konzulární zprávy a komunikaci s představiteli bejovy vlády“.³⁰⁵ Motivací k vydání cestopisu byly osvětové pohnutky – v předmluvě autor připomíná, jak málo informací zatím dorazilo k evropským čtenářům o tomto „malém orientálním státě“.³⁰⁶ Ernest von Hesse-Wartegg je jinak – na rozdíl od Lorina a Bernarda – spíše dobrodruhem a spisovatelem nežli šířitelem civilizační mise. Jeho bibliografie čítá na dvacet cestopisných titulů, věnovaných rozličným zemím napříč glóbu. Jeho kniha *Tunis, Land und Leute* vyšla v roce 1882 hned v německé i anglické verzi, což lze chápat jako jeden z dokladů dobové obliby cestopisné literatury z pera dobrodruhů na volné noze. Nabízí se otázka, na kolik je Warteggův spisek důvěryhodným zdrojem, vzhledem k nepochybným literárním a romantizujícím ambicím. Text je však koherentním a bez zjevných protichůdných tvrzení, které by mohly prozrazovat neobratnou intertextualitu, pročež jej lze považovat za cestopis informativního charakteru, kde osobní zážitky tvoří jádro sdělení.

³⁰⁰ LORIN, Henri, *Une Promenade en Tunisie*. In: *Le Tour du Monde, journal des voyages et des voyageurs*, Paris 1896, s. 529–576.

³⁰¹ Tamtéž, s. 529.

³⁰² Tamtéž.

³⁰³ Tamtéž.

³⁰⁴ Tamtéž.

³⁰⁵ HESSE-WARTEGG, Ernst von, *Tunis. The Land and the People*, New York 1882, s. V–VI.

³⁰⁶ Tamtéž, s. V.

Marius Bernard je autorem třídílného cyklu, představující cestu kolem Středoziemního moře.³⁰⁷ V celkem dvanácti svazcích popisuje „barbarská pobřeží“ (*Les côtes barbaresques*, od Tripoli k Tunisu, Alžíru a Tangeru), „latinská pobřeží“ (*Les côtes latines*, z Tangeru k PortVendres, Ventimille a Benátek) a „východní pobřeží“ (*Les côtes orientales*, z Benátek do Soluně, Jeruzaléma a přes Egypt do Tripoli). První série začíná Bernardovým cestopisným popisem cesty z Tripoli do Tunisu a cestovní itinerář tak zahrnuje i oblast, obývanou berberskými etniky na jihozápad od správního centra Gabès. Zajímavostí je i fakt, že Bernard použil Gabès coby dočasnou základnu pro cesty po okolí – na západ směrem k Djarra, na jih až k Douiretu a okolním ksarům, s odbočkou do oblasti dnešní Matmaty. Svazek obsahuje i na 120 ilustrací (autorem je A. Chapon), zachycující momentky z cest.

Bernard popisuje neobyčejně podrobně svůj cestovní itinerář při zastávce v Gabès. Jeho výčet je mimo jiné cennou sbírkou toponym, neboť řada vesnic již neexistuje. S pečlivostí jsou zaznamenány popisy míst jako je Chenini, Menzel, Temoulbou, Marap, El-Hamdou, Sidi Bou'l Baba, Bordj-el-Hamma, Debaheha, jakož i cesta mezi Gabès k Mareth: Teboulbou 'Oued-Merzig, dEl-Hamdou, 'Oued-Zerkine a dále až k Médenine kolem Djebel-N'fouça (Džabal Nafúsa) a vrcholků masivu Tadjera k vesnici M'tameur. V okolí Médenine pak Bernard vyjmenovává řadu sídel a objektů: vesnice Bir-el-Ahmeur, Bir-Touasi, marabut Sidi-Mosbah, 'Oued-Fezzi, Bir-el-Boum, mjíjí i vesničky a koubbas Sidi-Embarek, Thalet, kolem ksarů Bouli, Ghroum'assen, Maraptin.³⁰⁸

Dílo bylo vydáno roku 1892, tedy pouhých jedenáct let po francouzském záboru Régence. Přesto již na počátku devadesátých let 19. století se čtenář setká s prostředím, které je, i v případě gubernorátu Arad, konsolidované protektorátní správou. Soudě podle stížností místních obyvatel k centrální vládě v Tunisu dokázali se indigènes rychle aklimatizovat na byrokracii protektorátu (mj. si najímali francouzské advokáty). Nutno ovšem dodat, že protektorátní administrativa dosáhla převážně jen tam, kam stačila infrastruktura sítě silnic a stezek (*péage*). V devadesátých letech je tak jednou z hlavních položek komunikace mezi guvernérem Aradu a vládním ústředím v Tunisu právě otázka stavby nových silnic a problematika vykupování pozemků. Korespondence zachází mnohdy až do neuvěřitelných detailů (jeden místní šich požadoval odklonění právě budované *péage* o cca 20 metrů. Jeho stížnost i popis dané situace se dostává až do spisu,

³⁰⁷ BERNARD, Marius, *De Tripoli à Tunis*, Paris 1892.

³⁰⁸ BERNARD, *De Tripoli*, s. 70.

nakonec je situace urovnána ve prospěch stěžovatele).³⁰⁹ Na absenci komplexní silniční sítě naráží v mnohém i Bernard, když často popisuje nesjízdnost cest na západ od Gabès a Hamma. Poněkud dobrodružně tak popisuje i výjezd karavany, mířící přes nehostinnou solnou polopoušť. Nakonec od záměru překročit solné jezero (*chott*) upouští a vydává se zpět. O přesných okolnostech nutnosti návratu však pomlčel. Jeho původně zamýšlený plán odbočky k solným jezerům a do města Tozeur tak byl zmařen. Autor se o solných jezerech zmiňuje alespoň v podobě odkazů a reprodukcí jemu známých popisů, mezi kterými nechybí antičtí klasikové (mimo jiné Plinius a Hérodotos).³¹⁰

V době, kdy se Bernard objevuje v Gabès, je město centrem guvernорátu Arad, spravovaného generálním konzulem.³¹¹ Bernard dokonce uvádí zmínku o generálu Josephu Allegro a věnuje krátký úsek textu popisu jeho paláce. Guvernér měl přímé poštovní spojení se severem (Tunis, Sousse) i s poněkud obtížněji dosažitelnou, západněji ležící Gafsou. Navzdory absenci zpevněných komunikací a silnic uskutečňovala protektorátní správa i jisté nepravidelné spojení s oázami a vesnicemi ve vzdálenějších caidatech, a to skrze síť svých důstojníků a nečetných vojenských útvarů. Bernard v tomto ohledu glorifikuje jednoho z kapitánů infanterie: „*Nikdo by nemohl být lepším na cestě průvodcem, inteligentním a zároveň jistým. Nikdo zatím tak dovedně neprostudoval tuto divokou část Regentství, nikdo nezná lépe cesty, oázy a jejich obyvatele. Nikdo jiný by pro nás nemohl být průvodcem uspokojivým a lépe informovaným.*“³¹²

Průvodce ve funkci armádního důstojníka byl i v čase protektorátu bezesporu nutností. I přesto se leckdy na stránkách Bernardova cestopisu objevují poznámky typu „*Rychle pryč! Zde není pro Evropana žádný foundouk,*³¹³ *žádné přístřeší!*“ či „*jakmile nás spatřil, počalo šeptání a jeden z Arabů se zlostně dere ke dveřím, které zakrývá celou šířkou svého burnusu*“.³¹⁴ Jinde ze stránek deníku takřka vyvěrá emoce plná zoufalství, zvláště v kraji ksarů: „*Na patnáct set metrů od ksaru se tyčí bordj*³¹⁵ *zbudovaná našimi vojáky a okupována „Šťastlivci“ – jediné místo, kde může Evropan najít útočiště.*“³¹⁶

³⁰⁹ ANT, Série F/E/Q34/0001/ref.006.

³¹⁰ BERNARD, *De Tripoli*, s. 75–80.

³¹¹ Joseph Allegro byl instalován velitelem francouzské intervence roku 1881, generálem Logerotem. ESTOURNELLES, *La politique*, s. 256.

³¹² BERNARD, *De Tripoli*, s. 78.

³¹³ „Funduq“, tedy hotel či v obecném smyslu ubytovací zařízení či zázemí. Tamtéž, s. 80.

³¹⁴ Bournous (fr.), Burnus (ar., berb.) – plášť s kapucí (název pochází pravděpodobně z řeckého *birros*). BERNARD, *De Tripoli*, s. 74.

³¹⁵ *Bordj* (čti burdž), čili věž či opevněná hlídka.

³¹⁶ Autor zde narižl na příslušníky sborů Lehké africké pěchoty (*Infanterie légère d'Afrique*), kterým se

Rovněž cestopis Lorinův obsahuje postavu průvodce z řad armády, tentokrát je jejím zosobněním velitel Rebillat. S francouzským důstojníkem tvořil doplněk cestovatelské svity ještě menší počet *spahi*, neboli jezdců, mnohdy dřívějších členů bejlikátních jednotek. Leckdy se však lze setkat i s mnohaletým angažmá, jak lze doložit v případě Leóna Roches, bývalého sekretáře ^cAbd al-Qádira, který se následně stal překladatelem ve vysoké funkci v *armée d'Afrique*.³¹⁷

Jazykové dovednosti cestovatelů, avšak ani místních představitelů protektorátu nebyly (a ani příliš neměly) adekvátní domorodému prostředí, ve kterém se odehrávala jejich služba. Proto i ke komunikaci s místními autoritami používají guvernéri a ministři pomoc, tlumočnicků. Lze předpokládat, že se ponejvíce rekrutovali z řad místního obyvatelstva (*indigènes armés*), zařazeného do koloniální armády. Lorin podává první takový důkaz již během návštěvy Matmaty: „*Domorodci ... zapřádali hovor s našimi sipáhiji.*“³¹⁸ Jinou otázkou jsou kompetence v poli sloužících důstojníků typu poručíka Rebillata či kapitána Bichemina. Pravděpodobně disponovali alespoň částečnou znalostí místních arabských a berberských variet, neboť v cestopisech se několikrát objevují poznámky o jejich komunikaci s místním obyvatelstvem. Lorinův průvodci a ochránci, veliteli Rebillatovi, případně úkol „*opravovat – pokud je potřeba – a doplňovat překlad*“³¹⁹ při projednání stížnosti caida z Haděje jednomu z „ministrů“ guvernéra Aradu.³²⁰ Zapojení *indigènes* do struktur francouzské koloniální armády lze chápat jako dlouhodobou záležitost, nikoliv jen jako ad hoc nutnost v době záboru neznámých území.

Na některých místech se cestovatelé zmiňují jen okrajově o jazycích jednotlivých etnik. Ze sledované oblasti se kromě cestopisů zachoval jen jeden pramen v podobě etnograficko-lingvistického sběru. Lipský filolog, průkopník německé berberologie Hans Stumme shromáždil během roku 1899 antologii *Povídky Berberů z Tamezretu*.³²¹ Chybkou na kráse Stummeho ojedinělého počínu zůstává, že materiál sebral od mluvčích, sice původem z Tamezretu, avšak již po desetiletí žijících v arabofonním Tunisu. Sdělení ostatních cestovatelů zůstávají na úrovni zkazek typu „*Poslechněte si je (Tuarégy!)*“ či

přezdívalo *Les Joyeux*, a kteří byli považováni za nejméně motivovanou a disciplinovanou složku armády. BERNARD, *De Tripoli*, s. 259.

³¹⁷ ESTOURNELLES, *La politique*, s. 20–21.

³¹⁸ LORIN, *Une Promenade*, s. 561.

³¹⁹ Tamtéž, s. 562.

³²⁰ Lorin užívá výrazu „ministre“. Nejedná se však o označení člena tuniské vlády, spíše tím chtěl autor naznačit postavení podřízené guvernérovi. Tamtéž.

³²¹ STUMME, Hans, *Märchen der Berbern von Tamazratt*, Leipzig 1900.

„Mluví tamaoq, ježto je berberský dialekt, nemající nic společného s jazykem arabským a jehož původ se ztrácí ve tmě věků.“³²²

Všechny studované cestopisy věnují podstatnou část textu etnické identitě obyvatelstva, jakkoliv je nutno s politováním poznamenat, že bližší vymezení buď chybí, nebo si různá místa textu často protirečí. Následující text se tak pokouší alespoň zaznamenat nejčastější způsoby užití jednotlivých etnonym, a to i ve vztahu k dílčím tématům, jako jsou každodenní zvyky, oblékání či religiozita.

V obecné rovině lze na základě obsahové analýzy potvrdit validitu dvou tezí. Při zmínkách o etnicitě či rase je společným znakem všech zkoumaných pramenů dichotomie mezi „arabským“ a „ne-arabským“ fenoménem. Pakliže se mluví o protektorátu, potažmo „státu“, je etnická dichotomie popsána jako vztah mezi „indigènes“ a „gouvernement“, většinou bez upřesnění etnicity či etnonyma obecně (například „berbère“ či „nègre“).

Prostředí, které je popisováno ve všech třech zkoumaných pramenech, bylo i v době počátků francouzského protektorátu značně kulturně, potažmo etnicky, heterogenní. Není divu, že autoři vnímají rozličné rasy a kmeny velmi citlivě a jinakosti věnují pozornost, jdoucí do neuvěřitelných detailů. Jiné aspekty, jako např. lokální religiozita či islám, nechávají mnohdy ledabyle bez povšimnutí.

Již v Tripoli předkládá Bernard krátké zamyšlení o etnické heterogenitě: *„Tato populace se skládá z Arabů, Turků, Židů, černochoů a Maltanů. Společný rys mezi Evropany a prvně jmenovanými, jejichž počty se zde rojí stejně jinde v severní Africe? Co by dělali? Z čeho by žili na holých skalách, z nichž se po tisících rojí?“³²³* Text je v citovaném místě obohacen o Chaponovu kresbu „černého žebráka“ (*un mendiant nègre*).³²⁴

Dichotomie mezi Araby a černochoy je velmi živá především při popisu cest přes vesnici Mareth, jižně od Gabès, kde Bernard popisuje společné užívání vodního rezervoáru: *„Napájen malým pramenem, společný rezervoár – široký dobrých padesát metrů – je zamořenou nádrží, kde černoši máchají vlnu (předstírajíce její čištění), kde se koupají Arabové, kde se napájejí ovce, kde velbloudi smáčejí své velké hnáty a kde ženy nabírají vodu, kterou pak pijí ve svých ubohých chýších.“³²⁵*

³²² BERNARD, *De Tripoli*, s. 26.

³²³ Tamtéž, s. 21.

³²⁴ Tamtéž.

³²⁵ Tamtéž, s. 80.

Hesse-Wartegg se zmiňuje i o příležitostných sporech mezi „*Berbery a různými maurskými či arabskými rasami v oáze*“.³²⁶ V případě gubernorátu Arad všechny cestopisy mlčí o případné mocenské hierarchizaci jednotlivých skupin ve společnosti. Lze dokonce vyslovit domněnku, že protektorátní správě se během velmi krátkého času podařilo všechny etnické složky obyvatelstva formálně zahrnout pod jeden plášť „civilizace“. Oficiální dělení mocenské pyramidy, tak jak probíhalo například v Maroku nebo Alžírsku, bylo pro správu Régence věcí neznámou. Jistou historickou analogií může být příklad z Tripoli, kde Bernard zaznamenává čilý obchod s otroky: „*Zde člověk najde všechno. Dokonce i černochoy, šťastné, že je jejich lidožraví králové prodali arabským překupníkům, kteří je sem přivedli. Muž? Za tři sta franků. Žena? Sto padesát. Černoch? Sedmdesát pět... Běžná cena, v hotovosti a bez smlouvání.*“³²⁷

Obrazy segregace „černých“, Arabů a Berberů však nelze chápat dogmaticky, neb i Wartegg připouští jistou míru dlouhodobého míšení, zejména v jazykové rovině. Výjimku ovšem tvoří kmen Berberů z Chenini, kteří si díky odloučenosti od ostatních etnik „*do dnešních dnů uchovali svůj jazyk*“.³²⁸ Míšení ras, přenos sociálních rolí a s tím mnohdy související mobilita, byly v oblasti pravděpodobně dosti běžnou věcí. Zmíněné fenomény pak nezapadaly do stereotypních představ, které si s sebou přinášeli cestovatelé. Zdá se, že stereotypy si osvojili zpravidla četbou evropské „orientalistické“ literatury, v této době ještě značně romantické povahy a pouze pomalu absorbující kritický pozitivismus – orientalista 19. stol. svůj Orient spíše „žil“ než zkoumal.³²⁹ Bernarda tak například udivil černoch, takzvaný „négrillon“, který se prohlašoval za potomka Proroka: „*Isselmek, sidi!*“³³⁰ Řekl, když jsme mu do jeho krásné černé tlapy chtěli dát minci. Jak nás jeho odmítnutí udivilo: *on marabut, on šaríf! (...)* Šaríf? Ten, jež ve skutečnosti jen předstírá barvu svých vlasů... *Ale jak může být takový ukázkový negr potomkem Muhammada?*“³³¹

Ve vztazích mezi Berbery a Araby zaznamenal Lorin také historii, kterou pravděpodobně slyšel od některého ze spáhí, nebo zprostředkovaně od svých průvodců: „*Jednoho dne se vracela žena ke svým dveřím s prázdnou nůší: byla na cestě okradena;*

³²⁶ HESSE-WARTEGG, s. 275.

³²⁷ BERNARD, *De Tripoli*, s. 23.

³²⁸ HESSE-WARTEGG, s. 275.

³²⁹ Životaschopnost fascinace vším orientálním ukazuje na příkladech cestovatelů z konce koloniální epochy například BEHADA, Ali, *Belated Travelers. Orientalism in the Age of Colonial Dissolution*, Durham, London 1994.

³³⁰ Arabsky „Bud' pozdraven, pane!“ nebo „Děkuji Vám, pane!“

³³¹ BERNARD, *De Tripoli*, s. 80.

*záhy se od ucha k uchu nesla zpráva: nepřítel je v kraji. Pole přestala být obdělávána, planina začala ztrácet své obyvatele, a na rozeklaných vrcholcích skalisek, začali uprchlíci stavět ksary, útulky snadné k obraně. Útočící Arab nebyl horal, [avšak] ... dlouho defiloval po přímořských pláních Gabès, ale neodvažoval se zaútočit na orlí sídla Berberů.*³³² Poté popisuje postupný návrat některých kmenů z jejich horských útočišť na planinu, kde například kmen Oughamma terorizoval obyvatele mezi Tripolskem. Je třeba zmínit, že vyprávěný příběh může mít historické trhliny (Oughamma se z větší části sedentarizovali pravděpodobně až v průběhu 20. století), avšak je pevným základem pro legendy o soužití a bojích arabských a berberských etnik v oblasti. Berber se dodnes považuje za horala – rovněž u Lorina a Bernarda se často objevuje pouze coby *montagnard* – a dodnes mnozí Matmati nazývají sami sebe *jibaelli* (žibálí, takzvaní horalé). Bernard zmiňuje například zvyk chovu hlídacích psů, aniž by přesněji specifikoval etnickou příslušnost jejich majitelů.³³³ Nutno podotknout, že ve sledované oblasti je dosud zvykem chovat psy za účelem ostrahy domu, případně přilehlého hospodářství, a to jak mezi obyvatelstvem berberského původu, tak mezi místními, recentně usazenými Araby.

Idylicky je vykreslena existence autochtonních skupin Berberů: „*Když domorodí Berbeři obdělávali svá pole, měli ječmen, datle, mléko; krajina byla tak poklidná, tak plná vzájemné důvěry mezi obyvateli, že rolníci se vraceli z polností zcela bez ostychu.*“³³⁴ Přesto je nad poklidnými poli Berberů neustále přítomný pomyslný Damoklův meč, hrozba arabského živlu, vykreslená idiomem typu „*Domorodí Berbeři proti dobytelským Arabům*“³³⁵ S popisem berberské rolnické idyly kontrastuje také mnohdy nepřilichotivý obraz, kterým je ukázána lenost a pracovní morálka některých Arabů: „*Palisády z palem zde vytváří chtrče bez palem a v jejich pomyslném stínu pospávají arabští pracanti, již tak unavení bez toho, aby předtím cokoliv udělali.*“³³⁶

Od Tripoli potkává Bernard opakovaně i Židy, nejprve již v Gabès, kde jej upoutá, kromě zmínky o „špinavých domech“, rovněž jejich netradiční vzezření: „*V sousední chatrči – ještě špinavější, ještě odpudivější než v Tripoli – schovávají se židé, pozorující nás závistivýma očima, zarudle na nás pomrkávající.*“³³⁷ Hesse-Wartegg pak židovstvu

³³² LORIN, *Une Promenade*, s. 564.

³³³ BERNARD, *De Tripoli*, s. 74.

³³⁴ LORIN, *Une Promenade*, s. 564.

³³⁵ Tamtéž, s. 556.

³³⁶ BERNARD, *De Tripoli*, s. 63.

³³⁷ Tamtéž, s. 74.

věnuje překvapivě velkou část knihy. Kapitola *In the Ghetto* (V ghettu), *The Jewish women of Tunis* (Židovské ženy v Tunisu), *A jewish wedding* (Židovská svatba), či rozpravy o židovském tisku a komunitách zabírají takřka pětinu svazku. Obrazové přílohy pak dávají jisté vysvětlení, proč Hesse-Wartegg i Bernard chápou židy v Aradu více jako judaizovanou složku místních berberských skupin.

Obraz židovstva naznačuje nedůležitost, která připadla konfesním rozdílům. Identitární označení „musulman“, tolik oblíbené od epochy evropského osvícenství, zde není k nalezení.³³⁸ Poznámky týkající se religiozity a náboženství se tak omezují na popis školy v Matmatě a setkání se „svatým mužem“, který je „négrillon“: „*Prazvláštní, elegantní, ve své široké šarlatové košili, černý muž – opravdový lokaj maurského krále – ne nepodobný stínu stromu – marabut (...). A jako by předvídal naše přání, podává nám plechovou láhev plnou čerstvé a sladké vody. Na krku má růženec a přes jeho ebenově zářící lebku má uvázaný zelený turban.*“³³⁹

Obydlí Berberů a nomádů je častou příčinou fascinace ve všech cestopisech i raných etnografiích. Bernard uvádí přímo v názvu celé jedné kapitoly „*Gabès et les Troglodytes*“. Hesse-Wartegg při popisu Gabès doznává, že se jedná o nejvíce fascinující obydlí, jaká je na cestě Tuniskem možno vidět. Při návštěvě Beni-Zelten zmiňuje Bernard poprvé „*veliké díry, otevírající se jako prázdné nádrže*“.³⁴⁰ Také Lorin příležitostně tvrdí, že se v Matmatě setkal s „*domorodci, vystupující ze země okolo nás*“.³⁴¹ V poeticky literárním duchu se vine i Lorinův popis troglodytu: „*Díra, obvykle obstavená na několik kroků kamením, slouží jako hrdlo k podzemní chodbě, která nás vede na dno jedné z těchto podzemních dutin. Malé škvíry otevřené našikmo k nebi lemují tuto krtčí díru.*“³⁴² Motiv sestupu do podzemního troglodytu byl pravděpodobně fascinující exotikou, neboť navlas stejný popis nacházíme i u Bernarda: „*Sestupujeme... V prachu leží barbarské nádoby – nikoliv nepodobné starým galským hrncům, které se v našich muzeích nacházejí pečlivě ukryté pod sklem. Zčernalé kameny, sloužící coby paleolitická kuchyně. Ženy a děti mezitím zmizely v dírách jako vyděšení králíci.*“³⁴³ Podzemní obydlí, coby zdroj fascinace, se tak nadobro stává poznávacím znakem berberského elementu. Jak silně musely působit na

³³⁸ Více k vývoji terminologie viz KRAMER, Martin, *Coming to Terms. Fundamentalists or Islamists*. In: *Middle East quarterly* 10, 2003, 2, s. 65–77.

³³⁹ BERNARD, *De Tripoli*, s. 79.

³⁴⁰ Tamtéž, s. 83.

³⁴¹ LORIN, *Une Promenade*, s. 581.

³⁴² Tamtéž, s. 584.

³⁴³ BERNARD, *De Tripoli*, s. 84.

cestovatele troglodyty, když se nebojí přirovnávat je ke katakombám! Jistě je zde patrné, že „my a oni“, binární opozice identity, je zde přímo personifikována existencí světa na povrchu a pod ním: „*Delší než širší, jsou ‚pohřební komory‘ vytesané s klenutými boky a rozšiřují se jako loď. Z půdy vystupuje to, co slouží jako lůžko, jinde zase výklenky nahrazují židle. (...) Zařízení a mobiliář, vše je vykutáno v jednom kuse... A zde žijí lidé! Jeskyně skýtá střechu nad hlavou ‚jeskynním lidem‘, stejnou, jako ve které se uchovávají datle, jindy zase zrno a olej.*“³⁴⁴ Kromě barvitých popisů „děř“ se příležitostně dovídáme i o sociálním rozměru fungování troglodytů: „*Každá rodina má vlastní rezervoár (čili jeskyni), své vlastní zařízení; bohatí vlastní dvě nebo tři, které jsou propojeny mezi sebou malými tunely... A tak pospolu asi stovka podobných lóží tvoří vesnici Beni-Zelten.*“³⁴⁵ Často je zmiňováno, že při prohlídce troglodytů nebyl nikdo z jejich obyvatel přítomen. Lorin na tuto skutečnost činí nervózní narážku. Následující pasáž je jedna z mála, která poskytuje záznam návštěvy domu za denního provozu: „*Jeden z notáblů v Chenini nás přijal u sebe; koberce, zavěšené mezi sloupy, oddělovaly místnost od žen. Jen dvě postarší ženy měly tu výsadu, že směly čelit našim pohledům. Mezitím pletly bournous, připevněny ke stavu, jednoduchému přístroji, k jehož dvojitému hřebenu byla připevněny vlákna.*“³⁴⁶

Mezi nejpoutavější části Lorinova líčení patří bezesporu popis staré Matmaty. Jedná se zároveň o jeden z ojedinělých popisů provozu náboženské školy v Aradu: „*Na okamžik jsme zastavili v Matmata-Kebira, centru čítající populaci o dvou až třech tisících obyvatel; je zde domorodá škola, místní zaouia, založená v polovině minulého století Sidi Moussou, jehož potomek je současným cheikhem vesnice. Vzdělává se zde na padesátka dětí, na jejichž výuku se skládá celý kmen. Žáci, mumlající Korán, sedí na matracích, pod vnitřními galeriemi; knihovna, úpěnlivě schraňovaná, uchovává několik modlitebních knih. Brána z opracovaného kamene skýtá přístup do malé školní modlitebny. Na dvoře modlitebny, ozdobené fajánsí, se nachází sluneční ‚cadran‘, na němž je letopisný zápis 1177 hidžry.*“³⁴⁷ Obdobně detailní je i popis ksaru, popisovaného jako druh fortifikovaného refugia: „*Ksar je zvláštní aglomerace podivných budov, na vrcholu komolého kopce, něco jako velký ochoz věže, jako staré šedé pevnosti s nepravidelnými girlandami, vypínající se proti obloze hřebenem svých zdí, v nichž těžko hledat okna či brány. Skládá se z rorfas, tedy drobných staveb půlválcovitě klenutých, dlouhých a úzkých, s výškou v průměru tři metry,*

³⁴⁴ Tamtéž, s. 84–85.

³⁴⁵ Tamtéž.

³⁴⁶ LORIN, *Une Promenade*, s. 558.

³⁴⁷ Tamtéž, s. 569.

*dva nebo tři širokých a o hloubce pěti nebo šesti metrů. Směs vápna a popela, malty, které slouží k zvýšení stěn je načernalá a po vysušení má konzistenci a tvrdost kamene. Žádný jiný otvor, než dveře zde neslouží k proudění vzduchu a světla do jejich temné dutiny.*³⁴⁸

Kromě toho autor zanechal i několik poznámek o sociální organizaci ksaru: „*R'ofas jsou uspořádány víceméně do kruhů, obsahující sýpky jednotlivých frakcí kmene.*“³⁴⁹ Sýpky byly střeženy trvale, neboť jejich hlídači nosili klíče od společné sýpky neustále při sobě a „*nikdy se neodloučí od svého groteskního atributu*“.³⁵⁰ V pasáži týkající se oblastech karů (obývaných berberskými kmeny), se Bernard takřka nikdy nezmiňuje o „berbères“. Volí raději označení kmenové příslušnosti na základě místa pobytu, tedy například *Matmati, Dar Kouinet, Hadéje a Toujane*.³⁵¹

Pro označení „nomádi“ nejdou francouzské cestopisy nikdy příliš daleko, nutno ovšem dodat, že čtenář bude jen stěží pátrat po určení bližší etnické identity. Bernard i Lorin velmi často zaměňují nomády obecně za Araby či Berbery, případně uvádějí pouze dichotomii *sedentární* versus *nomádký*. Jediné ucelené rozdělení nacházíme u Hesse-Wartegga, který ovšem stávající rovnici komplikuje o etnonymum „Moor“ („Maur“). Dle následného popisu lze usuzovat, že tím míní sedentární městské obyvatelstvo s arabsko-berberskými předky. Je pravděpodobné, že jim přisuzuje i vlastní etnickou skupinu: „*Cestovatelé zde, tak jako jinde v Tunisku, zjistí, že Berberři, přestože preferují stálý příbytek, jakkoliv nemají nejmenší chuť žít ve městech. Arabové – naproti tomu – jsou nomádi, Maurři dávají přednost městům. Avšak Berberři preferují bytelně stavěné domy, které však nestojí ve městě. Žádné místo, obydlené Berberři, není větší než evropská vesnice.*“³⁵² Přesto zůstává otázkou etnická identita oněch „Maurů“ – zvláště vzhledem k faktu, že Hesse-Wartegg poukazuje na jak na jejich klesající počet v okolí Gabès, stejně jako v ostatních částech Régence, tak na fakt, že žijí separovaně od Berberů. Je nutno připomenout, že zbývající dva zkoumané prameny, tedy Bernard i Lorin, se často o obyvatelích Gabès a okolí zmiňují nejen jako o „*idigènes*“, ale často i jako o „*négres*“, případně „*noirs*“. Ze současného autorského etnografického výzkumu pak vyplývají některé další okolnosti: v okolí Gabès je možné skutečně doposud nalézt enklávy negroidního obyvatelstva, žijící ve čtvrtích separovaných od arabské populace (například

³⁴⁸ BERNARD, *De Tripoli*, s. 87.

³⁴⁹ Tamtéž, s. 88.

³⁵⁰ Tamtéž, s. 87.

³⁵¹ Čti Dár Kujne, Hadédž, Túžán. BERNARD, s. 84.

³⁵² HESSE-WARTEGG, s. 274.

vesnice T'amdou). Folklórní tradice berberských skupin ze stejné oblasti pak vykazují často se opakující motiv přicházejících „černých“ či osvobozených otroků „z Libye“. Mohli tak „Mauři“ z cestopisu, vydaného roku 1882 být reziduem autochtonní etnické skupiny, dříve dominující přímořské oblasti mezi pozdějšího guvernora Arad? Hesse-Wartegg uvádí i další kategorii, kterou zmínění francouzští cestovatelé s oblibou opomíjí, a to „*bedouin*“. Lze těžko doložit, zda jeho poznámky o beduínech kmene Ourgema jsou jen další z řady zprostředkovaných referencí. Wartegg popisuje nebezpečí při cestách v pobřežních partiích mezi Gabès a Sarsis (Zarzis), kde „*není cestovatele, jenž by nebyl obrán o vše včetně oblečení, a to i přes početný vojenský doprovod*“.³⁵³ S obdobným líčením se nicméně setkáváme i u Lorina (pravděpodobně tak mají na mysli stejnou skupinu), který reprodukuje lokální folklór o kmeni Oughamma, který se „*až v poslední době opět sedentarizoval*“.³⁵⁴ Řádění beduínů, tedy nomádů, se odehrává v oblasti, kde místní vazal beje má jen omezenou moc v několika málo distriktech. Vzhledem k faktu, že Warteggův text vznikl teprve v počátku formálního francouzského protektorátu (jedenáct, respektive patnáct let před Bernardovým a Lorinovým cestopisem), lze se domnívat, že pozdější konsolidace protektorátními silami (v čele se zmíněným guvernérem Allegrem) byly namířeny právě proti těmto beduínům-nomádům, zatímco zbytek populace, složený z Berberů, Arabů a Maurů, nedoznal s nastolením protektorátu zásadnějšího sociálně-ekonomického zvratu.

Literární fantazie francouzských cestovatelů odhaluje ohňostroj adjektiv, kterým popisují různé etnické skupiny: „černý bedouin“ (*bédouin noir*),³⁵⁵ „vesnice troglodytů“ (*villages troglodytes*),³⁵⁶ „Troglodyté z Tathouine“ (*Troglodytes de Tatahouine*),³⁵⁷ „toulavé kmeny“ (*les tribus vagabondes*),³⁵⁸ „Nezkrotní Sahařané“ (*Sahariens indomptables*),³⁵⁹ „evropské město“ (*la ville européenne*) versus „domorodé město“ (*la ville indigène*).³⁶⁰ Drobné poznámky pak zjevují jména kmenů, jako jsou Acaras nebo Touzzines, které se během následujícího století ztratily z výčtů moderních etnografů. Autor však jmenované kmeny nenavštívil, pouze zprostředkoval informaci, kterou zřejmě získal od svých průvodců: „*Na horizontu se táhne řada olivových hájů, které se rozkládají až k Zarzis, a*

³⁵³ Tamtéž, s. 276.

³⁵⁴ LORIN, *Une Promenade*, s. 560.

³⁵⁵ BERNARD, *De Tripoli*, s. 67.

³⁵⁶ LORIN, *Une Promenade*, s. 561.

³⁵⁷ BERNARD, *De Tripoli*, s. 91.

³⁵⁸ Tamtéž, s. 27.

³⁵⁹ Tamtéž.

³⁶⁰ Tamtéž, s. 68.

*kteřé užívá kmen Acaras. [...] Touazzines, kteřým náleží ksary tohoto kraje, jsou však hlavně nomádi.*³⁶¹ Lorin, Hesse-Wartegg ani Bernard si pak příliš nelámali hlavu se zjišťováním hlubších etnografických dat. Když neznali jméno kmene, zůstávali tito indigènes často jen „horálé“ (*montagnards*) a ještě častěji jednoduše „černoši“ (*négrillons*). Kmen Imoghas již označuje coby Tuarégy, čímž v duchu berberologie 19. století přispívá ke zmatku identit jednotlivých etnických skupin.³⁶²

Obraz domorodého obyvatelstva vykazuje u zkoumané pramenné základny řadu podobností, a to i přes odlišné okolnosti vzniku a celkový styl jednotlivých pramenů. Za nejvýraznější témata je třeba pokládat etnickou heterogenitu (zobrazenou pomocí mozaiky vztahů mezi Araby a Berbery a černochoy) a fascinaci artefakty jednotlivých kultur. První zmíněné téma je možné označit za aspekt etnografický (realizovaný cestovatelovou amatérskou antropologií) a druhé téma za aspekt turisticko-archeologický. Předpokladem pro identifikaci témat bylo tvrzení, že cestovatelé popisovali taková témata, která byla bezprostředním zobrazením aktuální sociální reality, a že cestovatelé neměli tendenci vyhledávat předem definovaná témata. Tento předpoklad se ukázal validní, vzhledem k absenci mnohých významných témat, jako je lokální religiozita a ortopraxe. Obraz indigènes je v použitých pramenech stavěn buď převážně na rasovém základě, (identifikace identity bez konkrétních etnických zakotvení) nebo na příslušnosti k místu (z důvodu absence dat, které se cestovatelům zkrátka nepodařilo získat).

2.8 Protektorát a židovská komunita

Významným fenoménem v etnickém složení obyvatel nového protektorátního zřízení byla přítomnost židovské komunity. Při pojednání o židovských obcích je nutno upozornit na značnou heterogenitu a odlišnosti napříč jednotlivými komunitami. Zásadním aspektem pro určení postavení židovstva v rámci Protektorátu je však způsob percepce její existence francouzskou administrativou. Spíše, nežli pokus o výčet reálných historických dat je tak pro potřeby předkládané práce podstatný obraz židovského obyvatelstva a zejména legendy o jeho původu. Stejně jako v případě berberských entit v severní Africe, je zásadní otázkou, jak byla chápána jejich identita, jak byly tvořeny a popisovány jejich dějiny.

Sionistický aktivista Arthur Ruppin uváděl, že na úsvitu 19. století čítala globální židovská obec dva a půl milionu osob, z čehož čtyřicet procent na Blízkém východě a

³⁶¹ Tamtéž, s. 83.

³⁶² Tamtéž, s. 26.

v severní Africe,³⁶³ nicméně v následujících dekádách došlo k obratu a posílení komunit ve východní Evropě z čtyřiačtyřiceti procent na sedmdesát dvě procenta v roce 1850 a poklesu podílu severoafrických a blízkovýchodních komunit až na dvanáct procent. V době vzniku Protektorátu zbylo z celkového počtu 7 750 000 Židů na Blízkém východě a v severní Africe pouhých osm procent, ve východní Evropě se podíl zvýšil na sedmdesát pět procent. Do začátku druhé světové války se pak podíl Židů z Blízkého východu a severní Afriky držel pod deseti procenty.³⁶⁴

Je nutno zmínit rozdíl mezi charakterem francouzských Židů během třetí republiky a severoafrickými komunitami. Podíl francouzského židovstva byl i ve srovnání s ostatními zeměmi tehdejší Evropy, zejména pak Německem, Ruskem či Rakouskem-Uherskem, relativně nízký. Zároveň se v průběhu devatenáctého století charakter a ortopraxe začaly sbližovat s katolicismem. I na dobových karikaturách připomínají francouzští rabíni spíše katolické kněze. Do judaismu pronikla řada křesťanských symbolů a údajně se objevily i návrhy slavit šabat v neděli.³⁶⁵ S rozvojem nacionalismu a expanzivního myšlení v době třetí republiky došlo na upřednostňování francouzské identity. Obsese, která po debaklu ve válce s Pruskem a po následné ztrátě Alsaska-Lotrinska vyústila v expanzivní koloniální politiku, se tak stala i impulzem pro asimilaci židovstva (přinejmenším jejího intelektuálního jádra) s představou francouzského občana. Slovy pařížského rabína Jacques-Henri Dreyfuse se „francouzský génius“ měl snoubit s „duchem judaismu“.³⁶⁶ Takováto intelektuální koncepce, hraničící s představami o mesianistickém poslání Francouzů a Židů (jak je hlásal například James Darmester, ředitel *École des Hautes Études*), jsou však jen jedním z aspektů nálad třetí republiky. Opačnou polohou je antisemitismus, úzce související s antiklerikalismem.³⁶⁷ Militantní ateismus revolučních skupin na sklonku vlády Napoleona III. přetrval do osmdesátých let, vyjádřený například založením vysloveně antisemitským listem *L'Anti-Juifs* v roce 1881.³⁶⁸ V posledních dvou dekádách devatenáctého století lze pak sledovat nárůst tendencí spojovat zednářství s židovstvím a jejich společné konspiraci vůči katolickému universu. Základními antisemitskými manuály se koncem století staly mimo jiné spisy *Svobodné zednářstvo a*

³⁶³ BUDIL, Ivo, *Triumf rasismu*, Praha 2015, s. 690.

³⁶⁴ RUPPIN, Arthur, *The Jewish Fate and Future*, London 1940, s. 29; STRONG, Samuel, *The Future of the Jewish Populations of Europe*. In: *The Journal of Negro Education* 10, 1941, 3, s. 479–492.

³⁶⁵ BUDIL, s. 708.

³⁶⁶ DREYFUSS, Jacques-Henri, *Sermons et allocutions*, Paris 1908–1913, vol. 1, s. 277–283.

³⁶⁷ BUDIL, s. 708.

³⁶⁸ KAUFFMANN, Grégoire, *Edouard Drumont*. Paris 2008, s. 80.

Židé (Franc-Maçon et Juifs) od De Saint-Andrého z roku 1880, či *Židé, naši pánové (Juifs, nos maîtres)* Emmanuela Chabauty (1882). Byly však jen prologem k bestselleru Edouarda Drumonta *Židovská Francie (La France juive)*. Do prostředí zostřujícího se antisemitismu, podpořeného i migrací sto dvacet tisíc aškenázských Židů z Haliče a Ruska, se vložil i papež Lev XIII., odsuzující zednářství ve svém spise *Humanum genus* z 20. dubna 1884³⁶⁹ v rámci svého tažení proti antiklerikálním máním třetí republiky a zejména laicizaci vzdělávání. Radikální periodikum *L'Anti-Sémitique* (později vycházelo pod názvem *Le Péril social*) bylo vydáváno v nákladu 18 000 výtisků.³⁷⁰ Právě v tomto temném období před Dreyfusovou aférou se součástí francouzského koloniálního panství stává tuniský bejlikát s relativně početnou a bohatě rozvrstvenou židovskou komunitou.

Gaston Loth vykreslil židovskou komunitu (*Israélites tunisiens*) jako přívržence Francie. Jako důvod uvádí trvalé „obtěžování“ židů ze strany muslimské většiny. „El-ghetto“ tak prý pozorovalo se zájmem vývoj v Evropě a židovstvo se srocovalo okolo francouzského konzula a zdobilo se kokardou s trikolorou.³⁷¹

Na druhou stranu byli tuništi Židé autoritami chápáni coby součást „indigènát“, domácího obyvatelstva. O tom svědčí i záznamy o postavení v místní správě, kdy po jsou v dekretech o rozdělení caidátů uváděny počty židovských (respektive „izraelitských“) představitelů společně s výčtem představitelů ostatních domorodých kmenů. Ve struktuře domorodých autorit byl zachován a nově pevněji institucionalizován post „caid des israélites“, který měl formálně podléhat vrchnímu rabínovi (*grand rabbin*). Caidovi podléhal *notaire* (notář), který byl oficiálem pro lokální židovské komunity a mohl verifikovat smlouvy před francouzskou administrativou. Počty a distribuce notářů napříč územím Régence jsou cenným dokladem o počtu živoucích komunit a také jejich postavení v rámci protektorátní správy. Nejsilněji byly zastoupeny komunity v Tunisu (14 židovských notářů na 264 muslimských) a v Sousse (13 z 160), o něco menší komunita byla ve Sxafu (2 ze 110). V přilehlých governorátech a v odlehlejších oblastech jsou pak počty proporční. V Aradu (2 z 56), Djerbě (4 z 58), v Nabeul (2 ze 117), Béja (2 z 45) a Gafse (2 z 24) byly komunity zastoupeny spíše jednotlivci.³⁷²

Stav soužití ilustruje nejen počet „izraelitských“ notářů, ale také židovská účast v

³⁶⁹ SS. D. N. Leonis Papae XIII, Epistola Encyclica *Humanum Genus*, Roma 1884.

³⁷⁰ LAZARE, Bernard, *L'Antisémitisme, son histoire et ses causes*, Paris 1894, s. 237.

³⁷¹ LOTH, Gaston, *Arnoldo Soler, chargé d'affaires d'Espagne à Tunis, et sa correspondance 1808–1810*, Tunis 1905, s. 18.

³⁷² *Code annoté de la Tunisie*, s. 80.

jednotlivých městských radách. Dobře dochovaným příkladem je složení městské rady ve městě Kef. Zde nacházíme představitele místní židovské komunity po celou dobu, pro kterou jsou dochovány záznamy, tedy pro rozmezí let 1896 až 1956. Opakovaně zde židovská jména figurují společně s Araby, Francouzi a Italy. Podobně jako v ostatních městských radách byl i zde ve funkci předsedy (*président*) představitel místních Arabů a jeho zástupcem (*viceprésident*) byl Francouz. V letech 1896 až 1940 se zde s pravidelností objevovala jména židovských rodů, jejichž členové zasedali v městské radě: Brahim bin Larbi (1896–1900), Chloumou Dana (1906–1910) a Albert Dana (1922–1946), Aron Bedoucha (1910–1921). Jistý Sahbi Mosrati strávil v radě dokonce celých čtyřicet let (od 1906).³⁷³

Zvláštní statut měla židovská čtvrť v Tunisu. Zde bylo vymezeno místo pro porážení zvířat dle židovského ritu. Úprava košer masa byla nadále ponechána v kompetenci *schoetim*, avšak tito museli být vybaveni autorizací caida a velkého rabína, poražené maso pak muselo být značkováno. Daň z kilogramu poraženého masa byla však odváděna městské pokladně a nikoli židovské obci.³⁷⁴

Již před okupací a následným formálním vyhlášením protektorátu vznikaly na území bejlikátu židovské frankofonní instituce. Přední vzdělávací institucí po celé protektorátní období byla *Alliance israélite universelle à Tunis*, založená již roku 1878.³⁷⁵ Během krátké doby byla otevřena i pobočka v Sousse (1883) a později také ve Sfaxu (1905). Pobočka *L'Alliance israélite universelle* v Tunisu měla již v roce 1889 na 1652 žáků.³⁷⁶ *Alliance israélite* byla institucí přímo související s rozvojem idejí civilizační mise. Představitelé francouzského protektorátu se snažili využít model fungování *Alliance israélite* jako inspiraci při budování sítě *Alliance française*. Idejí civilizačního snažení v případě *Alliance israélite* odpovídalo její zakotvení v republikánských myšlenkách, které zde byly použity jako argument pro spravedlnosti a rovné vnímání židovské obce v rámci francouzské společnosti. Přímoú linií k hlavním osobnostem koloniální politiky byl i fakt, že jeden z raných prezidentů společnosti, Adolphe Crémieux (od roku 1863) byl vládním

³⁷³ MIFROT, s. 80 nn.

³⁷⁴ *Code annoté de la Tunisie*, Dekret z 5. 7. 1888.

³⁷⁵ Formálně byla pobočka otevřena již roku 1864, avšak pro začátek jejího fungování bylo zapotřebí získat podporu jednoho z uznávaných zahraničních konzulů. Francouzský konzulát *Alliance* podpořil u beje a zprostředkoval vydání dekretu. Kromě toho podporovala francouzská mise *Alliance* i finančně. SPAËTH, Valérie, *Mondialisation du français dans la seconde partie du XIXe siècle. L'Alliance Israélite Universelle et l'Alliance Française*, Paris 2010, s. 57.

³⁷⁶ FONCIN, *Association*, s. 26.

kolegou Julese Ferryho a Léona Gambetty (v roce 1870).³⁷⁷ Společným aspektem s francouzským školstvím pak byla idea vydělení náboženství ze školního vzdělávání. Odlišnost lze spatřovat v defenzivním charakteru *Alliance israélite*, která využívala francouzštinu a příslušnost k francouzské národní identitě jako obranu židovstva, kdežto *Alliance française* měla za úkol aktivní prosazování francouzštiny jakožto světového jazyka, nesoucího s sebou nutně i atributy „civilizace.“

S ustavením protektorátu započala éra „okcidentalizace“ židovské komunity v metropoli Tunisu. Claude Sebag poukazuje na „ardentní sympatie směrem k Francii“³⁷⁸ a skutečnost, že elity tuniské židovské komunity demonstrovaly při významných příležitostech sounáležitost s republikánskými myšlenkami. Přijetí francouzské historické mytologie nebylo pro židy vzdělávané ve francouzských školách problémem. Opakovaně zmínění „naši galští předkové“ (*Nos ancêtres les Gaulois*) byli součástí mýtu, jehož naplněním se stala artikulace lidských práv a svobod v republikánském duchu.³⁷⁹ Pro tuniské židy bylo připoutání se k idejím francouzského občanství výhodou, kterou se stali chráněným lidem v rámci babylónů národů a ras v Régence.

Po okupaci začali představitelé tuniských židů spolupracovat s představiteli nového režimu. Vliv idejí civilizační mise, opečovávaný skrze *Alliance israélite*, se projevil patriotisticky. Dokladem mohou být i zdánlivě nepodstatné události. Když Théodore Roustan, stále ještě ve funkci francouzského konzula, organizoval přehlídku jednotek k počtě důstojnictva okupačních sborů v roce 1881, pojal záměr „dát dohromady sbor dětí, které by zazpívaly marseillaisu“.³⁸⁰ Jedinou školou, jejíž žáci byli schopni se ujmout tohoto úkolu, byla škola při *Alliance israélite*, protože ve stávajících křesťanských školách byla píseň považována za „buřičský popěvek“.³⁸¹

Židovský (judeo-arabský) tisk vysvětloval klíčové termíny revoluce na praporech francouzských jednotek: svoboda (*el horrya*), rovnost (*el estaoua*), pravda (*el haqiqa*). Vrchní rabín (*Grand rabbin*) Eliahou Borgel pak prý vysvětloval svým souvěrcům události francouzské revoluce roku 1789 jako analogii se zjevením na Sinaji. Ozvěna republikánských idejí pak vyzařuje i z výroku „my, Izraelité, vás chceme pozdravit jako představitele té krásné země Francie, která je kolébkou naší emancipace a rovnosti před

³⁷⁷ Takzvaná Vláda Národní obrany.

³⁷⁸ SEBAG, Paul, *Histoire des Juifs de Tunisie. Des origines à nos jours*, Paris 1991, s. 150 nn.

³⁷⁹ Tamtéž.

³⁸⁰ NATAF, Claude, *Juifs au Maghreb. Mélanges à la mémoire de Jacques Taïeb*, Paris 2013, s. 211.

³⁸¹ Tamtéž.

zákonem“.³⁸² Akcent na laicismus se projevil jako doplněk nespokojenosti tuniských židů s faktem, že coby bejovi poddaní byli vystaveni „*spravedlnosti, založené na náboženských principech*“.³⁸³ V osobě tehdejšího velkého rabína Eliahou Borgela našly myšlenky civilizační mise zajímavý typ advokáta. Pragmatismus jeho příměrů může však ilustrovat i pouhý fakt, že tunišští židé vnímali Protektorát jako možnost pro svou svobodnější existenci a možnost ekonomického rozvoje, který „pod osmanským domem“ nemohli rozvíjet.

Dokladem elitního postavení městských židovských komunit v Régence a zároveň ukázkou adaptace idejí civilizační mise představují také židovská periodika a literatura. Pravidelný židovský tisk se etabloval koncem osmdesátých let, a následoval tak ustavení jednotlivých vzdělávacích ústavů, propagujících „civilizační“ myšlenky.

Na základě výskytu jednotlivých novin lze učinit i pokus o periodizaci vývoje židovského tisku v Protektorátu. Prvním obdobím byla doba do 14. října 1884, kdy bylo vydávání periodického tisku zakázáno. Vláda nicméně nemohla zabránit pronikání tiskovin z diaspory, zejména u příslušníků italské židovské diaspory (livornští židé, označovaní jako „*Grana*“). V oběhu se tak běžně nacházely tiskoviny, určené tuniské čtenářské obci. Z této doby pocházejí pouze tři judeo-arabská periodika, z nichž nejvýznamnější je *La province tunisienne*, vydávaný od roku 1878.³⁸⁴

Druhé období bylo mezi daty 14. říjnem 1884 a 16. srpnem 1887, kdy tisk mohl vycházet jen po licenčním vyjednání, jehož podmínky nastavil Paul Cambon.³⁸⁵ Toto období odpovídá době, kdy se okupační správa snažila dozírat na chod protektorátního tisku, avšak politická reprezentace se snažila převést stávající systém na správu civilní. Nejvýznamnějšími hebrejskými tiskovinami je *Messageur intègre* (někdy překládán i jako *Messageur de Justice*), *Le flambeau de Vérité*, *Moucharrah el-Asdar* a *La Pleine lune*.³⁸⁶

Třetí období mezi roky 1887 až 1897 lze charakterizovat jako období svobodného režimu. Mezi noviny z tohoto období se řadí *Al Boustan*, založený roku 1888, *La Liberté* (pouze 1888), *Le Réveil* (od 1891), *El Motagrem*. Kromě těchto se objevuje řada plátků, jejichž životnost byla zpravidla jen několik měsíců (*El Hakika* a *Nasser El-*

³⁸² Tamtéž, s. 215.

³⁸³ Tamtéž.

³⁸⁴ VASSEL, Eusèbe, *La littérature populaire des Israélites Tunisiens*, Paris 1907, s. 36.

³⁸⁵ *Code annoté de la Tunisie*, s. 545.

³⁸⁶ VASSEL, s. 30 nn.

Mouhayerine).³⁸⁷

³⁸⁷ *Revue tunisienne*, 11–12, 1904, s. 387; VASSEL, s. 36.

3 Obhájci civilizační mise a dějiny protektorátního personálu

V obecné rovině lze téma pojednat jako výčet představitelů jednotlivých funkcí v oblasti administrativy či diplomacie. Data by jistě přinesla zajímavé výsledky, zejména v prvních dvou dekádách existence Protektorátu, kdy se rychle rozvíjejí ideové komentáře, obhajoby a kritiky existence kolonií jako takových. Lze však stanovit, byť jen ve velmi hrubých obrysech, typologii jednotlivých představitelů koloniální správy dle detailnějšího rozpracování jejich postojů a získaných kompetencí? Jak se utvářela identita představitelů civilizační mise a jak se projevovala ve výkonu služby? Odpovědi na vytyčené otázky se nemohou stát „tvrdá“ data či kvantifikace nálezů v archivních dokumentech, nicméně lze alespoň přibližně vysvětlit postoje jednotlivců v souvislosti s civilizační rétorikou a jejími symbolickými významy. Vhodným prostředkem pro takový postup se může stát vytvoření inventáře jednotlivých klíčových slov a motivů, které prozrazují možnost porozumění jednotlivých symbolů napříč zkoumaným vzorkem, tedy zda například konzulové, důstojníci či cestovatelé četli stejné knihy stejným způsobem.

V následující stati zkoumám vývoj rétoriky civilizační mise u jednotlivých aktérů, kteří přímo či nepřímo zasáhli do ideového či praktického vývoje Protektorátu. Výběr je učiněn na základě několika podmínek. Prvním je reflexe četnosti a významnosti zmínek ve zkoumané datové základně, tedy v dobové tištěné produkci monografií, koloniálních žurnálů, tiskovin vycházejících v Régence. Druhým je pak význam a postavení, kterého požívaly pojednávané osobnosti (akademická, úřední či jiná autorita). Za účelem bádání o konceptualizaci konkrétních témat byla vybrána doba do počátku dvacátého století, tedy *belle époque*³⁸⁸ Protektorátu.

První skupina představuje některé autory teoretického rámce civilizační mise. Cílem je obsáhnout díla, která vznikala současně s dobou rozšiřování francouzského severoafrického panství. Tito autoři, povětšinou teoretikové s politickým vlivem, nebyli ve většině případů přímými účastníky administrace Protektorátu. Z toho lze vyvodit předpoklad, že informace a obraz o místních podmínkách reflektovali již zprostředkovaný skrze své informační zdroje. V jejich případě je tedy cílem odhalit základní hrubé kontury jejich představ o fungování severoafrické kolonie a role civilizační mise v jejím budování.

³⁸⁸ O „zlatém období“ Protektorátu hovoří v souvislosti s rozvojem obchodu například LOTH, *La Tunisie*, s. 40.

Druhou kategorií jsou „romantičtí hrdinové“, pěšáci civilizace první generace, kteří působili v Tunisku a Alžírsku v době před i po anexi Régence. Předpokladem je, že jejich osudy a vliv na místní komunity byl reflektován v popisech francouzské přítomnosti v Régence a do jisté míry modeloval náhled na vztahy Francouzů a indigènes.

Třetí skupinu tvoří pak autoři „koloniální etnografie“, tedy vědci a badatelé (ať již seriózní akademici či popularizátoři požívající akademické autority) bez přímé zkušenosti z terénu. Termínem koloniální etnografie je myšlen popis a reflexe civilizačního snažení v dějinách francouzského protektorátu v Tunisku. Za účelem pojednání o jednotlivých dílech lze vycházet z premisy, že autoři přejímali některé postoje z od „teoretiků“ a více či méně byli ovlivněni obrazem dosavadních dějin kolonií.

Druhým aspektem kapitoly jsou témata, objevující se ve zkoumaném korpusu a jejich rétorická prezentace. Snahou je definovat jednotlivá témata obhajoby civilizační mise a její implementace ve vztahu k jednotlivým aktérům dějin Protektorátu.

3.1 Beaulieu, Ferry a Dubois – vynález civilizační rétoriky

Předmětem následujícího textu je výčet civilizačních idejí a rétoriky tří představitelů francouzského koloniálního myšlení. Všechny lze považovat za významné představitele francouzské koloniální teorie druhé poloviny devatenáctého století, kteří přispěli k formování doktrín pro správu protektorátu Tuniska. Zároveň se jedná o autory, jejichž životní data se sice až o jednu generaci míjejí, avšak jejich spisy a projevy tvoří jistou posloupnost. Lze tedy předpokládat určitý vývoj a záměrem následujícího textu je analyzovat obsah a tím provést inventarizaci toho, jak se posouval pohled na kolonizační úsilí a civilizační misi.

Při zkoumání teoretických spisů si lze vždy položit otázku, zda je možné pojednávaný spis označit ve své povaze jako *deskriptivní* či jako *preskriptivní*. Deskriptivní povaha předpokládá popis stavu (v tomto případě dějinných či geografických daností) a jeho kritické zhodnocení. Atributem daného popisu je pak nutně argumentace ve prospěch předložené teze. U pojednání, která lze vnímat jako preskriptivní, je hlavním rysem určitý druh etického apelu. Ten se však může projevat jako argument ekonomického, strategického či kolonizačního rázu. V obou případech lze však považovat za prostředek množinu určitých rétorických obrátů, svázaných se zpracovávanými tématy.

Zmíněný „vynález civilizační rétoriky“ je proto třeba chápat v přeneseném smyslu

jako vyjádření dobového ideového ovzduší. Jednotliví autoři se liší charakterem své osobnosti a prostředím, ze kterého vycházejí. V případě představení následujících tří autorů je druhořadou věcí rozčlenění jejich potenciálního publika. Ekonom Paul Leroy-Beaulieu, politik Jules Ferry či geograf Marcel Dubois měli jistě své sdílené i specificky odlišné čtenáře a posluchače. V případě tvorby idejí civilizační mise a formování její rétoriky se však opírají o rozdílné aspekty v rámci svých oborů. Otázkou tedy je, jaká jsou hlavní témata u jednotlivých představitelů.

Beaulieu vnímal kolonie jako vyjádření dějinného civilizačního procesu. Pro dosavadní vývoj v devatenáctém století určuje dvě kategorie kolonií: „hospodářské kolonie“ (*colonie d'exploitation*, například východní Indie či Jáva) a „osídlovací kolonie“ (*colonie de peuplement*, Kanada či Austrálie). U prvního typu jsou zachovávány domorodá společenská zřízení a instituce (*l'organisation sociale des natifs*) a role kolonizátorů je definována především skrze jejich přínos v podobě kapitálu a práce. Cílem druhého typu je pak vytváření analogického či identického systému a implantace rasy (*implantation de race*) z domoviny (*Métropole*).³⁸⁹

Diskutovaný příklad francouzské kolonie představovalo pro Beaulieua Alžírsko. To nespadlo ani do jedné z uvedených kategorií. Ze střídání přístupů dle autora pramenila nejistota a dosavadní neúspěchy, neboť francouzský národ a jeho politická reprezentace otáleli s rozhodným zaváděním vytyčených koloniálních doktrín. Alžírsko je hybridní kolonií, kategorií *sui generis*, jelikož „Alžírsko nemůže být zcela asimilováno Francií“.³⁹⁰ Model oddělení domácích francouzských a alžírských institucí vyžaduje i speciálně vzdělaný koloniální personál, který by svou službu v kolonii vykonával kompetentně a trvale.³⁹¹

Podstatnou problematikou v případě zaboru nových území byla otázka vlastnictví půdy, respektive způsob jejího nabytí kolóny a koloniální správou. Beaulieu rekapituloval dva hlavní přístupy, které byly v jeho době uplatňovány. Prvním je zabavení půdy, následované teritoriální či sociální marginalizací domorodého obyvatelstva. Tento způsob porovnává s „kantonováním“ (*cantonement*), tedy způsobem rozdělení území dle náboženských či národnostních parametrů. Politicky však Beaulieu považoval tento přístup na obtížný, neboť by se jednalo o uskutečňování odvážných činů, které by mohly vzbudit

³⁸⁹ BEAULIEU, *De la colonisation*, s. 312.

³⁹⁰ Tamtéž, s. 380.

³⁹¹ Tamtéž.

kontroverzi v parlamentu. Druhou variantou byl pak výkup půdy od domorodých majitelů. Touto cestou se však francouzská správa v Tunisku nemohla vydat, neboť „u Arabů“ dle Beaulieu prakticky neexistuje soukromé vlastnictví.³⁹² V případě neexistence soukromého vlastnictví u Arabů však Beaulieu uvádí výjimku, kterou představuje právě doména v tuniské Enfidě. Pozemky v Enfidě prodal Khaireddine Pascha marseillské společnosti a byly dle Beaulieu opět „jednou z příčin naší expedice v roce 1881“.³⁹³ Autor zde však zmíněný argument předkládá až ex post. Ve světle dochované korespondence (viz předchozí kapitola) lze soudit, že tím Beaulieu pouze vykresloval kontext situace před francouzským zábořem.

Zároveň lze říci, že Beaulieu pojímal dějiny kolonizace jako lineární časovou osu. Rozlišoval přitom „infantilní“ období kolonie, které je dlouhodobým stavem, trvajícím po dobu celého jednoho století. Obraz Beaulieovské kolonie jako nevyrostlého dítěte kontrastuje s dospělostí *Métropole*, tedy dospělým lůnem mateřské Francie. Důsledky kolonizačního snažení se však měly posléze ukázat jako „velmi plodné“ pro budoucnost „francouzské rasy“.³⁹⁴ Za atributy dospělosti jsou pak pokládány i úspěšně realizované civilizační projekty, přičemž prim v obhajobě civilizačních přínosů mají hrát technické a stavební inovace. Příkladem byla stavba železniční sítě. Beaulieu při té příležitosti vypočítával, že „koncem roku 1881 činí délka železniční sítě v Alžírsku a Tunisku okolo 1400 km. Dráha je nástrojem pacifikace, kultury a obchodu“.³⁹⁵ Důležitost, kterou přikládal železnici, ilustruje i jeho zmínka o sporech, týkajících se koncese na stavbu dráhy z Tunisu do Constantine. Nemožnost prodloužení závěrečného úseku tratě před hranicemi s Alžírskem vyjmenovává jako další z příčin francouzského záboru.³⁹⁶

Beaulieu může být chápán jako vizionář koloniální teorie – zabývá se Alžírskem, jehož omyly využívá jako argumenty pro podobu administrace Tuniska. V rozšířeném vydání z roku 1882 prezentoval Beaulieu svou obhajobu a aspirace stran kontroly nad Régence. Anexe Tuniska zde figuruje jako nezbytný doplněk francouzské dominance nad Alžírskem a je představena jako „úplná a definitivní“. Smlouvy, které etablovaly ranou podobu francouzského diktátu, tedy dohody z Kasr Said (Kassar Saïd) a z Bardo, považuje za nedostatečné, neboť ja řekl: „*Naše okupace Tuniska nesmí být ani dočasná, ani*

³⁹² Tamtéž, s. 313 nn.

³⁹³ Tamtéž, s. 314.

³⁹⁴ Tamtéž, s. 311.

³⁹⁵ Tamtéž, s. 384–385.

³⁹⁶ Tamtéž.

omezená, ani nesmí být učiněna spornou. Nesmíme být v tomto kraji pouhými protektory, ale suverény.³⁹⁷ Beaulieu se v textu snažil předvídat vývoj budoucích událostí a jako uznávaný ekonom se uchýloval k přesahům do politických vizí: „Pokud má naše vláda dostatek prozíravosti pro udržení úplné a permanentní okupace, pokud má dostatek politického smyslu k proměně protektorátu na konečné připojení, pak budou položeny solidní základy našeho afrického panství.“³⁹⁸ Výzvy k naplnění severní Afriky kolóny se netýkala vždy nutně pouze Francouzů – v případě nutnosti považoval za vhodné, aby až polovinu příchozích tvořili cizinci. Cílem je nastolení vlivu „evropské rasy“, která by měla v roce 1930 čítat okolo tří miliónů osob v Alžírsku i Tunisku, a měla by tak doplnit čtyři nebo pět miliónů pofrancouzštěných Arabů (*Arabes francisés*).³⁹⁹

Pro majetkové a finanční poměry uvažoval Beaulieu nad doktrínou, kterou nazýval *Sic vos non vobis*. Ta v jeho podání představuje stav, kdy je kolonizační politika uspořádávána skrze centralizovanou sílu, která má ve větší či menší míře vlastnický monopol nad pozemky v kolonii. Jedině tak lze zajistit integrální a kontinuální provádění nastolené politiky, respektive implementace civilizační mise. Proto také Beaulieu požaduje, aby „*tento kontinent, zvaný Afrika*“ mohl být osvětlen „*naší civilizací*“.⁴⁰⁰ Z hlediska identity přitom počítá nejen s francouzskými kolóny, ale také s naturalizovanými Araby,⁴⁰¹ přičemž takřka doslova opakuje svou vizi stavu počátku třicátých let dvacátého století: „*Zbytek bude dílem vytrvalosti a času; až se bude v roce 1930 slavit sté výročí našeho vylodění v Alžíru a napočítáme v našich afrických provinciích tři nebo čtyři milióny osob evropského původu, pak budeme ovládat celý Súdán.*“⁴⁰²

Jako reprezentativní text teorie civilizační mise lze považovat proslov Julese Ferryho, přednesený 28. července 1885 ve francouzské sněmovně.⁴⁰³ Ferry zde předložil spektrum argumentů, které se následovně objevovaly v široké škále dokumentace k implementaci civilizační mise. Ferryho argumentaci lze shrnout do tří okruhů: 1)

³⁹⁷ Tamtéž, s. 391.

³⁹⁸ Tamtéž.

³⁹⁹ „Pozvedneme-li náš zrak ještě dále, při této kýžené tendenci migrace o 20 až 23 tisících Evropanů ročně (z čehož polovina Francouzů a polovina cizinců), společně se zvyšující se porodností, bude mít Francouzská Afrika, tedy Alžírsko a Tunisko, čítat kolem roku 1930 okolo tří miliónů osob evropské rasy a čtyři či pět miliónů pofrancouzštěných Arabů.“ Tamtéž, s. 311.

⁴⁰⁰ Tamtéž.

⁴⁰¹ Beaulieu zde opět užil termínu „*Arabes francisés*“.

⁴⁰² Termín „Súdán“ je topografický termín označující subsaharskou část francouzského dominia. Označení je přejato z arabského geografického vymezení „černé“ Afriky. Tamtéž.

⁴⁰³ *Affaires étrangères françaises*, „Copie d'une note autographe de M. Jules Ferry“, *Mémoires et Documents*, vol. 10, 1. 3. 1882.

ekonomické zájmy; 2) kolonizace jako nutný důsledek civilizační mise; 3) projev patriotismu.⁴⁰⁴

Nutnost rozšíření odbytiště francouzských produktů jde ruku v ruce s povinností šíření civilizace. Civilizační mise je označena jako „povinnost“ (*devoir*). Patriotismus je u Ferryho nutným projevem politiky Francie v Evropě – francouzský kolonialismus musí být uskutečňován také vzhledem k faktu, že i „ostatní evropské země kolonizují“.⁴⁰⁵ Požadavek na nutnost rozšiřování kolonií a úspěch v kolonizačním závodu s ostatními evropskými zeměmi je nutno chápat v kontextu francouzských neúspěchů roku 1870, tedy traumatického prožitku v podobě prohry u Sedanu.⁴⁰⁶ Onen zmíněný „úkol“, tedy povinnost provádět civilizování „nižších ras“ (*races inférieures*) mohl dle Ferryho připadnout pouze „nadřazeným rasám“ (*races supérieures*): „Pánové, je zapotřebí mluvit nahlas a pravdivěji! Je třeba otevřeně říci, že ve skutečnosti vyšší rasy mají právo vůči rasám nižším. Opakuji, že pro vyšší rasy existuje právo, pro ně je to povinnost. Povinnost civilizovat nižší rasy.“⁴⁰⁷

Ferryho apel na poslance se opíral o historické úspěchy francouzské expanze, jak dokládá zmínka o Brazzových výpravách. Toto identitární vymezení bylo zároveň spojnicí k ospravedlnění násilí, které lze dle Ferryho považovat za etické, pakliže je jeho cílem civilizační proces: „Jako příklad koloniální politiky, který se vám líbí a o kterém sníte, uvádíte expedice de Brazzy [...], který nebyl nucen se uchýlit k použití síly. Ale kdo může říci, že jednoho dne nebudou zařízení, která nechal vybudovat, napadena černým obyvatelstvem. Co uděláte? Uděláte, co by udělali všichni civilizovaní lidé [...]: Budete tomu čelit silou [...].“⁴⁰⁸

Ferry uzavřel svou řeč shrnutím „ctností“ francouzského národa a následně apeloval na poslance, aby se neobávali zhostit se velkých úkolů kolonizace, neboť francouzský lid je nutně musí v jejich snažení podpořit. Pro rozptýlení případných politických obav hlásal, že „Francie nikdy nebyla přísná k těm, kdož toužili po její velikosti

⁴⁰⁴ Jules Ferry byl od roku 1883 až do března 1885 mimo jiné ministrem zahraničních věcí.

⁴⁰⁵ Tamtéž.

⁴⁰⁶ Z dobových popisů francouzsko-pruské války a bitvy u Sedanu lze uvést například FITZ-GEORGE, [Captain], *Battle of Sedan, Accompanied by a Short Memoir*, London 1871; BORBSTAEDT, [A.], DWYER, [F.], *Franco-German War to the Catastrophe of Sedan and the fall of Strasbourg*, London 1873; mezi recentní monografie patří například WAWRO, Geoffrey, *The Franco-Prussian War. The German Conquest of France in 1870–1871*, Cambridge 2003.

⁴⁰⁷ *Mémoires et Documents*, vol. 10, 1. 3. 1882.

⁴⁰⁸ Zde Ferry odkazoval na Pierra Savorgnan de Brazza (1852–1905), francouzského cestovatele a objevitele, průkopníka průzkumů v oblasti Konga.

*materiální, morální, či intelektuální“.*⁴⁰⁹

Třetím významným autorem, kterého lze považovat za konstituenta civilizační rétoriky, byl Marcel Dubois. Lze jej řadit k autorům, kteří své civilizační teze založili na znalosti některého z přírodovědných oborů, přičemž Duboisovým oborem byla původně geografie. Ve svých raných dílech vycházel tedy nejprve z geografického pohledu na členění kolonií a s tím spojených demografických aspektů. V devadesátých letech se stal teoretikem kolonialismu a pokoušel se o systematický přístup ve vytváření koloniálního prostoru. V tomto ohledu byl Dubois exaktní a v pozdějších dílech si všímá zejména otázek „rasy“.⁴¹⁰

Jako teoretik kolonizace se Marcel Dubois inspiroval anglickým myslitelem sirem Johnem Robertem Seeleym, autorem spisu *The Expansion of England* (Expanze Anglie, 1883) a svým francouzským předchůdcem Paulem Leroy-Beaulieu, (autorem mnohokrát přetištěné monografie *De la colonisation chez les peuples modernes*, O kolonizaci u moderních národů, 1874 až 1891). Svým inspirátorům však vyčítal příliš jednostranně ekonomicky orientovaný pohled. Jejich náhled na kolonizaci považoval za merkantilistický. Sám pak odsuzoval způsob uvažování o úspěchu kolonie pouze dle výsledků bilaterální obchodní bilance. Pro možnost měření úspěchu nestačí jen počítat odbyt zboží z *Métropole*, ale mít na paměti „dobročinný“ rozměr kolonizace: „*Blahobyť domorodců a jejich pozvolné sblížení s národy celého světa.*“⁴¹¹ Pouze díky tomuto přístupu lze nastolit obchodní rozvoj dlouhodobého charakteru, neboť „*nechceme vytvářet efemérní dílo a zástupy hladovějících, chceme stvořit nové společnosti, politicky i morálně podobné té naší.*“⁴¹²

V případě uvedených promluv tří autorů lze najít společná témata, respektive množiny tematických okruhů, které ospravedlňují kolonizační expanzi: 1) kolonizace jako morální povinnost a 2) kolonizace jako podmínka přežití Francie. Čím je tato rétorika motivována? Lze hovořit o sdíleném traumatu, který všichni tři autoři opakovaně uvádějí? V obecné rovině se čtenář opakovaně setkává s poukazem na úpadek Francie a následně s konkrétním výčtem historických neúspěchů. Lítost nad ztrátou amerických kolonií stavěl

⁴⁰⁹ Tamtéž.

⁴¹⁰ Ke klíčovým dílům Marcela Dubois patří *Méthode de la géographie coloniale* (Annales de Géographie), 1893; *Notes sur explorations à Madagascar par E. F. Gautier* (Annales de Géographie), 1893; *Systèmes coloniaux et peuples colonisateurs*, Paris 1895; *Les colonies et l'enseignement géographique*, 1896; *Un siècle d'expansion coloniale*, Paris 1900;

⁴¹¹ DUBOIS, Marcel, *Systèmes coloniaux*, s. 20.

⁴¹² Tamtéž.

Beaulieu do důsledku s politikou na kontinentu. Tedy politikou, jejíž byl ve Francii komentátorem a kritikem: „*Naše kolonie byly výkupné našich kontinentálních neúspěchů; opustili jsme je s necitelností marnotratného syna.*“⁴¹³ Lamentace nad ztrátou koloniálních území byla základem jisté historiografické mytologie. Velká „koloniální říše“ z 18. století byla dle Beaulieu ztracena a národ (*peuple*) si žádá její obnovení.⁴¹⁴ V textu rezonuje motiv ztotožnění Francie a jejího případného neúspěchu s koncem civilizace jako takové: „*Louisiana byla prodána za pár miliónů, Saint-Dominigue, perla Antil, nám unikla, aby upadla do polovičnického barbarství; naše rozlehlé panství v Indii se smršlo na pět stanic, které jsou takovou katastrofou, že je naši historikové ani nezmiňují.*“⁴¹⁵

3.2 „*Hommes doubles*“

Samostatnou kapitolou personálu civilizační mise jsou aktéři, kteří se narodili a vyrostli v Régence a později vstoupili do státních služeb, ať již na straně protektorátní správy či jako příslušníci bejlikátního aparátu. Tito „mužové dvou rolí“ umožňovali významnou měrou komunikovat francouzským strukturám nejen s prostými domorodci, ale také s jejich oficiálními představiteli. Pro úlohu tohoto typu aktérů v dějinách Tuniska je nutno reflektovat širší severoafrický kontext francouzského kolonialismu. Řada „*hommes doubles*“ pocházela z řad alžírských Francouzů a mnohdy se do Tuniska dostávali až v pokročilejším věku, případně se jednalo o celé rody, z nichž příslušníci mladší generace zakotvili v postech v Régence.

Případem dobrodruha alžírského původu, u nějž se lze opřít o vydatnou autobiografickou zповěď, byl Léon Roches. *Beau cavalier*, jak byl Roches nazýván, je jedním z dobře dokumentovatelných aktérů své doby. Jeho vlastní výpověď v podobě dvojdílného svazku *Trente-deux ans à travers l'islam, 1832–1864* (Třicet dva let s islámem 1832–1864) zachycuje období působení v Alžírsku a v Tunisku, kde střídavě působil na rozličných armádních a diplomatických postech. Celkový obraz Rochese poskytuje zejména jeho vlastní autobiografie, kde s odstupem více jak třiceti let sepsal nejen svůj vlastní příběh, ale také své chápání civilizační mise. Je tedy otázkou, do jaké míry prezentuje své názory či postoje a do jaké míry pouze reflektuje dobové názory a postoje ke kolonizaci. V jednotlivých situacích komentoval své úsilí a stavěl je do světla

⁴¹³ BEAULIEU, *De la colonisation*, s. VI.

⁴¹⁴ Tamtéž.

⁴¹⁵ Tamtéž.

civilizačních snah, přestože pomlčel o některých kontroverzních střetech se svými představenými. Léon Roches byl jednoznačně senzační osobností, co do pestrosti svého životního kurikula a stupně autobiografické dokumentace. Roches se narodil roku 1809 v Grenoblu. Jeho rodina se dříve aktivně účastnila Francouzské revoluce. Roches po maturitě nastoupil ke studiu práv, které však záhy opustil, aby se přidal ke svému otci v Alžírsku. Spolu se svým otcem se Roches stal součástí expedice, která měla za úkol zkoumat možnosti rozvoje zemědělství v aridních oblastech. Zde byl Roches fascinován krajinou a lidmi natolik, že začal považovat Alžírsko za svůj domov. Obraz romantického hrdiny, upřímně se snažícího žít s místní kulturou dokreslují i detaily, jako jsou informace o jeho zálibě v časném vstávání a projížděkách dunami za rozbřesku.⁴¹⁶

Roches strávil tři roky během třicátých let 19. století ve službách tuniského beje, což určilo jeho další profesní charakter. Následně působil v aparátu alžírského Abd al Qadera (1808–1883).⁴¹⁷ Není však známo přesné označení pozice, kterou zde zastával. Nelze ani stanovit analogii jeho působení k jakémukoliv systematickému postu ve francouzské správě či armádě. Na titulní straně Rochesova díla je uveden titul „bývalý blízký pobočník Abd al Kadera“.⁴¹⁸ V letech 1835–1839 působil jako překladatel a důstojník v Alžírské národní gardě (*Garde Nationale d'Algérie*), od roku 1845 byl tlumočnickem ve službách francouzského ministerstva zahraničních věcí. S postupem jeho kariéry lze sledovat i jeho postupnou akulturaci. Ve své autobiografii předložil (možná značně přehnaný) popis své milostné aféry s příslušnicí jednoho alžírského kmene. Coby konvertita vykonal roku 1841 pouť do Mekky. V červnu 1855 byl uveden do postu konzula v Tunisu. V té době měl za sebou již slušnou kariéru v Alžírsku, což bylo oceňováno i na jeho novém působišti, jak dokládá Estournelles: „*Bej s ním jednal jako s přítelem, lid jej zbožňoval.*“⁴¹⁹ Roches se prý během své kariéry v severní Africe plně sžil s domácí kulturou: „*Nad všemi muslimy, jejichž zvyky a jazyk znal lépe než kdokoliv jiný, vládl*

⁴¹⁶ LEHMANN, Jean-Pierre *Léon Roches. Diplomat Extraordinary in the Bakumatsu Era. An Assessment of his Personality and Policy.* In: *Modern Asian Studies* 14, 1980, s. 277.

⁴¹⁷ Abd al-Qádir (1808–1883) byl alžírským náboženským a vojenským vůdcem (s čestnými tituly *šaríf* a *amír*). Aktivně vystupoval proti francouzskému koloniálnímu záboru a postavil se do čela autonomního státečku s centrem v Tagdemptu. Až do své kapitulace v roce 1847 prováděl guerillovou válku proti francouzským jednotkám a civilnímu obyvatelstvu. Po porážce odporu byl v letech 1848–1852 vězněn ve Francii. Po propuštění Napoleonem III. mu byla udělena roční penze. Následně odešel do exilu, nejprve do turecké Bursy a posléze do Damašku. Zde se věnoval sepisování svých filosofických spisů a aktivně se zastal křesťanů během protidružského povstání v roce 1860. BOUYERDENE, Ahmed, *Emir Abd el-Kader. Hero and Saint of Islam*, Bloomington 2012.

⁴¹⁸ ROCHES Léon, *Trente-deux ans à travers l'islam (1832–1864)*, Paris 1885.

⁴¹⁹ ESTOURNELLES, *La politique*, s. 20.

dvojím šarmem své odvahy a výmluvnosti.“⁴²⁰ V rodné Francii strávil prakticky jen dětství a několik posledních let života. Fenomén opuštění domácí kultury a praktické přijetí kultury nové není pro osobnosti 19. století, byť působící na oficiálních diplomatických postech, ojedinělým úkazem. Nicméně opuštění domácí kultury mělo v případě Rochese své hranice. Ve svém spise uvedl zevrubnou obhajobu idejí republiky a křesťanské identity. Lze se domnívat, že Roches po dlouhou dobu služby pro alžírského emíra pouze předstíral, že je muslim a osnoval s pečlivostí svou islámskou image, pokud to považoval za užitečné.

Roches se viděl jako pomocník Abd al Qadera v úkolech transformace. Sám vykreslil svou pozici jako post „civilizačního konzultanta“. Dej totiž „*potřeboval pomoc při proměně divokého, ignorantského a líného lidu na moderní, vzdělaný a pracovitý národ*“.⁴²¹ V této vytoužené civilizační přeměně se Roches viděl jako nepostradatelný prostředník mezi „*domorodými a evropskými národy*“.⁴²² Civilizaci Roches nezbytně spojoval s Francií a svou osobu s jedinečností své role, když objasňoval svou vlastní úlohu: „*Bylo potřeba, aby měl /dej/ po ruce člověka, který jej zasvětil do znalosti naší civilizace, který mu umožní porozumět moci a ocenit výhody; člověka mezi ním a Francií, užitečného prostředníka, předcházejícího nedorozuměním.*“⁴²³

V otázkách spravedlnosti, jak ji viděl u domorodých kmenů, se však opíral o stejný argument, jako pozdější zastánci – civilizační tažení je lékem na „tmu“ fanatického uvažování. V otázkách střetu zvykového práva však odlišoval vše „muslimské“ od „arabského“. Řešením iracionálního uvažování domorodců byla podle Rochese „spravedlnost“ evropského stříhu, kterou bylo potřeba aplikovat, dokud se „*fanatismus nerozplyne v kontaktu s naší civilizací*“.⁴²⁴ Proto také svou službu mezi příslušníky domorodého kmene Beni Moussa chápal jako civilizační úkol. Dichotomie *my* versus *oni* je tak vytyčena civilizačním mírovým snem: „*Věřím, že takový je cíl našeho příchodu do tohoto barbarského kraje, neboť v našem století musí dobytelské ideje dát prostor idejím civilizačního míru.*“⁴²⁵

Jakou inspirací byl Léon Roches pro pozdější aktéry Protektorátu? Není pochyb, že mnozí zarytí zastánci civilizujícího zřízení četli jeho výpověď, intertextové relace se

⁴²⁰ Tamtéž, s. 21.

⁴²¹ ROCHES, s. 64.

⁴²² Autor použil termínu „*rasa*“ (*races indigènes et des races européennes*). Tamtéž.

⁴²³ Tamtéž.

⁴²⁴ Tamtéž, s. 74.

⁴²⁵ Tamtéž, s. 79.

projevují v pozdějších citacích z jeho díla i ve sdílení rétoriky civilizační mise. Jakkoliv se zdá, že si například Estournelles připouštěl její romantický charakter, nebyl přece jen převládajícím odkazem image Rochese coby kolóna ve službách Francie? Ze zmínek o jeho charakteru a činech, zejména v souvislosti s tolik oblíbenými výčty neduhů předprotektorátní doby, je možné vyčíst přinejmenším kolegiální obdiv. Nikoliv ovšem bez kritického pohledu. Roches nebyl kolonizátorem, který by plnil beze zbytku pokyny svěřené nadřízenými. Obraz Rochese coby kverulanta a svéhlavého oportunisty vykreslují stížnosti, kterým čelil ze strany svých nadřízených. Oficiální linii francouzské zahraniční politiky si díky odlišným zkušenostem vykládal dosti po svém. Dokonce měl pověst člověka, který „*nikdy nerespektoval pokyny*“.⁴²⁶ Provádění osobní politiky (*politique personnelle*) je tak jedním z typických rysů „hrdinů kolonizace“. Roches je předobrazem pro pozdější osobnosti, u nichž se žití s domorodou kulturou vyvinulo ve svérázné uchopení konceptu „nechat žít“ (*laissez-vivre*).⁴²⁷

Ve stejné době, kdy Roches působil ve francouzském Alžírsku a později v tuniském bejlikátu, vstoupil do dějin utváření vztahů mezi koloniálním establishmentem a indigènes Louis Arnold Allegro. V případě Allegra je nutné učinit významnou biografickou vsuvku i vzhledem k okolnosti, že se jednalo o otce Josepha Allegro, budoucího guvernéra gubernorátu Arad, jedné z nejméně kolonizovaných částí pozdějšího Protektorátu.

Louis Arnold Allegro se narodil v tuniském přístavu Bizerte v roce 1804. Roku 1832 vstoupil jako vojenský tlumočnick do jednotky Afrických karabiníků (*chasseurs d'Afrique*), o rok později byl za zásluhy při zteči na pevnost v alžírském Bougie přeřazen k jezdeckvu (*sipahis*). V roce 1840 byl naturalizován a působil coby zástupce kmene Dríd v oblasti Constantine.⁴²⁸ V lednu 1841 došlo na postu velitele okruhu Constantine k výměně (Galbois je střídán Négrierem) a Allegro putoval zpět k jízdě, umístěné v alžírském Bône. Z prvního manželství měl čtyři děti.⁴²⁹ Jeho druhou chotí byla Kradoja bent Tahar ben Tahar (narozena 1829), kterou pojal za manželku 28. října 1851 v Bône. S ní měl další tři děti.⁴³⁰ Byl ceněn jako tlumočnick a zprostředkovatel styků s domorodými notábly. Lze se

⁴²⁶ IRWIN, Dana, *Sheikhs and Samurai. Léon Roches and the French Imperial Project*. In: *Southeast Review of Asian Studies* 30, 2008, s. 23–40.

⁴²⁷ Tamtéž, s. 39.

⁴²⁸ Takzvaně qá'id, tedy právně zmocněná osoba k jednání za celý kmen.

⁴²⁹ Rosine Allegro (1842–1892), Béatrice Marie Allegro (nar. 1845), Joseph Allegro (nar. 1846) a Salomon Alexandre Allegro (1849–1859).

⁴³⁰ Jmenovitě syna Alexandra (1851–1871) a dcery Léonie Camille Allegro (nar. 1860) a Marie Zoé Allegro (nar. 1862).

jen domnívat, jaké byly důvody odmítnutí jeho žádosti o přeřazení z jednotek indigènes k pravidelným francouzským oddílům (z let 1846 a 1849). Přeřazen byl nakonec až v roce 1854. Po svém penzionování byl díky intervenci Léona Rochese a chargé d'affaires v Tunisu Matthieu Lessepse jmenován honorárním konzulem tuniského beje v Bône. Vojenský historik Laurent Féraud uvádí poznámku, že „byla známa jeho přichylnost k zednářství“.⁴³¹

Po jeho smrti přechází funkce agenta tuniského beje v Bône na jeho syna Josepha. Dokladem, že byl chápán jako příslušník „domáciho“ obyvatelstva je skutečnost, že v tiskové produkci i ve Féraudově výčtu byl uváděn jako Youssef či Youcef.⁴³²

Jako příslušník francouzské armády připravoval Joseph expediční sbory na zábor Tuniska. Mimo jiné spolupracoval s konzulárním agentem v Kefu Bernardem Roy.⁴³³ Posléze se usadil v Gabès jako generální guvernér (od prosince 1881 až do své smrti v roce 1909).⁴³⁴

Dalším významným představitelem, který plynule přešel z předkoloniálního období do epochy Protektorátu, byl Bernard Roy.⁴³⁵ Jeho kariéra byla určena působením na dvou významných postech. V letech 1871 až 1889 zastával funkci konzula a posléze civilního správce v Kefu, poté se stal na dvacet let generálním sekretářem tuniské vlády (1889–1910). Roy byl jedním z úředníků, znalých místních poměrů a aktivně se snažil vtisknout lokální administrativě podobu v duchu svého chápání civilizačních principů. V osmnácti letech přišel do Paříže, kde se po roce stal zaměstnancem správy telegrafní sítě. Již po necelém roce služby byl vyslán nejprve do alžírské Batny, posléze do Constantine. Dne 2. června 1867 byl přeložen do tuniského města Sousse. Bernard Roy přišel do severní Afriky ve věku 21 let. Na rozdíl od řady jiných později významných představitelů civilního či vojenského aparátu neprošel akademickým vzděláním (absolvoval jen jakýsi *cursus* na Sorbonně). Kompetence získal v praxi v Africe, kde (kromě zmíněné Batny a Constantine) putoval po Régence na postech v La Goulette, v Bizerte a v Bardo, než přišel 4. listopadu

⁴³¹ FÉRAUD, Laurent-Charles, *Les interprètes militaires Les interprètes de l'armée d'Afrique (archives du corps) suivies d'une notice sur les interprètes civils et judiciaires*, Alger 1876. Sám Féraud byl v počátcích své kariéry příslušníkem armádního tlumočnického stavu. Posléze sloužil jako generální konzul v Tripoli a následně jako zmocněnec v Maroku. Jeho kompilace jsou nejobsáhlejším přehledem působení jednotlivých tlumočnicků, včetně rozdělení do jednotlivých kategorií.

⁴³² Tamtéž, s. 343.

⁴³³ Více viz MARTEL, André, *Les Confins saharo-tripolitaines de Tunisie*, Paris 1965, s. 207 nn.

⁴³⁴ MARTEL, André, *Louis-Arnold et Joseph Allegro. Consuls du Bey de Tunis à Bône*, Paris 1967, s. 125.

⁴³⁵ Kariérou Bernarda Roy se zabývala například MOUILLEAU, Elisabeth, *Fonctionnaires de la République et artisans de l'empire. Le cas des Contrôleurs Civils en Tunisie (1881–1956)*, Paris 2000, s. 56 nn.

1871 do Kefu.⁴³⁶ Zde sehrál významnou roli při přípravě francouzské invaze. V době příprav výpravy proti Krumircům varoval, že místní arabské kmeny skupují střelný prach „v dostatečné míře a k vedení svaté války“.⁴³⁷

V osmdesátých letech byl jedním z tvůrců faktické podoby institutu civilní kontroly (*contrôle civil*), zavedené Cambonem. V poměru k domácímu obyvatelstvu zaujal postoj *quieta non movere*.⁴³⁸ V raportech či instrukcích, které posílal svým podřízeným, nabádal k neustálému hledání způsobu soužití: „*Domorodá správa v sobě jistou množinu nedokonalostí, které my nemůžeme zahladit či nechat zmizet, neboť jsou neodlučitelné od mravů a charakteru arabské populace*“.⁴³⁹ Lze soudit, že jako zkušený úředník si dokázal ideály kolonizačních teorií vyložit pro své místní potřeby a naplňoval tak v lokálním měřítku doktrínu *laissez-vivre*, jak ji propagoval Beaulieu. Bernard Roy si získal dobré renomé v „*nakládání s arabskými záležitostmi*“.⁴⁴⁰ Ve zprávách z generální rezidentury byl popisován jako „*vynikající činovník a nejčestnější člověk na zemi*“.⁴⁴¹

Hranice mezi „kontrolou“ administrativy, která byla jinak ponechána v ruce místních notáblů a přímými zásahy do jejího fungování byla pravděpodobně velmi tenká. Požadavky na obsazování správních postů „specializovaným personálem“, který pro severní Afriku požadoval Beaulieu, však nemohl Roy vždy uskutečnit. Do funkce caida v Tebersouku a v Souk el-Khemis jmenoval svého dřívějšího asistenta z Kefu (pro označení jeho funkce použil označení *chaouch*), který byl negramotný. Zřejmě se nejednalo o šťastný tah, vzhledem k následným stížnostem na zpronevěru peněz dosazených caidů.⁴⁴²

Bernard Roy byl další z řady *homme double*, který se dokázal sžít s domácí kulturou. To bylo oceňováno nejen u nadřízených, ale i při pozdějších „etnografických“ popisech a resumé, které se zabývaly fungováním Protektorátu. Na rozdíl od „romantických hrdinů“ typu Rochese byl ale Roy chápán jako oddaný služebník Francie, bez přílišných kontroverzí své osobnosti. Ve dvacátých letech dvacátého století byl

⁴³⁶ BALEK, Rood, *La Tunisie après la guerre. Problèmes politiques*, Paris 1922.

⁴³⁷ Telegram Théodora Roustana Saint-Hilairemu, Tunis, 15. 4. 1881 9:30, DDF, série I, tome III, n. 462.

⁴³⁸ *Quieta non movere* (lat.), tedy „klidným nehýbat“ či „poklidné neměnit“. Přísloví použil poprvé zřejmě anglický státník Sir Robert Walpole v polovině 18. století při své úvaze o míře koloniálního záboru americké Virginie. Walpolův výrok, včetně anglického ekvivalentu „do not disturb the things at rest“ předkládá COX, William, *Memoirs of the Life and Administration of Sir Robert Walpole, Earl of Oxford*, London 1800, s. 343.

⁴³⁹ Bernard Roy pobožce civilní správy v Béja, Le Kef, 18. 2. 1899. informaci uvádí CHÉRIF, Mohammed Hadi, *Fonctionnement du protektorát en Tunisie après Paul Camboon*, Paris 1958, s. 228.

⁴⁴⁰ *Journal officiel*, Chambre des députés. Séance du 1er novembre 1911.

⁴⁴¹ Tamtéž.

⁴⁴² Tamtéž. Více k případu PONTOIS, Henry, *Les odeurs de Tunis*, Savine 1889.

v Monchicourtově komentáři ke vztahům domorodého obyvatelstva a francouzských administrátorů vykreslen jako člověk, který si u indigènes vybudoval respekt a „*požíval u nich značného vlivu*“.⁴⁴³ Konkrétně byly zmíněny jeho kompetence, přičemž komentář prozrazuje důležitost, jaká byla přikládána znalostem a neustálému vzdělávání se protektorátních správců: „*Jazyk Proroka znal jako jeden z jeho učedníků, četl staré súfijské spisy, sbíral staré arabské nápisy, znal do hloubky historii a zvyky domorodců*“.⁴⁴⁴ Roy si za svého života dokázal vybudovat pevné vazby na místní muslimské komunity a byl jimi pozitivně hodnocen. To naznačují glorifikace typu „*Lid ho oslavoval jako sobě rovného z Chara*“.⁴⁴⁵ Naopak místními kolóny byl často odsuzován a podobně jako generálnímu rezidentovi René Milletovi⁴⁴⁶ (v jehož blízkosti Roy strávil část kariéry) mu byla přiřčena nálepka arabofila. Když Roy zemřel, „*šajch bratrstva Kadiria plakal jako dítě*“.⁴⁴⁷

V případě Roye se setkáváme ještě s dalším aspektem „dvojakosti“ identity. Roy v letech své profesní vyspělosti značnou měrou přispíval do periodik dějepisného charakteru a entusiasticky propagoval to, co považoval za „tuniskou kulturu“.⁴⁴⁸ Roy byl v pozdních letech *homo literatus*, často je zmiňován v souvislosti s Cambonem, jehož životopisec jej považoval za předního znalce „zvyků obyvatel“ v Régence. Dochována je rovněž korespondence Bernarda Roy se školským reformátorem Louisem Machuel. Společně se shodovali na koncepci získávání podpory pro protektorátní režim především mezi pofrancouzštělými Tunisany, kterým byly svěřovány významnější veřejné funkce.⁴⁴⁹ Ve stejném světle lze chápat i Royovu korespondenci s významným představitelem raného tuniského nacionalismu Béchirem Sfar, která se týkala dokumentace historické madíny v Tunisu.⁴⁵⁰ Kontakty na další osobnosti lze vyčíst z Royovy bibliografie týkající se tuniských dějin. Na své publikaci, věnované starým arabským rukopisům z knihovny Velké mešity v Tunisku, spolupracoval s jejím knihovníkem a frankofilem Mohamedem el Hachaichim a představitelem zajtúnské obce Mohammedem bel Khodja.⁴⁵¹

⁴⁴³ BALEK, s. 92.

⁴⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁴⁵ Tamtéž, s. 93.

⁴⁴⁶ René Millet působil jako résident général v letech 1894–1900.

⁴⁴⁷ BALEK, s. 93.

⁴⁴⁸ Některé Royovy práce byly později vydávány až do poloviny 20. století, zejména pak antologie arabských nápisů, viz ROY, Bernard, POINSSOT, Paule, *Inscriptions arabes de Kairouan*, Paris 1950.

⁴⁴⁹ Machuel Bernardovi Roy, 7. 11. 1891, MAE, AP, D–35–1.

⁴⁵⁰ Korespondence Bernarda Roy a Béchira Sfar z roku 1897, ANT C/24/2 a ANT C/24/4.

⁴⁵¹ ROY, Bernard, *Extrait du catalogue des manuscrits et des imprimés de la Bibliothèque de la Grande Mosquée de Tunis*, Tunis 1900.

3.3 Doba temna a čas reformem – intelektuálové a civilizační praxe

Podstatnou skupinou personálu civilizační mise tvoří příslušníci správního aparátu ve vysokých postech, kteří prošli důkladným akademickým vzděláním a za své kariéry měli (větší či menší) zkušenost s administrací Régence. Jejich texty byly míněny jako poselství pro obecenstvo z řad elity, jakož i pro plénum francouzského úřednictva. Mnohdy se autoři snažili vyložit své činy a ospravedlnit svá konkrétní rozhodnutí, učiněná ve svěřených úřadech. Jazykovou rovinu zkoumaného aspektu je proto nutno považovat za formotvorný prvek, legitimizující civilizační poselství Francie jako čase *raison d'être* její přítomnosti v Tunisku. U těch literárních a odborných děl, majících souvislost s administrativním zřízením v Tunisu (například pokud autoři byli představiteli koloniálního personálu či měli přímou profesní zkušenost z Tuniska) je zřejmé, že jak obhajoba, tak kritika civilizační mise se uskutečňovala v podobě kritiky či obhajoby Protektorátu jako takového.

Paul Melon, člen Vrchní rady pro kolonie (*Conseil supérieur des Colonies*) byl představitelem francouzské elity, který se ve svém spise *Problèmes Algériens et Tunisiens – ce que disent les chiffres* (Problémy alžírské a tuniské – co říkají čísla)⁴⁵² pokusil o srovnání systémů koloniální správy v Alžírsku a Tunisku. Odstup dvaceti let od vytvoření protektorátu nad Régence mu poskytl prostor pro reflexi ve prospěch způsobu vládnutí (*méthode de gouvernement*), který byl uplatňován v Tunisku. Potenciální změnu systému považoval za „bláznovství“ (*folie*), byť by byla uskutečněna za účelem dosažení „harmonie“.⁴⁵³ V Melonově výpovědi se odrážel významný apolitický aspekt. Výpověď ve prospěch francouzského civilizačního záboru pro něj byla otázkou etiky a morálky, neboť „příčiny zla“ jsou dědictvím přechozích zřízení a vlád. Kolonizační snažení tak není etickým dilematem, což jej však činí o to těžším.⁴⁵⁴

Prominentem protektorátního režimu byl rovněž Gaston Loth, doktor filosofie a ředitel tuniské *Collège Alaoui*. Loth vydal mezi roky 1898 až 1907 tři objemné monografie, z nichž každou je možné označit za „protektorátní literaturu“. Jednalo se nejprve o historizující *Histoire de la Tunisie depuis les origines jusqu'a nos jours* (Dějiny Tuniska od počátku až do našich dnů), takřka symptomatický spis prvních dekád existence protektorátu, obhajující ideje civilizační mise v historickém kontextu.⁴⁵⁵ Loth byl případem

⁴⁵² MELON, Paul, *Problèmes Algériens et Tunisiens. Ce que disent les chiffres*, Paris 1903.

⁴⁵³ Tamtéž, s. 6–7.

⁴⁵⁴ Tamtéž, s. 8.

⁴⁵⁵ LOTH, Gaston, *Histoire de la Tunisie depuis les origines jusqu'a nos jours*, Paris 1898.

intelektuálně založeného obhájce existence Protektorátu, s hlubokou znalostí dějin beljikátního Tuniska. Svou disertační práci na téma *Arnoldo Soler, chargé d'affaires d'Espagne à Tunis, et sa correspondance 1808–1810* (Arnoldo Soler, španělský chargé d'affaires v Tunisu a jeho korespondence 1808–1810) vydal v Tunisu v roce 1905. Lothova disertace je komentovanou edicí dopisů mladého španělského diplomata. Pramenné texty jsou dokladem zmatku v neklidné epoše první dekády 19. století, včetně lokálních sporů mezi alžírským dejem, tuniskými beji a osmanským patronem. Loth zde však zachytil především události místního významu, které dokreslují kolorit beljikátu na počátku 19. století. Mimo jiné informuje o rozmanitosti „národů“, přítomných v Tunisku a jejich ambicích.⁴⁵⁶

Lothovy další práce ukazují uchopení vědeckých disciplín do služeb civilizační mise. Podstatný frankofonizační rozměr a reflexe vlastních dějin mají v jeho případě dva podstatné okruhy potenciálního auditoria. Loth coby představitel vzdělávacího aparátu Louise Machuela tvořil s didaktickým ohledem na svou pozici, zároveň (jakožto akademik) prezentoval své poznatky a myšlenky ve Francii. Zde vyšly v letech 1905 a 1907 jeho dvě práce, které sumarizují reformy protektorátní epochy: *La Tunisie et l'oeuvre du protectorat français* (Tunisko a dílo francouzského protektorátu)⁴⁵⁷ a *Le peuplement Italien en Tunisie & en Algérie* (Italské osídlení v Tunisku a Alžírsku).⁴⁵⁸

Jedním z dokladů obhajoby nutnosti francouzské přítomnosti v Tunisku je i pětisetstránkový spis *La politique française en Tunisie – le protectorat et ses origines (1854–1891)*, vydaný v Paříži roku 1891.⁴⁵⁹ Asigance díla je naznačena pouze iniciálami *par P. H. X.*, nicméně za autora lze úspěšně pokládat Paula Henri d'Estournelles de Constant. Dílo je ojedinělým dokladem doby – jednak díky dochovaným reakcím prvních čtenářů, za druhé pak díky otevřenosti, kdy autor sděloval okolnosti diskrétního charakteru, jež by za běžných okolností neměly být publikovány na veřejnosti.

Paul Henri Benjamin Balluet d'Estournelles, Baron de Constant de Rebecque působil v aktivní diplomatické službě od roku 1876, přičemž od počátku zastával posty na úřadech v „Orientu“. Jeho ranými působišti byly Černá Hora, Istanbul, po krátkém intermezzu v Nizozemí a Velké Británii pak působil v Tunisu (do roku 1882). Následující

⁴⁵⁶ LOTH, *Arnoldo Soler*, s. 30nn.

⁴⁵⁷ LOTH, Gaston, *La Tunisie et l'oeuvre du protectorat français*, Paris 1905.

⁴⁵⁸ LOTH, Gaston, *Le peuplement Italien en Tunisie & en Algérie*, Paris 1907.

⁴⁵⁹ ESTOURNELLES, Paul Henri Benjamin de Constant, *La politique française en Tunisie. Le protectorat et ses origines (1854–1891)*, Paris 1891.

období strávil na vedoucím postu odboru pro Levantu na francouzském ministerstvu zahraničních věcí. Právě zde se pravděpodobně ponejvíce věnoval práci na zmíněném spise, jehož výčet pak představil pod názvem *La Conquête de la Tunisie* (Dobytí Tuniska).⁴⁶⁰

Podstatným aspektem při zkoumání významu Estournellesova spisu ve své době jsou okolnosti jeho anonymní publikace. Estournelles započal práci na knize na jaře 1884, ještě za svého pobytu v Tunisu, odkud odcestoval 17. června do nizozemského Haagu. Již v září zaslal značnou část svého nového díla svému příteli a arabistovi Gabrielu Charmesovi. Dle historika Laurenta Barcela se jednalo o kapitolu věnovanou náboženským řádům a otroctví.⁴⁶¹ V pozdější vydané verzi se však obdobné kapitoly již nenacházely. Jedná se o první z indicií, že v druhé polovině dekády se autor dostal pod tlak autorit, které jej donutily opakovaně odložit vydání knihy. Zmíněná látka o náboženských společnostech však byla publikována v roce 1886 v *Revue des Deux Mondes* pod názvem *Les Sociétés secrètes chez les Arabes et la conquête de l'Afrique du Nord* (Tajné společnosti u Arabů a dobytí Severní Afriky).⁴⁶² V revue našel zřejmě vhodné odbytiště svých textů, přestože se jedná o periodikum levicového stříhu. Již jen sama přítomnost článků vysoce postaveného diplomata musela působit vůči oficiálnímu establishmentu značně kverulantsky. Ať již byla motivace výběru periodika jakákoliv, v následujícím roce uveřejňuje hned dva další texty: *Les Débuts d'un Protectorat: La France en Tunisie* (Počátky protektorátu: Francie v Tunisku) a *Les réformes accomplies, les perspectives d'avenir* (Reformy skončeny – perspektivy budoucnosti)⁴⁶³ Tyto dva texty tvoří jádro třetí kapitoly, zvané *Reformy*, později vydané knihy. Série textů vydaná v *Revue* byla předehtou k následující sérii pokusů o oficiální vydání. Koncem roku 1887 žádá Estournelles prvního ministra o svolení s publikováním, a to suplikou, poukazující na fakt, že nepoužil žádný z interních dokumentů.⁴⁶⁴ Estournelles udržoval čilý kontakt s Paulem Cambonem, jak dokládá výčet jejich korespondence, která čítala mezi roky 1883 a 1920 na 65 dopisů.⁴⁶⁵ Jedná se o nejobjemnější kontakt Paula Cambona v oblasti oficiální korespondence. Spojitost a

⁴⁶⁰ ESTOURNELLES, Paul Henri Benjamin de Constant, *La Conquête de la Tunisie. Récit contemporain couronné par l'Académie française*, Paris 1891.

⁴⁶¹ BARCELO, Laurent, *Paul d'Estournelles de Constant. L'expression d'une idée européenne*, Paris 1995, s. 37.

⁴⁶² *Revue des Deux Mondes* 74, 1886, 1, s. 100–128.

⁴⁶³ *Revue des Deux Mondes* 79, 1887, 2, s. 785–814, 80, 1887, 3, s. 338.

⁴⁶⁴ Estournelles Flourensovi, Londýn, 27. 10. 1887, AMAE, 2ème Série, 1291.

⁴⁶⁵ ADEL (Archives diplomatiques en ligne), série *Protectorats et mandats français* (1881–1956), http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/42paap_cle43ea7a._papiers_paul_cambon_2_ [11. 3. 2017]

inspiraci lze najít i u Cambonových myšlenek, neboť on sám považoval náboženské řády za nebezpečné.

3.3.1 Odhalování slabostí bejlikátu

Rétorika civilizační mise spočívala na logické argumentaci, odkazující se k neutěšenému stavu Régence před francouzským zábohem. Atribut „orientálního“ je ústy advokátů civilizační mise spojen s pečlivým výčtem úpadku, který je třeba napravit, respektive civilizovat: „*Ne pouze vést, nýbrž civilizovat.*“⁴⁶⁶ Zdůraznění dichotomie Evropy, případně Francie a Régence či Francie a „Barbarských států“ (*États barbaresques*). Dichotomie se neomezuje pouze na teritoriální (dobově řečeno geografické) rozdělení světa na část civilizovanou a část určenou k civilizování. Stejnou měrou texty prostupuje rozdělení dějin na dobu „před“ a „po“ záboru Régence.

Estournelles se ve své kritice předprotektorátního období nerozpakoval opakovaně označovat bejlikát za „ruinu“. Dokonce celá druhá kapitola jeho zmíněného spisu (věnovaná období let 1861–1870), byla zaměřena na výčet jednotlivých neschopností bejlikátních struktur, včetně jejich pádu do spirály zahraničních dluhů.⁴⁶⁷ Dostatečnou ilustrací je rovněž perex zmíněné kapitoly, jež samotný vykresluje čtenářům autorovo mínění o popisované epoše bejlikátu. Potenciální čtenáři, tedy mnohdy Estournellesovi přátelé a kolegové ze státní služby, byli sami dobře obeznámeni s ideovým základem civilizační mise. Jistě lze tak určit, že autorovým nadpisům, jako třeba *vylidňování a bída; cholera, hladomor, tyfus; tajné popravy; pokus o převrat*, dokázali přiřadit symbolický význam s jasným etickým hlediskem. Spojitost s jinou kategorií výčtů charakteru bejlikátu, se kterým Estournelles přichází, jsou pak zmínky o „uspokojivém řešení“, tedy o civilizovanosti, přicházející ruku v ruce s etablováním Protektorátu. V opozici vůči neutěšenému stavu tak stojí zmínky o zásahu zvenčí, jako například první mezinárodní intervence; zadostiučinění našemu zástupci u beje; ustavení mezinárodní finanční komise je rozhodnuto; bejovo obrácení.⁴⁶⁸

Autoři jako Paul Henri d'Estournelles de Constant, Gaston Loth či François Gautier zmiňují fakt, že tuniský bej požíval značného respektu a autority. Estournelles kriticky pojednával o původu, jakož i o důsledcích aureoly bejova majestátu. Přestože byl bej

⁴⁶⁶ ESTOURNELLES, *La Politique*, s. 2.

⁴⁶⁷ Tamtéž, s. 32–53.

⁴⁶⁸ Tamtéž, s. 1.

příznivcem a iniciátorem reforem, absence důkladného vzdělání a autorita vycházející z tradice jej nemohly kvalifikovat k efektivnímu provádění reforem po „evropském způsobu“, doslova pak „*aby si od Evropy vypůjčil reformní projekty*“.⁴⁶⁹ V Régence byl až do francouzského záboru rozšířen jen jeden typ vzdělávacích institucí, a to náboženské školy, jejichž existence se váže k ulamá, duchovnímu personálu bejlikátního aparátu. Přístup ke vzdělání tak byl v bejlikátu monopolizován a ovládnán politickou třídou duchovních. Zároveň je třeba zdůraznit vazbu duchovních na lokální úroveň. Tuniská „domácí“ vrstva duchovních nahradila v byrokratickém aparátu dřívější osmanské oficiály, jak dokládá klesající tendence užívání osmanštiny v dokumentech a její postupné vytlačování do oblasti marginální agendy.⁴⁷⁰

Proreformní vláda Ahmada Beje (1837–1855) byla sice dobou, kdy došlo k pokusům o zavedení „moderních“ vzdělávacích institucí, stalo se tak však jen v omezeném měřítku a ryze účelovým způsobem. Ahmad Bey se obával vzrůstající vojenské síly Francie v Maghribu (roku 1830 obsadila Francie Alžír), a jeho bezprostředním cílem byla výchova mladého důstojnického sboru.⁴⁷¹ Motivací tak nebylo zefektivnění systému, natož pak odstranění dominance výuky na madrasách či relativizace autority velitelů z řad nobility, ale čistě utilitární hledisko. Založení Polytechniky (*École polytechnique*) tak bylo zamýšleno především jako inovace armády, jdoucí ruku v ruce s industrializací.⁴⁷² Na tyto záměry přímo navazovaly plány na zřízení továren k výrobě střelného prachu, sléváren děl, koželužen a textilních fabrik.⁴⁷³ Omezený dosah reforem a jejich striktně utilitární rozměr dokládá také absence sociální mobility v tuniské společnosti. Na konci vlády Ahmada Beje lze sledovat pouze zanedbatelné změny v počtech studentů. Na každodenní život rolníků, řemeslníků či většinu buržoazie a nobility měly reformy jen zcela marginální vliv.⁴⁷⁴ Tradiční systém nástupnictví v bejlikátu byl založen na velmi omezené míře participace potenciálních následníků, pocházejících nikoliv z přímé linie vládce, ale z řad jeho širšího příbuzenstva. Estournelles uvedl, že ti byli tradičně odstaveni od přímého podílu na vládě, neměli možnost projít trvalejším vzdělávacím kurikulem a jen příležitostně jim byla svěřována poslání vojenského či administrativního rázu (výpravy do vnitrozemí za účelem

⁴⁶⁹ ESTOURNELLES, *La Conquête*, s. 40.

⁴⁷⁰ MANTRAN, Robert, *Documents turcs relatifs à l'armée tunisienne*. In: Cahiers de Tunisie 15, 1956, s. 359–372.

⁴⁷¹ BROWN, Leon Carl, *The Tunisia of Ahmad Bey, 1837–1855*, Princeton 2015, s. 353.

⁴⁷² Takzvaně *Muhandisija*

⁴⁷³ BROWN, Leon Carl, *The Surest Path. The Political Treatise of a Nineteenth-century Muslim Statesman*, Cambridge 1967, s. 23.

⁴⁷⁴ ALLMAN, James, *Social Mobility, Education and Development in Tunisia*, Leiden 1979, s. 30.

výběru daní a nutnost konsolidace nomádů lze v takových případech pokládat za vhodnou záminku). Tradice, izolacionismus a absence komplexních řešení je tím, co obháje civilizačního záboru Régence kritizují nejvíce. Estournellesovy argumenty zaznívají v neúprosné logice a touze po efektivitě a racionalizaci byrokracie: „*Jak můžeme očekávat, že se reformních iniciativ chopí tito princové, přicházející na trůn bez přípravy, bez podílu na vládě, kteří nikdy necestovali, kteří neznají jiný jazyk než arabštinu, nečetli jinou knihu, než Korán?*“⁴⁷⁵

Požadavek na vzdělání a kompetenci k vládě se odráží také v další oblíbené položce v seznamu slabostí Régence, na kterou mnozí obháje civilizační mise rádi upozorňovali – neschopnost bejovy armády. Estournelles na několika místech upozorňoval, že navzdory úsilí zahraničních instruktorů bylo jediným cílem bejových vojáků a řad Arabů dezertovat.⁴⁷⁶ Jeho poznámka však není kategorickým odsouzením všeho „orientálního“. Termín *d'orient* má v textu povětšinou jen dva různé významy. Buď se jedná o romantizující etnografickou fascinaci nebo o ilustraci hospodářsko-organizačního marasmu a zpátečnictví.

Bylo by chybou domnívat se, že v otázkách etnické identity byla rozlišovací schopnost obhájců Protektorátu dána pouze dichotomií „francouzský“ (*français*) versus „domorodý“ (*indigène*). Pakliže bylo nutné rozlišovat mezi jednotlivými složkami domorodého obyvatelstva, užívají všichni autoři zavedených, leč ne konkrétně vymezených termínů pro rozlišení „arabského“ a „nearabského“ živlu. V textech těch příslušníků personálu Protektorátu, kteří disponovali osobní zkušeností s realitou bejlikátu, se tak čtenář záhy dozvídá barvitý popis charakteristik, ilustrující pestrý rejstřík onoho „orientálního“ a „arabského“: „*Naopak horalé byli energičtí, a to až natolik, že je /bej/ zbavil daně ve formě povinného odvodu /do armády/, aby si je nezneprátelil. Ve službě tak zůstali jen ti slabí a rezignovaní. Ahmadovi vojáci se tedy nutně podobají těm, jenž tvořili gardu jeho předchůdce v době, kdy naše sbory vstoupily do Tuniska: staří, rezignovaní ve své nekonečné službě, smutní, se sklony k nemocnosti, sužováni arabskou nostalgií, neškodní, měkcí, vychrtlí a žlutí, vyzdobeni červenými kalhotami a tunikami po francouzském způsobu, sloužící svoji vartu v podřepu před kasárnami, pušku opřenou o zem, jako by to bylo břemeno, propletení ve staromódním postoji jako špatný pár*

⁴⁷⁵ ESTOURENELLES, *La Conquête*, s. 40.

⁴⁷⁶ Tamtéž, s. 42.

*punčoch.*⁴⁷⁷

Absence pokroku, potažmo nedůslednost bejlikátu v zavádění inovací se pak projevuje také úsměvnými zmínkami o vzdělavatelnosti a vycvičitelnosti armády – založení již zmíněné *École polytechnique* bylo sice vnímáno jako dobrý tah, nicméně zbytečný ve svých důsledcích. Estournelles se ptá, k čemu je dobrá existence takové instituce, kde „*žáci neumějí číst, a to ani ve svém vlastním jazyce*“.⁴⁷⁸

Viděno okem zastávce protektorátu, bylo zásluhou finančních dotací a reforem aparátu dosaženo toho, že „*Arab byl vytržen ze své bezstarostné letargie*“⁴⁷⁹ a že „*život pronikl do pouště*“.⁴⁸⁰ Paul Melon přináší takřka básnické obrazy blahodárných účinků civilizace, když mluví o zúrodnění pusté půdy a vytváření průmyslové aktivity v Régence.⁴⁸¹ Vzdělavatelnost sice nebyla přímo spojována s charakterem rasy jako takové, případně s etnikem, avšak náznaky a příklady osobních (vždy spíše negativních) zkušeností znovu a znovu plnily stránky deníků a raportů.

Pohled na dějiny Régence skrze prizma civilizační mise tak nutně vede francouzské autory k rozdělení na epochu *před* a *po* ustavení protektorátu. Přechodový rituál v podobě vojenského záboru Tuniska je však důsledně připraven civilizační rétorikou. V publikacích, které vycházejí ještě před rokem 1881, lze najít prakticky stejný okruh témat a argumentů, jako u autorů publikujících své pozdější vzpomínky a teze v prvních dvou dekadách existence Protektorátu. Za hlavní témata, která jsou použita coby argumenty v obhajobě francouzského protektorátu, je možné identifikovat následující okruhy:

- 1) osobnost beje, jeho autorita a tradicionalismus,
- 2) stav vzdělání a vzdělavatelnost bejových poddaných,
- 3) slabost bejovy armády,
- 4) absence civilizačních atributů, vyjádřená hygienickou zaostalostí.

Ve všech zmíněných okruzích převládá jasný akcent na otázky „vzdělanosti“ a „vzdělavatelnosti“. Období protektorátu je pak vytyčeno jako období vzdělanosti, prudce kontrastující s „barbarskostí“ bejlikátní doby. Obraz tuniského beje se tak skládá z dvou

⁴⁷⁷ Tamtéž, s. 46–47.

⁴⁷⁸ Tamtéž, s. 12.

⁴⁷⁹ MELON, s. 104.

⁴⁸⁰ Tamtéž.

⁴⁸¹ „*Pod plodným účinkem útraty 18 miliónů pronikl život do pouště a zušlechtil ji. Arab byl vytržen ze své bezstarostné letargie a přitahován sklony k chamtivosti pustil se do práce.*“ Tamtéž.

zdánlivě protichůdných pozic – na jednu stranu nelze nevidět pokusy o reformy, zároveň však tyto snahy naráží na odpor k frankofonní civilizaci jako takové, ze které se má adoptovat jen technický pokrok bez jeho morálních důsledků. Výslednicí je pak portrét beje jako amorfního despoty, pevně zakotveného v bezčasí osmanského domu, bez skutečných ambicí na inovace.

Image beje, jak je předkládána v pojednávaných dílech, může být srovnán s přímou zkušeností generálního rezidenta Paul Cambona. V Cambonově obsáhlé korespondenci se nachází řada zmínek o vztazích beje a Francie (v ryze ideové rovině). Cambon i jeho následovníci v postu generálního rezidenta se museli vypořádat s gerontním charakterem bejlikátních aristokratických elit. Již zmíněný fakt systému nástupnictví způsoboval, že na trůn nastupovali nejstarší členové rodu: průměrný věk beje při nástupu na trůn v epoše Protektorátu byl padesát devět let.⁴⁸² Naoko přátelské projevy beje směrem k francouzské vládě dokázaly Cambona pobouřit, když prohlásil: „*Všechna tahle orientální a přátelská fraseologie k ničemu nevede, protože kdyby nás mohl zaškrtit, udělal by to – jsem si tím jistý – s potěšením.*“⁴⁸³

3.3.2 Bejlikát v čase cholery aneb epidemie coby civilizační impuls

Často citovaným deficitem bejlikátního Tuniska 19. století byly chronicky se opakující epidemie. Nejčastějšími a nejvíce zmiňovanými chorobami v průběhu devatenáctého a dvacátého století na území Protektorátu byly cholera, variola, tyfus, syfilida a okrajově různé mutace moru. Příčiny lze hledat jak v demografickém přírůstku v Tunisu, tak ve faktu, že Středomořské pobřeží Tuniska protínalo hned několik významných cest dálkového obchodu a spojnic, které akcelerovaly přenos infekčních chorob. Záznamy o četných epidemiích cholery a tyfu, či opakujících se hladomorech jsou podstatným dokladem úlohy, jakou zaujímaly otázky zdravotnictví v rámci civilizační mise, a to ještě před vytvořením tuniského Protektorátu. Samotný proces, kdy byly tyto údaje s pečlivostí shromažďovány a připomínány pak přispěl k tvorbě nových zdravotnických institucí, včetně badatelských pracovišť typu Pasteurova institutu, potažmo k vývoji agend v rámci civilizačního tažení.

⁴⁸² Ali Bey (1882–1902) ve věku 64 let, Hadí Bey (1902–1906) ve 47 letech, Mohammed en-Nacer Bey (1906–1922) v 51 letech, Mohammed el-Habib Bey (1922–1929) v 63 letech, Ahmed ibn Ali Bey (1929–1942) v 67 letech, Mohammed el-Moncef Bey (1942–1943) v 61 letech, Mohammed al-Amin Bey (1943–1956) v 62 letech.

⁴⁸³ CAMBON, *Correspondance*, vol. I, s. 166.

Hodnocením vývoje zdravotní infrastruktury v době Protektorátu se zabýval tým z Institutu dějin národního hnutí (*Institut supérieur d'histoire du mouvement national*), který v devadesátých letech 20. století uveřejnil souhrnnou studii *Infrastructure et politique sanitaires dans la Tunisie des XIXième et XXIème siècles*.⁴⁸⁴ Z dalších relevantních monografií z nedávné doby lze uvést práci Mohameda Moncef Zitouna *La médecine en Tunisie, 1881–1994*,⁴⁸⁵ či studii Anne Marie Moulin *Médecine et modernité: la participation française*.⁴⁸⁶ Kritickým hodnocením výsledků zdravotnických reforem se věnuje studie Salvatora Speziale, *Le domaine de la santé en Tunisie pendant le protectorat: un vrai tournant ou un échec*.⁴⁸⁷

Z předkoloniální epochy se zachovalo jen nemnoho přesných výčtů průběhu epidemií. Přestože se jednalo o častou položku dobových kronik, záznam poskytující datovou základnu chybí. Záznamy typu „nejstrašnější epidemie, kam až paměť sahá“ jsou vždy spíše ilustrací než historicky věrným záznamem. Mimo administrativní záznamy se jen ojediněle setkáme s osobitějšími popisy. Výjimku představoval doktor Abraham Lumbroso, vrchní lékař Jeho veličenstva tuniského Beje,⁴⁸⁸ který byl rodákem z Tunisu. Vzdělání získal, jak sám píše, na „*předních toskánských školách*“.⁴⁸⁹ Jeho výčet je ojedinělým dokladem o rozsahu lékařské péče předkoloniálního Tunisu. Lumbroso popisuje do značných detailů užívání lázní místní tuniskou nobilitou. Zaměřuje se na fakt, že síla zvyku, kdy „*ženy tráví v lázni i celý den*“,⁴⁹⁰ je příčinou snadného šíření cholery: „*Početné veřejné lázně obsluhující naše hlavní město nejsou jediným druhem lázní: ještě jsou zde privátní lázně, postavené na stejný způsob, nacházející se ve zdech domů zámožných rodin. Muslimové jsou toliko uvyklí na lázeň, že jsem je viděl trávit dlouhé hodiny v nejteplejších místnostech. Ženy se těší z toho, že tráví v lázních celé dny.*“⁴⁹¹ Za zajímavou zmínku je třeba považovat i historku o marabutovi z Porto-Farina, který se z obavy před morálními důsledky nořil do své lázně nehledě na nebezpečí nákazy. Lumbroso

⁴⁸⁴ Institut supérieur d'histoire du mouvement national, *Infrastructure et politique sanitaires dans la Tunisie des XIXième et XXIème siècles*. In: Watha'iq, 20–21, 1994–1995, Tunis 1995.

⁴⁸⁵ ZITOUNA, Mohamed Moncef, *La médecine en Tunisie, 1881–1994*, Tunis 1994.

⁴⁸⁶ MOULIN, Anne Marie, *Médecine et modernité. La participation française*, dans *Itinéraires du savoir en Tunisie*. In: *Itinéraires du savoir en Tunisie*, Paris et Tunis 1995, s. 144–150.

⁴⁸⁷ SPEZIALE, Salvatore, *Le domaine de la santé en Tunisie pendant le protectorat. Un vrai tournant ou un échec*. In: *Revue d'histoire maghrébine* 25, 1997, s. 151–168.

⁴⁸⁸ Na titulní straně své knihy se nachází zevrubný výčet jeho titulů: „*Médecin en chef de S. A. le Bey de Tunis, Chevalier de la Légion d'Honneur, Grand Officier de l'Ordre Iftikar de Tunis, Membre de plusieurs corps savants.*“ LUMBROSO Abraham, *Lettres médico-statistiques sur la Régence de Tunis*, Marseille 1860.

⁴⁸⁹ Tamtéž, s. 21.

⁴⁹⁰ Tamtéž, s. 54.

⁴⁹¹ Tamtéž, s. 50.

byl v tomto případě kritický vůči náboženské motivaci rituální čistoty a neváhal použít označení „*síla náboženského fanatismu*“.⁴⁹²

Přes výčet jednotlivých historek zůstává Lumbrosův spis především výpovědí o střetu „západní“ lékařské vědy s orientálním „předsudkem“. Na mnoha místech poukazoval autor také na širokou škálu „domorodých“ zvyků, receptů a procedur, nicméně sám zůstával v osidlech miasmatické teorie.⁴⁹³ Výchozím bodem při pojednání o nemocnosti obyvatel Régence byl pro něj charakter klimatu. V tomto ohledu nijak nezaostával za jinými autory (včetně autorů cestopisů), jenž často v samém úvodu svých spisů věnovali prostor právě popisu klimatických podmínek a jejich vlivům. Příhodnost klimatu byla pro Lumbrosu odpovědí na otázku, proč se „*domorodci nepotýkají s důsledky zanedbávání zcela základních hygienických návyků*“.⁴⁹⁴

Poněkud blíže byl autor pozdějším „civilizačním“ teoriím v tezi, že úroveň a kvalita bydlení je zásadní pro vznik lokálních epidemií, což vysvětluje vyšší nemocnost u židovské komunity ve srovnání s místní muslimskou částí obyvatelstva. V popisech úrovně zdravotnictví je taktéž učiněna zmínka o „barbarství“ a jeho neměnném charakteru. Již z roku 1806 pochází zmínka jistého Dr. Francka (toho času osobního lékaře Beje Hamúda Paši), že na jednu stranu „*chronické nemoci jsou zde méně časté než v Evropě...*“, ale že „*Barbarie je domovem stálého a nezapuditelného moru*“.⁴⁹⁵ Neúplný obraz o rozsahu epidemií a stupni mortality lze vyčíst ze záznamů francouzského konzulátu v Tunisu, který měl z tehdejších institucí alespoň základní přehled o počtech evropských, respektive francouzských rezidentů. Konzulární záznamy později sloužily coby zdroj pro popis jak Régence, tak pozdějšího Protektorátu, pro souhrnné zprávy Résidence général, jakož pro apologických děl autorů typu Paula Cambona či Henriho Estournella. Z konzulárních záznamů lze vyčíst periodicitu špatných sklizní a následných hladomorů. Roky špatné úrody, dané nepředvídatelným počasím, prodloužením období sucha či nájezdy kobylek ilustruje doposud živé přísloví „*Když má země žízeň, má felláh hlad*“.⁴⁹⁶ Opakující se neúrody s následnou cholerou nastaly v letech 1836, 1850, 1856 a 1876. V případě

⁴⁹² Tamtéž, s. 52.

⁴⁹³ Základem miasmatické teorie bylo přesvědčení o původu nemocí (nejčastěji byly zmiňovány nemoci jako mor či cholera) ve „špatném ovzduší“. Ještě v polovině 19. století byla „miasma“ (odvozeno z řeckého termínu pro „znečištění“) označena za původce epidemií cholery v Londýně.

⁴⁹⁴ LUMBROSO, s. 25.

⁴⁹⁵ Termínem „Barbarie“ je zde míněno celé „necivilizované“ území severní Afriky.

⁴⁹⁶ „*Quand la terre a soif, le fellah a faim*“, KYDLÍČEK, Jakub, terénní výzkum, 21. 7. 2012, vesnice Taoujjout (département Gabès).

evropské komunity v Tunisku jsou k dispozici přesně zaznamenané údaje. Přestože je nelze ověřit z více zdrojů, poslouží coby dobrá ilustrace oscilací mortality v „čase cholery“: v létě 1850 bylo 119 mrtvých v Tunisu, 32 ve Sfaxu, v Sousse a v Monastiru; 46 mrtvých v Tunisu a 14 v Sousse v roce 1856, všichni oběťmi cholery. Celkem si řádění epidemie na pobřeží od Djerby po Tunis vyžádalo na 6000 obětí.⁴⁹⁷

Kromě zmíněné cholery a tyfu byla za rozšířenou chorobu považována nákazy syfilidy, o které konzulův lékař Cotton zaznamenal, že „*absolutní selhání zdravotního dozoru nad ‚veřejnými děvami‘ je příčinou děsivého rozvoje a rozsahu venerických onemocnění v muslimské populaci*“.⁴⁹⁸

Pro protektorátní úředníky zůstaly trvalou připomínkou zejména tři roky cholery 1865–1867, vyvolané špatnou úrodou a hladomorem (1864–1866). Hladomor, který „*jsme nepoznali více jak století, hladomor tak blízko nás, v roce 1867!*“⁴⁹⁹ tvoří děsivou zmínku v knize Estournellesově, byl však vyveden do živého popisu, odrážejícího závažnost tématu a domnělou nutnost civilizačního procesu. „Barbarství“ je doloženo mnoha zkazkami, počínaje těmi méně temnými: „*Lidé na vesnicích se živí rostlinami a kořínky. Když přijde zima, vše jim schází.*“⁵⁰⁰ Sadistickými historkami konče: „*V jedné zapadlé vesnici dokonce jedli děti.*“⁵⁰¹ Apokalyptický obraz byl čtenáři předložen s vší výmluvností – mrtvoly se údajně válely na ulicích nepohřbená (*sans sépulture*). Každý den byly sbírány a hromaděny v karavanseráji, v mešitách či byly jednoduše odhazovány do hrobu. Hladomor byl následován morem a cholerou, jež byly neméně strašné (*non moins terrible*).⁵⁰²

Ilustrace hrůzných scén je dokreslena také v dobové korespondenci: „*Hordy Arabů táhnou krajinou, hledajíce cokoliv k snědku pro sebe a své tlupy... Sklizeň oleje zcela chybí, sklizeň obilí stěží stačí na příští satbu; sucho a epidemie dopadly na všechny.*“⁵⁰³ Také francouzský konzul Adolphe François De Botmilliau zaznamenal zážitek, kdy viděl přímo v Tunisu tři mrtvoly, které měly ústa plná kořínků či rostlin. Opět se lze opakovaně setkat s narážkou na neblahý vliv tradic, předsudků a pověr. Mnohé muslimské zvyky byly

⁴⁹⁷ Archives du Résidence, département communal, no. 14-16, 22. 7., 19. 8., 9. 9. 1856.

⁴⁹⁸ Arch. Rés. Annexe dép. pol. 62, Tunis, 29. 11. 1867.

⁴⁹⁹ ESTOURNELLES, *La Conquête*, s. 71.

⁵⁰⁰ Tamtéž.

⁵⁰¹ Tamtéž.

⁵⁰² Tamtéž.

⁵⁰³ Konzul De Botmilliau markýzi de Moustierovi, Tunis, 6. 9. 1867, *Archives diplomatiques recueil de diplomatie et d'histoire*, tome 3, Paris 1867.

hodnoceny jako nepřekonatelná překážka administrativních reforem, mnohdy ne v zanedbatelných záležitostech. Administrativa civilizačního blahobytu musela často ustoupit, a to i v případě, že „*ve hře byly životy tisíců obyvatel metropole*“.⁵⁰⁴ Také děsivý zážitek konzula De Botmiliau lze chápat v kontextu střetu s konzervativní tradicí – bejův první ministr prý scénu okomentoval slovy „*Byla to vůle Alláhova*“.⁵⁰⁵

Postupné zavádění lékařské péče ilustrují statistiky, které vypočítávají počty lékařského personálu v jednotlivých správních okresech Protektorátu. V roce 1892 působilo na území Régence 106 lékařů (z nichž bylo 47 diplomovaných cizinců), kteří působili ve větších městech. K nim je uváděno 59 lékařů (pověštinou muslimů), kteří byli „tolerováni“ a působili napříč celým územím.⁵⁰⁶

V roce 1898 byla postavena Francouzská civilní nemocnice (*Hôpital Civil Français*), která nahradila nemocnici svatého Ludvíka (*Hôpital Saint Louis*). Disponovala 190 lůžky a také chirurgickým oddělením pod vedením Dr. Julese Braquelhaye. Zpočátku byla vyhrazena pouze Francouzům, později (po zrušení židovského špitálu) také židovské části obyvatelstva. Přestože posty lékařů byly svěřovány primárně Francouzům, začali se zde poměrně záhy vyskytovat tunišští absolventi. Ti zpočátku působili převážně v přidružených institutech, jakým byla například odbočka v podobě laboratoří a azylového domu v Tekii. Již v raných letech existence *Hôpital Civil Français* se tak objevuje první tuniský lékař muslimského vyznání Béchir Dinguizli (své teze obhájil v Bordeaux v roce 1897 na téma *Variola v Tunisku*) či druhý tuniský absolvent lékařské fakulty Hassine Bouhajeb.⁵⁰⁷

Vojenští lékaři hráli druhořadou roli, neboť jejich počet v Régence byl trvale nižší nežli počet civilních lékařů. Z toho důvodu nevytvořili nikdy základ pro svou vlastní profesní organizaci a neměli podstatný vliv při implementaci civilizačních reforem, jako tomu bylo mezi roky 1830–1870 v sousedním Alžírsku. Z jejich řad se však rekrutoval personál civilních nemocnic a příslušníci sboru koloniálních lékařů. Sami vojenští lékaři pak participovali na provozu civilních lékařských zařízení.⁵⁰⁸

K rozvoji lékařské infrastruktury došlo podstatnou měrou na přelomu

⁵⁰⁴ Konzul De Botmilliau markýzi de Moustierovi, Tunis, 13. 9. 1867. Tamtéž.

⁵⁰⁵ Tamtéž.

⁵⁰⁶ *Le Journal Officiel de la Tunisie*, X, 1892.

⁵⁰⁷ ZITOUNA, s. 22.

⁵⁰⁸ CHADLI, Amor, *La Médecine en Tunisie de la veille du protectorat à nos jours*. In: *La Tunisie médical* 89, 2011, 5, s. 411–417.

devatenáctého a dvacátého století. Dekret z 1. dubna 1900 zavádí institut lékařské asistence (*l'Assistance publique*) coby dočasnou službu pro všechny obyvatele Protektorátu. Náklady na bezplatnou službu pro muslimy nesl skrze státní rozpočet Úřad pro správu náboženských nadací (*Administration des Habous*). Nutnost pokrytí služeb ve vzdálenějších oblastech nutila autority zprvu k poměrně mírným požadavkům – do služby byli rekrutováni vojenští lékaři, tak čerství absolventi, kteří se museli zavázat k tříleté službě.⁵⁰⁹

V roce 1888 byla v Régence institucionalizována pozice lékárníků.⁵¹⁰ Prvotním cílem bylo pokrytí potřeby mezi francouzskými kolóny a protektorátním personálem. V roce 1892 působilo v na území Tuniska pouze šest lékárníků (tři v hlavním městě, dva ve Sfaxu a jeden v Sousse), oprávněných vykonávat své povolání na základě univerzitní či jiné kvalifikace. Dalších 37 lékárníků bylo „tolerovaných“.⁵¹¹

Autority nijak nespěchaly v nahrazování domorodých medicinmanů importovanými západními lékařskými, respektive lékárníckými praktikami. V prvních dekádách se lze setkat spíše s povrchními popisy, které mají usnadnit potenciální léčení pacientů z řad indigènes. Z řady praktických upozornění je zřejmé, že otázka civilizační mise se v oblasti lékařství probírala velmi opatrně. Až v roce 1905 došlo k prvním seriózním pokusům o zavedení plánu na zabezpečení zdravotní péče pro celou populaci Protektorátu. Plán představili dva prominentní lékaři (Dr. Malinas a Dr. Tostivint), kteří působili dlouhodobě v Protektorátu, a měli možnost reflektovat kontext a potřeby jeho obyvatel.⁵¹² *Un projet général d'assistance médicale indigène* (Generální plán domorodé lékařské asistence) počítal se sítí lékařů napříč Régence, úzce spolupracující s představiteli civilních kontrol v předávání dat a informací o počtech léčených případů, zejména v případech podezření na epidemie.⁵¹³

Pro rok 1905 udávalo *Revue tunisienne* celkový počet 175 lékařů, z čehož ovšem jen 131 kvalifikovaných (55 Francouzů a 76 cizinců), zbývajících 44 spadají do kategorie „tolerovaných“. Oficiálně tak připadal jeden lékař na přibližně 8000 obyvatel. Lékaři však byli soustředěni převážně jen v městských centrech. V mnoha caidatech nebyl přítomen ani

⁵⁰⁹ KASSAB, OUANEÏS, s. 353.

⁵¹⁰ Dekret z 15. 6. 1888. Až po deseti letech následují dekrety o podmínkách povolání zubních lékařů (1. 3. 1899) a veterinářů (28. 5. 1899). *Code annoté de la Tunisie*, 1902, s. 223.

⁵¹¹ GAUMER, s. 224.

⁵¹² MALINAS. [M.], TOSTIVINT, [M.], *Mutualité coopérative et projet général d'assistance médicale indigène en Tunisie*. In: *Revue tunisienne* 12, 1905, s. 283–304, 386–522, 480–515.

⁵¹³ Tamtéž, s. 293 nn.

jeden civilní lékař. Jednalo se mnohdy o rozlehlá území, jako byla například civilní správa v Thala se 73 tisíci obyvateli.⁵¹⁴

Pokusy lze vykládat ve světle podstatného akcentu francouzské civilizační mise, kterým byl civilizační utopismus elit z řad intelektuálně založených administrátorů. Podobně jako Rebillet spřádal plány na ustavení tunisko-saharské obchodní sítě, jedná se v tomto případě o projekt upevňující kontrolu nad populací v Régence, neboť plošná lékařská péče si vyžadovala koordinaci s civilní kontrolou jednotlivých správních jednotek. Tostivint byl elitním lékařem počátku dvacátého století, kromě zmíněného plánu publikoval v *Revue tunisienne* řadu odborných prací. Lze jej tedy považovat za osobu v obdobném postavení, jako byli ostatní zmínění nositele „civilizačních myšlenek“ typu Rebilleta, Estournella či dalších, kteří se přímo účastnili „denního provozu“ v Protektorátu. V době, kdy publikoval své návrhy na „generální projekt“, působil ve funkci vrchního lékaře a profesora v nemocnici Sadiki.⁵¹⁵ O tom, že lékařská mise byla ve své podstatě míněna jako civilizačně-koloniální tažení, pak přisvědčili oba autoři svými zmínkami o působení francouzských lékařů v Osmanské říši (během reforem v 19. století byly francouzským lékařům svěřeny řídicí posty na některých lékařských školách v Konstantinopoli), Sýrii (nemocnice v Jeruzalémě a Jaffě) a v Egyptě. Dalším argumentem je rovněž připomínka úspěšné implementace lékařské péče pro blaho domorodého lidu v Tonkinu, Indočíně a na Madagaskaru, kde byly výsledky uspokojivé pro „pacifikaci a civilizování národů podřízených naší nadvládě“.⁵¹⁶ Podstatná je také zmínka výroku Charlese Jonnarta, kterou pronesl na adresu Alžírka: „*Lékař je opravdový dobyvatel, mírový dobyvatel.*“⁵¹⁷

V otázce vzdělávání lékařského personálu lze od počátku sledovat tendenci vzdělávat do určité míry také příslušníky domorodých „národů“. V tomto ohledu zmiňoval Tostivint aktivity kardinála Lavigerie, který skrze působení *Pères Blancs de Carthage* umožnil (byť zřejmě jen základní) lékařské vzdělávání na Maltě. Jeho absolventi se pak vraceli do svých domovských zemí jako „užiteční propagátoři civilisace“. V přístupu k domorodému obyvatelstvu, za nedostatečné vojenské kontroly vzdálenějších oblastí je pak právě lékařská péče považována za dobrý způsob, jak navázat vztah k autoritám: „*Tato bytostně humanitární organizace bude pro proniknutí našeho vlivu k Arabům tím nejvíce*

⁵¹⁴ Tamtéž, s. 292.

⁵¹⁵ *Rapport au président de la république*, 1903, s. 220.

⁵¹⁶ *Revue tunisienne* 12, 1905, s. 223. nn.

⁵¹⁷ Tamtéž.

*efektivním a nejmocnějším nástrojem.*⁵¹⁸

Ve dvacátých letech 20. století se již situace poptávky po lékařském personálu změnila, přestože počet lékařského personálu stoupl jen nepatrně. V roce 1920 působilo v Régence na 175 kvalifikovaných lékařů, z čehož jen 10 z řad Tunisánů.⁵¹⁹ Do samostatné kategorie se etablovala již dříve ustavená Lékařská kolonizační služba (*Service médical de colonisation*).⁵²⁰ Požadavky na adepty lékařské služby byly oproti prvním dvěma dekadám existence Protektorátu přísněji nastaveny a byl kladen důraz na jejich předchozí zkušenosti. Adepti museli být občanstvím Francouzi či Tunisané s francouzským státním diplomem. Věk uchazečů byl omezen horní hranicí 38 let, obvyklé pro vstup do služby v civilní a vojenské správě (vyšší věk při vstupu nebyl sice vyloučen, ale znamenal následné omezení důchodu). Značné požadavky byly kladeny na praktickou zkušenost budoucích koloniálních lékařů. Požadavkem bylo předchozí splnění vojenské služby, povinná byla také dvouletá stáž v nemocniční službě či v zařízeních Pasteurova institutu. Přednostně byli přijímány žádosti těch uchazečů, kteří již prošli praxí ve zdravotnických ústavech v Tunisu, sloužili coby vojenští lékaři, či byli absolventy „koloniálních škol“, jako byla například Praktická škola zdravotní služby koloniálních sborů (*École d'application du Service de Santé des Troupes colonial*).⁵²¹

Funkce „lékařů kolonizace“ byla dvojí – jednak působili jako skuteční venkovští lékaři (*médecin sanitaire rural*), dále měli za úkol dohlížet a na stav stávajících zdravotnických zařízení (venkovských ošetřoven), včetně hygieny ve školských ústavech, snažit se o vymýcení endemických a epidemických onemocnění a spolupracovat s civilními kontrolory na nápravě případného nevyhovujícího stavu. V případě náznaku epidemie raportovali tito lékaři přímo ministerstvu vnitra a zprávy v době hrozící krize měly být odevzdávány na každodenní bázi. Vzhledem k zařazení koloniálních lékařů do venkovského prostředí počítal Protektorát s nutností rozšíření jejich kompetencí. Tam, kde nebyl k dispozici lékárník, přecházela podstatná část výdeje léčiv a jeho evidence právě na tyto lékaře.⁵²²

Z citovaných požadavků lze soudit, že v poválečném období ekonomické stagnace ve Francii stoupla poptávka po služebních lékařských místech v koloniích. Zároveň je

⁵¹⁸ MALINAS, TOSTIVINT, s. 301.

⁵¹⁹ MONCHICOURT, *La Tunisie après la guerre*, s. 11.

⁵²⁰ Na základě dekretu z 6. 12. 1926.

⁵²¹ *Bulletin mensuel de l'Office du protectorat français en Tunisie*, 1927, 3, s. 33–35.

⁵²² Tamtéž, s. 35–36.

třeba chápat úkoly lékařů kolonizace ve smyslu nositelů civilizačních výtobytků v první linii. Po první světové válce se rozmohla další vlna urbanizace tuniského venkova, hlavně v oblasti vnitrozemí od Gafsy až po Kef. Administrativa akcentovala zejména potřebu souvislé sítě bodů protektorátní civilní správy, aby nedocházelo ke stejným situacím, jako během doby Pax Francia, kdy se značně rozsáhlá území protektorátu vyznačovala jen velmi řídkou a občansky špatně vybavenou sítí osídlených bodů, nejčastěji ve formě izolovaných farem či faktorii (jako byly doly). Lékařský koloniální personál měl být v přímém styku jak s kolóny, tak s indigènes a jejich služby měly být všem poskytovány zdarma.⁵²³

Na počátku třicátých let dvacátého století disponoval Protektorát rozvrstvenou strukturou zdravotních institucí. V periodiku *La Tunisie médicale* byl v roce 1931 podán následující výčet vytíženosti jednotlivých zdravotnických zařízení: 1) nemocnice Sadiki (založena 1873): 268 lůžek; koeficient obsazenosti 98%; průměrná doba pobytu 23,4 dne; počet případů 199121; 2) nemocnice Ernest Conseil (založena 1905 jako nemocnice Rabta): 40 lůžek; specializovaná na infekční choroby a izolaci v časech epidemií. V roce 1930 se zde léčilo 1126 nakažených, z toho 206 s tuberkulózou; 3) civilní francouzský špitál (založen 1898): 504 lůžek, koeficient obsazenosti 68%; průměrná doba pobytu 28,2 dne; počet případů 174 771.⁵²⁴

Samostatná židovská nemocnice (*hôpital israélite*) byla založena livornskými židy v roce 1893, nicméně po roce 1910 došlo k útlumu její činnosti a jejímu následnému začlenění do veřejné francouzské nemocnice v roce 1928. Kromě nemocnic existovala také síť ošetřoven. Některé byly specializované na tuberkulózu a měly preventivní charakter, jako například zařízení v Arianě. Často byly přitom provozovány křesťanskými misijními řády, zejména Augustiniány. Významným zařízením pro potřeby analýzy implementace civilizační mise je pak *Institut Pasteur*. Někteří badatelé uvádějí, že lze vysledovat souvislost se zřízením Pasteurova institutu v Tunisu a koloniální lobby.⁵²⁵ Dokladem může být historie výzkumu, který institut uskutečňoval. V prvních letech je hodnocen spíše jako „ospalá laborka“, zabývající se spíše tématy souvisejícími se zemědělstvím, veterinářstvím a veřejným zdravím. Až s nástupem Charlese Nicolle dochází k rozmachu badatelských aktivit na poli bakteriologie. Řediteli Nicollovi posléze přinesl jeho objev přenosu tyfu

⁵²³ GAUMER, s. 234.

⁵²⁴ *La Tunisie médicale* 2, 1931, s. 44.

⁵²⁵ CHAKRABATI, Pratik, *Medicine and Empire. 1600–1960*, New York 2014, s. 172.

skrze vši (1909) Nobelovu cenu v roce 1928.⁵²⁶ Úspěchy z počátku dvacátého století je lze však také interpretovat jako úspěch civilizační mise jako celku. Je možné najít analogie s ekonomickým hodnocením potenciálu kolonií. Podobně jako argumenty kolonistů-ekonomů z osmdesátých let 19. století, lze rovněž zde spatřit obraz „potenciálu“ v podobě rozsáhlého populačního vzorku, určeného ke zkoumání a palety nálezů, na které je třeba vyvinout vakcínu.⁵²⁷ Do rejstříku civilizační mise dobře zapadalo dědictví pasteuřiánské teorie o očkování. Zásoba „exotických patologií“ či „nevyčerpatelný rezervoár diagnóz“, jak lze Protektorát interpretovat z pozice nositelů civilizace, se projevil nejen v oblasti bakteriologie, ale podstatnou měrou také na poli dějin psychiatrie. Antoine Porot (1876–1956) hovořil o „arabské mysli“ a odkazoval na případy klinických studií provedených v Nemocnici pro mentálně postižené v Manoubě (*Hopital pour les Maladies Mentales de la Manouba*).⁵²⁸

Rozvoj lékařské infrastruktury dokládá také další ztuhnutí požadavků na vzdělání lékařů. Kategorie „tolerovaných“ praktických lékařů z oficiálních záznamů mizí, rovněž uznávání nefrancouzských diplomů je zapovězeno. Zvláštní režim zaujímá hlavní město Tunis. Napříště směl být lékařem v *hôpital français* jen ten, kdo se prokáže nejen francouzským diplomem, ale hlavně francouzským občanstvím. Výběr adeptů na posty lékařů, specialistů a chirurgů se prováděl v Paříži a věk ve službě byl omezen na horní hranici šedesáti let. K povinnostem lékařů v Hopital Sadiki a Institut Pasteur pak patřily také povinnosti na pracovišti pro nakažlivé choroby v Rabta.⁵²⁹

Dokladem akcentu protektorátní správy na výběr uchazečů o lékařské posty primárně mezi francouzskými absolventy lékařských fakult byl také případ odmítnutí německých židovských lékařů v roce 1933. Protektorátní administrativa tehdy obdržela kolem padesátky žádostí od německých židovských lékařů, kteří utíkali z vlasti z důvodu obav před nacistickými represemi. Ve Francii bylo jejich přijetí chladné, neboť Francie striktně neuznávala zahraniční diplomy. Tuniská rezidentura je odmítla na základě dvou argumentů. Prvním byl údajný dostatečný počet židovských lékařů s ohledem na velikost populace a „proletariát praktikujících lékařů, povětšinou tuniských Židů, kteří jen stěží

⁵²⁶ PELIS, Kim, *Charles Nicolle, Pasteur's Imperial Missionary. Typhus and Tunisia*, Rochester 2006.

⁵²⁷ K tezi se přiklání CHAKRABATI, s. 177.

⁵²⁸ BÉGUÉ, Jean-Michel, French psychiatry in Algeria (1830–1962). From colonial to transcultural. In: *History of Psychiatry* 7, 1996, s. 533–548. Diskuzi dále rozvíjí například KELLER Richard, *Colonial Madness. Psychiatry in French North Africa*, Chicago 2007.

⁵²⁹ *Bulletin mensuel*, 1927, 3, s. 37.

hledají obživu“.⁵³⁰ Dále byl akcentován fakt, že v Régence byla ustavena bezplatná zdravotní péče pro všechny složky obyvatelstva, což by pro nově přicházející zahraniční lékaře znamenalo obtíže při budování potenciální privátní klientely.⁵³¹

Vývoj lékařských institucí ve zkoumané době podporuje tezi o chápání zdraví coby podstatném rozměru kolonizace. Moc nad pacientem je zároveň mocí nad indigènes. Projekce zmíněné arabské mysli (*arab mind*) není nicméně přímým produktem koloniální psychiatrie. Naopak, většinu uvedených symptomů lze najít v civilizační rétorice a popisech z dřívější doby. Obhajoba Protektorátu má svůj další atribut, a sice charakterové rysy indigènes, stojící v opozici proti civilizačním snahám kolonizačního lékařství, jeho institucím a z nich vyplývající kontroly. Estournelles předkládá syrový popis, když říká, že *„lhostejnosti Arabů ve věci hygieny se vyrovná jen jejich ignorace*“.⁵³² Pozdější koloniální tiskoviny uvádějí obdobný rys, když hovoří o „fatalismu“ a vykreslují léčení pomocí „nevědeckých“ pověr: *„Je možné namítat, že muslimský fatalismus a nedostatek mravů brání Arabovi, aby začal upřednostňovat naše diplomované lékaře před svými lékaři-souvěrci, kteří často předepisují škodlivé léky, zavěšují amulety či se pokoušejí uzdravovat pomocí koránských veršů, přiložených na nemocné partie*“.⁵³³

3.3.3 „Fanatisme musulman“

Ve sledovaných textech se v souvislosti se „zpátečnictvím“ objevuje slovní spojení „fanatisme musulman“. Termín byl chápán jako radikální fanatismus (záměrně se vyhýbám překladu „islámský fundamentalismus“), související nejčastěji s náboženstvím a „charakterem rasy“. Jako argument v civilizačním plánu se fanatismus objevoval právě souběžně s poznámkami a úvahami nad charakterem „Arabů“ (naopak jen zřídka se vyskytuje v souvislosti s termínem indigène).

V případě cestovatelských deníků či „koloniální etnografie“ se objevuje termín fanatismus v souvislosti s kriminálními činy. Příkladem může být historka rozhovoru, jak ji zaznamenal Roches, a která je další z řady výpovědí „ignorantského Araba“: *„Proč jsi zabil toho člověka? – Není to člověk, je to křesťan*“.⁵³⁴ V textech oficiálních představitelů Protektorátu (od generálního rezidenta po civilní kontrolory) se však hledisko konfese

⁵³⁰ Tamtéž.

⁵³¹ Tamtéž, s. 38.

⁵³² ESTOURNELLES, *La Conquête*, s. 374.

⁵³³ *Revue tunisienne*, 1905, s. 295.

⁵³⁴ ROCHES, s. 74.

neuplatňuje a nezmiňuje. Samostatný termín *Islam* se vyskytuje velmi zřídka. Naopak lze říci, že *fanatisme musulman* byl fenoménem, který pro personál Protektorátu představoval esenci odporu k implementaci civilizační mise ve své násilné a nebezpečné podobě.

Jako emoci strachu z ohrožení Protektorátu jako systému lze číst i termín „svatá válka“ (s termínem *djihad* se opět takřka nelze setkat), který je opakovaně interpretován jako nebezpečný jednotící prvek pro „indigènes“. Také zpráva o vyvraždění expedice plukovníka Paula Flatterse tuaréžskými kmeny v roce 1880 rezonovala u místních Arabů jako akt svaté války a božský zásah. Zprávy se mezi vesnicemi a kmeny šířily z povážlivou rychlostí, jak se tomu podivuje Estournelles. Povstání v Káhiře (1. února 1880) a následující události, tedy bombardování Alexandrie, britský zábor Egypta, válka v Súdánu, ztráta Chartúmu a Gordonova smrt byla precedentem, pro který mnozí francouzští teoretikové kolonialismu začali spojovat hnutí domorodého odporu s islámem a jeho radikální panislámskou verzí. Obava z možného budoucího „národního“ odporu, motivovaného náboženskou akcí, byla umocněna tím, že Alžírsko, Tunisko a Tripolsko byly považovány za území s mnohem větší náchylností k odporu vůči „naší přítomnosti“. O to nebezpečněji zní výpověď, že „fanatikové začali mezi našimi kmeny kázat svatou válku“.⁵³⁵ Obdobně byla i kauza Flatters reflektována jako „*tento hrozný masakr čtyř set mužů byl Araby vítán jako boží trest, který nás konečně zasáhl*“.⁵³⁶ Muslimský fanatismus začal být po aféře v Thala–Kasserine (roku 1906) a na hřbitově Jellaz (v roce 1911) chápán i jako příčina zločinnosti, onoho predátorského instinktu (*instinct de rapine*), o kterém později hovořil psychiatr Antoine Porot.⁵³⁷ Dokumenty dokládající postoj místní koloniální správy a ústředních orgánů Protektorátu hovořily opakovaně o nutnosti rozsáhlejší kontroly (včetně vzdálenějších oblastí), přičemž opakovaně zkoumaly rozsah a potenciální nebezpečí těchto „drobných“ revolt s ohledem na jejich politický a agitační potenciál.⁵³⁸

Fanatismus je jednoznačně spojen se zpátečnictvím, jak dokládá také Landaisova zpráva a inspekční cesty v polovině devadesátých let: „*Tato země je opravdu kouzelná a já mohu jen litovat fanatismu a tvrdohlavosti těchto populací, projevujících se jako rebelové proti duchu pokroku a civilizace.*“⁵³⁹ Náboženský fanatismus byl obávanou reakcí při

⁵³⁵ ESTOURNELLES, *La Conquête*, s. 127.

⁵³⁶ Tamtéž, s. 130.

⁵³⁷ AYADI Taoufik, *Insurrection et religion en Tunisie. L'exemple de Thala–Kasserine (1906) et du Jellaz (1911)*. In: Révolte et société, tome II, Paris 1989, s. 168.

⁵³⁸ MAE, NS, AP, carton n. 26, document n. 81, Délégué à la résidence au Quai d'Orsay, 31. 12. 1906.

⁵³⁹ LANDAIS, Georges, *Impressions de deux voyages en Tunisie. 1889–1893. Suivi d'une étude générale sur la Régence et sur les bienfaits du Protectorat*, Paris 1897, s. 55.

implementaci stavebních projektů protektorátu. Na druhou stranu lze sledovat, že i představitelé Protektorátu dokázali využít označení „fanatik“ pro ospravedlnění svých politických či ekonomických plánů. Cambonova součinnost s muslimskými autoritami bejlikátu k tomu byla dobrým prostředkem, jelikož záměrem bylo „*diskrétně působit tak, aby nám muslimské duchovenstvo bylo k dispozici*“ s cílem „*zajištění nejdokonalejšího klidu v Tunisku*“.⁵⁴⁰ Obava z autority muslimských předáků, která by mohla být využita k lidové bouři, byla do jisté míry oprávněná. V roce 1885 se muslimská část městské rady postavila proti plánovanému udělení koncese na provoz vodovodní sítě francouzské společnosti, v níž měl podíl i bratr prezidenta Julese Ferryho. Po formálních protestech a teatrálních demisích se vzdor přelil do podoby demonstrace, která se pod vedením notáblů sešla v síle tří tisíc hlav. Dav se jal přednést bejovi stížnost a shromáždil se před jeho sídlem v La Marsa. Paul Cambon se následně rozhodl potrestat vůdce stěžovatelů, které označil jako „*protektorátu nepřátelské fanatiky*“.⁵⁴¹ Dva šajchové byli deportováni do Gabès, dosavadní správce olivových hájů byl odveden do Kefu, *cheikh el-medina* byl odvolán a spolu s ním několik dalších funkcionářů.⁵⁴²

3.4 Věda a imaginace ve službách civilizační mise – etnografie Protektorátu

Následující oddíl představuje obsahovou analýzu dobových popisů Protektorátu. Podstatou pojednání je představit způsob, jakým je popisováno zřízení Régence a tvorba jeho administrativních obrysů. Pozornost je věnována korelaci obsahové a formální složky – jaká témata si autoři vybírali pro popis Protektorátu? Nacházejí se v uvedených spisech obdobné výčty, jako u autorů představených v předchozích oddílech kapitoly? Nacházejí se v dílech citace z výše uvedených děl a lze tak mluvit o intertextových vazbách autorů „koloniální etnografie“?

Vybrána jsou následující díla z období prvních tří dekad existence Protektorátu:

- 1) Alfred Mames et fils (ed.) *Les colonies françaises illustrés*, 1887.
- 2) Paul Leroy-Beaulieu, *L'Algérie et la Tunisie*, 1887.
- 3) Charles Lallemand, *La Tunisie, pays de protectorat français, texte et dessins*. 1892.
- 4) Lucien Bertholon, *Étude démographique sur la Tunisie*, 1893.

⁵⁴⁰ CAMBON, *Correspondances*, s. 184.

⁵⁴¹ PONTOIS, s. 298 nn.

⁵⁴² Tamtéž.

- 5) Guy de Sorbier de Pognadoresse, *La Justice française en Tunisie*, 1897.
- 6) François Vermare, *Notre protectorat tunisien (première partie). Étude historique et géographique sur la Tunisie française*, 1898.
- 7) Charles Lemire, *Le peuplement de nos colonies. Concessions de terres, Madagascar, Indo-Chine, Nelle Calédonie, Congo, Tunisie, Djibouti*, 1900.

Všem předkládaným dílům lze přisoudit do jisté míry „etnografický“ charakter, tedy kombinují oficiální ideologii civilizační mise s geografickým či antropologickým popisem. Jejich autoři jsou „pozorovateli“ protektorátu, nikoliv jeho přímými tvůrci. Cílem je tedy poskytnout obraz, který o Régence předkládají a posoudit, zda dochází ke shodě výše vytyčenými koncepcemi a chápáním civilizační mise. Nazývám tato díla „etnografií protektorátní správy“, neboť se jedná o popisy a reflexe již existujícího stavu, který je umožněn jistým odstupem autorů od tématu. Lze se domnívat, že tento odstup je dán faktem, že autorům ve většině případů chybí přímá zkušenost v podobě delšího působení v Tunisku. Oproti cestopisům se jedná o pokusy třídění poznatků o protektorátním Tunisku za účelem prezentace čtenářské obci. Pro zjištění konzistence chápání idejí civilizační mise (v rámci jejich zájmu o Tunisko) u jednotlivých autorů je nutné položit otázku, zda navzdory rozlišnému zaměření a zacílení na různé skupiny čtenářů poskytují identický přehled hlavních problémů a témat.

Spis *Les colonies françaises illustrés* (Francouzské kolonie v obrazech) byl zamýšlen coby formativní prvek, neboť odpovídal na potřeby vzdělávání v rámci kurzů geografie.⁵⁴³ Jednalo se tedy o praktickou učebnici, která měla za cíl nejen poskytnout popis jednotlivých území (spadající pod *francophonie*), ale poskytnout jasný obraz kolonií, jejich významu, účelu a smyslu v rámci identity francouzského občanství. Jedná se tak o výchovu v rámci civilizační mise pro civilizační misi samou. Posluchači kurzů geografie měli být vzděláni a přesvědčeni o významu kolonizace a měli se naučit ovládat její klíčové

⁵⁴³ J., F., *Les colonies françaises illustrées Algérie, Tunisie, Congo, Madagascar, Tonkin et autres colonies françaises considérées au point de vue historique, géographique et commercial*, Tours 1887. Autor textu je označen pouze iniciálami „PAR F. J.“. Lze se domnívat, že editorský/vydavatelský tým použil pseudonym vzhledem k citlivé povaze některých informací. Napovídaly by tomu krátká situační vyprávění o vojenských akcích a počtu jednotlivých alokovaných jednotek (například s. 22–23). Obdobným pseudonymem („PAR A.-M. G.“) je opatřeno třetí vydání textu z roku 1888 (pod názvem *La France colonial illustrée*). V případě tohoto vydání lze jako autora identifikovat belgického koloniálního geografa Alexise Marie Gochet (1835–1910). Důkazem je výpis autorovy bibliografie v dalším z jeho děl *Les Congolais. Leurs mœurs et usages. histoire, géographie et ethnographie*, Liège 1890. Vzhledem k prakticky totožnému obsahu *Les colonies* a *La France colonial* lze považovat za autora právě Gocheta. Více viz FICHEFET, Jean, *Hommage au Frère Alexis-Marie Gochet*, Gembloux 1962, s. 16.

prvky. Proto je text přehlídkou dobových persvazivních metod. Argumentace obhajoby kolonizace je založena na samé podstatě francouzské civilizace – nelze žít v civilizaci bez kolonizačního úsilí. Expanze je nutná nejen z důvodů demografických (potenciálních francouzských kolonizátorů je málo ve srovnání s ostatními národy, osidlujícími ve stejné době Ameriku), ale také ekonomických a morálních. Argumenty často citují autority francouzské vědy a školství, jakým je například profesor ekonomie Leroy-Beaulieu. Rétorika textu často přejímá jeho klíčová slova, když jsou osvětlovány problémy nutnosti koloniálních záborů, požadavcích na zalidnění kolonie „evropskou rasou“ a způsobu implementace „civilizace“.

Publikace *Les colonies françaises illustrés* vyšla dokonce ve třech mutacích – nejprve pod názvem *La France colonial* o 368 stranách, v redukované verzi bez citací, a za třetí pak jako učebnice *Géographie des colonies françaises* pro potřeby pokročilých kurzů geografie. Účelem bylo „odpovědět na poptávku škol a uspokojit všechny, kdo se zajímají o prosperitu Francie v zámoří“.⁵⁴⁴

Jako jedno z ústředních témat se objevuje „nutnost kolonizace“, v čemž takřka bezvýtku přejímá teze Beaulieuho: „*Naše země má jeden způsob, jak se vyhnout nenávratnému úpadku, a tím je kolonizace.*“⁵⁴⁵ Oproti teoretickým spisům se však objevuje mnohem expresivnější vyjádření. Ve vypjatém jazyce lze hledat právě vzdělávací, případně agitační motivaci: „*Kolonizace je pro Francii věcí života či smrti: buď se stane velkou africkou mocností, nebo se stane – v následujícím jednom či dvěma staletích – druhořadou evropskou zemí; nebude pak v Evropě znamenat více než Řecko pro Evropu.*“⁵⁴⁶ Případně „*budeme znamenat méně než Španělé či Portugalci.*“⁵⁴⁷

Kolonizační mise je prezentována ve smyslu implementace „jazyka a rasy“, jak dosvědčuje citace z Paula Leroy-Beaulieu, hovořící o přínosu a „*šťěstí v zavádění [evropské] rasy a jazyka.*“⁵⁴⁸ Etika a ekonomika pak musejí jít ruku v ruce: „*Emigrace a kolonizace, obchod a mořeplavba, cestování a misie, to jsou metody expanze vhodné pro naši dobu záboru skrze práci, vědu a morálku.*“⁵⁴⁹ V textu se nacházejí četné parafráze Ferryho tezí o historické úloze francouzské civilizační mise, která však může být

⁵⁴⁴ MAME, Alfred, *Les colonies françaises illustrés*, Tours 1887, s. 7.

⁵⁴⁵ Tamtéž, s. 9.

⁵⁴⁶ Tamtéž.

⁵⁴⁷ Tamtéž.

⁵⁴⁸ DUVAL, Jules, *L'Algérie et les colonies françaises*, Paris 1877, s. 8.

⁵⁴⁹ Tamtéž, s. 9.

vystavena nebezpečí v podobě neúspěchu. Ten je vykreslen jako nenaplnění mocenských ambicí: „*V našich srdcích zůstává zklamání: naši otcové otevřeli Evropě nekrásnější kraje Asie a Ameriky; a přitom jsou to cizinci, synové jejich nepřátel, kteří sklidili ovoce jejich odvahy a jejich génia.*“⁵⁵⁰ Pozice Régence v rámci zápasu o nová koloniální teritoria je pak součástí velké hry, v níž Francie soutěží s ostatními národy: „*Tunisko, ten přídomek Alžírsko, byl v hledáčku jiných států a bylo důležité nenechat jej upadnout v jiné ruce než v naše.*“⁵⁵¹

Radikální reakce na recentní neúspěchy Francie jsou zde vykresleny jako bezprostřední příčina kolonizace: „*Navzdory oné demoralizující zkušenosti, po překážkách revoluce, válek prvního císařství, Francie uvěřila, že nemůže zanevřít na svou civilizační misi, a souhlasila s kolonizací třetího kontinentu. Zvítězila nad každým odporem, přijala všechny oběti, aby dovedla do šťastného cíle svůj zábor severní Afriky.*“⁵⁵² Historické trauma, kterým Francie trpěla, mělo být vyléčeno mimo její vlastní domovinu: „*Je faktem, že Francie, jak vypovídá dokumentace v koloniálních záležitostech, ve stavu ponižující podřízenosti ve vztahu k ostatním kolonizačním národům.*“⁵⁵³

Paul Leroy-Beaulieu předložil v roce 1887 v knize *L'Algérie et la Tunisie* (Alžírsko a Tunisko) srovnání Alžírsko s Régence, ve kterém se zabývá především procesem tvorby kolonizačního aparátu a jejich vzájemných odlišností. Komparace obou kolonií je do jisté míry pokračováním Beaulieuova předchozího spisu *De la colonisation chez les peuples modernes* (O kolonizaci u moderních národů, 1882), který se stal klasickou učebnicí teoretického rámce kolonizace. Kolonizace Alžírsko je zde považována za „*bolestnou zkušenost*“, která musí Francii umožnit vyhnout se chybám zavádění civilizace. V díle se ozývá partikularistický akcent, neboť jak Alžírsko, tak Tunisko považoval Beaulieu za jedinečné svou historií, charakterem obyvatelstva a způsobem kolonizace. Jako nesprávné však hodnotil přechodní záměry na vytvoření Severoafrické unie (*Union Nord-Africaine*).⁵⁵⁴ Dílo se skládá ze dvou částí, věnovaných jednotlivým pojednávaným územím. Alžírsko přitom zaujímá podstatnou část, neboť je mu věnováno něco málo přes 300 stran.

Knihla *La Tunisie, pays de protectorat français* (Tunisko, země francouzského protektorátu) Charlese Lallemanda z roku 1892 je ve své podstatě popularizační etnografie.

⁵⁵⁰ GAUTIER, s. 61.

⁵⁵¹ DESCHAMPS, Léon, *Histoire sommaire de la colonisation française*, Paris 1894, s. 97.

⁵⁵² GAUTIER, s. 61.

⁵⁵³ *La quinzaine colonial*, 1903, s. 260.

⁵⁵⁴ LEROY-BEAULIEU, Paul, *Algérie et Tunisie*, Paris 1887.

Nejedná se však o cestopisné dílo, neboť poskytuje tabulkové přehledy produkce komodit, uvádí detailní výčty a popisné mapy.⁵⁵⁵ Více než o ilustrativní text se jedná o striktně deskriptivní spis. Text je doprovázen barevnými ilustracemi, které jsou přesné, nejedná se tedy umělecký doplněk (podobně jako často užívaná jako perokresba u cestopisů). Uvedená toponyma pak zachycují dobovou ortografií přepisu z arabských či berberských dialektů.⁵⁵⁶

Motivace autora jsou představeny v závěru knihy, stejně tak jako jeho vlastní resumé „*současného stavu této země*“.⁵⁵⁷ Stav Régence pod francouzskou správou je popisován jako „*rychlý pochod vpřed*“.⁵⁵⁸ Rozdělení dějin kolonie na epochu *před* a *po* záboru se objevuje v podobě glorifikace přeměny bejlikátu na „evropskou zemi“ pomocí systému protektorátního zřízení, které je autorem chápáno jako „*téměř neznámé v roce 1883*“.⁵⁵⁹ Zdůrazněna je rovněž dichotomie *civilizujícího* a *civilizovaného*, nejprve v akcentu odlišnosti charakteru obou kultur: „*Tunisko, jehož civilisace nemá nic společného s naší*“.⁵⁶⁰ Oproti ostatním pojednávaným textům dobové produkce chybí v Lallemandově resumé aspekt přímé kritiky bejlikátu a výčet jeho nedokonalostí. Naproti tomu samotná více jak dvoust stránková stať poskytuje výčet nedokonalostí bejlikátního systému.

Kriticky pak vyznívá popis domácích institucí. Když v Gafse přihlížel pracím, které vykonávají „domorodí“ vězni, kteří spadali pod domorodou jurisdikci (*court indigènes*), akcentuje netransparentní procesualizaci domorodé justice. Nemůže tomu dle jeho názoru být jinak, neboť oficiálních představitelů moci (sipíhíjů, četnictva a jiného vojenského personálu) je nedostatek. Nízké počty protektorátního personálu je dle autora sdíleným problémem pro všechny jižní oblasti. Lallemand přejímá výčty o antickém původu „tuniské kultury“ - při popisu Sousse zmiňuje legendu o založení císařem Trajánem a o

⁵⁵⁵ LALLEMAND, Charles, *La Tunisie, pays de protectorat français, texte et dessins*, Paris 1892.

⁵⁵⁶ Lallemandův rozvrh látky je určen následujícími kapitolami: *Coup d'oeil sur configuration générale de la Tunisie; Sousse – description – son avenir commercial et industriel; L'olivier – Culture et cueillette – Richesse du Sahel tunisien; La fabrication de l'huile d'olive dans les usines et dans les huileries indigènes; Monastir – Lemta – Moukenine – Mahdia – Kapoudiah; Sfax- ses jardins et ses oliviers – le commerce des éponges et des pouples – les îles; Gabès – Menziel – Djara – L'oasis – Chennini – El-Hamma – Le Nefzaoua – Kebili; Gafsa – Le commandement militaire – Les prisonnières – Description de la ville; Tozeur – La maison de France – Mariage et divorce – Le Bou-Habibi – Le Djerid; L'oasis – Comment naissent les oasis – La distribution de l'eau – Le palmier-datier – Le lagmi; La Khroumerie et ses forêts – le chêne-liège – Le territoire militaire d'Ain Draham – Tabarka- Les mines; L vallée de la Medjerdah – Ghardimaou – Béja – Medjez-el-bab; Les progrès accomplis sous le régime du Protectorat; Conclusion; Épilogue.*

⁵⁵⁷ LALLEMAND, s. 245.

⁵⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁵⁹ Tamtéž.

⁵⁶⁰ Tamtéž.

vandalském osídlení, v případě města Gafsa pak zmiňuje latinské jméno Capsa a jeho užití Pliniem.⁵⁶¹

Protektorát je oslavován jako fenomén vytvářející značný prostor pro obchod a průmysl. Ekonomická úspěšnost je v díle doložena několika způsoby. Jedná se jednak o ilustrace pomocí tabulek (jdoucí do detailů při ukázkách produkce vína), tedy argumentace statistikou. Druhým způsobem je výčet obchodních a průmyslových činností napříč Tuniskem – při popisech jednotlivých měst a oblastí je v textu zpracován jejich přehled. Preciznost popisu tradiční výroby prozrazuje vlastní zkušenost s pozorováním celého procesu. To podporuje i citace některých arabských technických termínů (*dar el-mal*, tedy instituce bejlikátní finanční správy).

Dichotomie francouzského versus domorodého byla citlivě vyložena, když autor srovnával „tradiční“ způsob výroby olivového oleje s „moderními“ fabrikami. Svá srovnávání pak doplnil tezemi o domácím obyvatelstvu, které považoval za „z duše inteligentní, průmyslově a obchodně založené“.⁵⁶² Inovace však byla v jeho pojetí stále doménou Evropanů, přičemž indigènes pouze „napodobují vylepšení“.⁵⁶³

Shrnutí všech pozitivních důsledků protektorátu má podobu jasných a stručných hesel, která telegraficky shrnují závěry předchozích kapitol Lallemandova textu. Bez náznaku diskuze jsou tak položeny teze o ekonomické prosperitě a jejich institucích (syndikáty, správa bejova dluhu, zrušení monopolů), fungující veřejné správě („*Justice zde řádně funguje*“⁵⁶⁴), občanské vybavenosti a vzdělávacích institucích („*dobře zařízené gymnázium*“⁵⁶⁵). Autor dokonce vyjádřil pozitivní očekávání od tuniské účasti na plánované světové výstavě roku 1899.⁵⁶⁶

Ideologickou příslušnost k civilizačním idejím prozrazuje v největší míře v samém závěru, kde je citován v úplném znění dopis George Picota (prezidenta Syndikátu francouzských kolónů, *Syndicat des colons français*), adresovaný generálnímu rezidentovi Justinu Massicaultovi dne 22. listopadu 1891.⁵⁶⁷ Dopis je přehlídkou dobové adorace vládní, respektive protektorátní politiky. Ta má být především rozhodná v otázkách

⁵⁶¹ Tamtéž, s. 152.

⁵⁶² Tamtéž, s. 19.

⁵⁶³ Tamtéž.

⁵⁶⁴ Tamtéž, s. 246.

⁵⁶⁵ Tamtéž.

⁵⁶⁶ Tamtéž, s. 249.

⁵⁶⁷ Justin Massicault (14. 9. 1838–5. 11. 1892), *résident général* v Tunisu v období od 23. 11. 1886 do 5. 11. 1892.

zavádění civilisace, tedy politiky, která „*tolik změnila tuto zemi*“.⁵⁶⁸

Lucien Bertholon, autor spisu *Étude démographique sur la Tunisie* (Demografická studie o Tunisku, 1893), patřil k představitelům koloniálního personálu s vědeckými aspiracemi.⁵⁶⁹ Do Régence přišel jako vojenský lékař,⁵⁷⁰ posléze zastával významné pozice v civilním aparátu (mj. jako vrchní lékař věznic). Během svého tuniského působení začal provádět svůj antropologický výzkum berberských etnik. Do dějin berberologie vstoupil spoluautorstvím obsáhlé studie *Recherches anthropologiques dans la Berbérie orientale: Tripolitaine, Tunisie, Algérie* (Antropologická zkoumání ve východním Berbersku:⁵⁷¹ Tripolsko, Tunisko, Alžírsko) z roku 1913.⁵⁷² Kromě badatelských aktivit byl jedním ze zakladatelů *Institut de Carthage* a lékařského časopisu *Revue tunisienne*.

Text *Étude démographique sur la Tunisie* vyšel jako studie v rámci *Revue française de l'étranger et des colonies et exploration. Gazette géographique*. Hlavním Bertholonovým tématem je možnost vývoje Protektorátu skrze vytváření nové identity kolónů. Provádí srovnání s Alžírskem, které nebylo tolik obdařené kolóny, v čemž spatřuje pro Tunisko výhodu. Způsob, jakým vznikl Protektorát, považuje za šťastný, v Alžírsku naopak za velmi nešikovný, neboť způsobil řadu nepřijemností „*pro Tunisko neznámých*“.⁵⁷³ Ve svém textu vychází ze sčítání lidu v Régance, které bylo provedeno v roce 1891.⁵⁷⁴

Uvádí jako důležitou položku počty kolónů narozených v Régence a snaží se statisticky stanovit jejich optimální přírůstek. Kýženou proporcí stanovuje na 1838 narozených na 10 tisíc stávajících kolónů. Kýžený stav je pro něj více Franko–Tunisanů (*Franco-Tunisiens*) a Franko–Alžířanů (*Franco-Algériens*). Zajímavý je rovněž argument, že narození v severní Africe jsou údajně „*adaptováni na její klima*“.⁵⁷⁵ Proto doporučoval, aby se kolóny stávali Francouzi ze středomořských oblastí a z Korsiky. Lucien Bertholon

⁵⁶⁸ LALLEMAND, s. 250.

⁵⁶⁹ Doktorát obhájil v roce 1877 prací *De la vitalité des races du nord dans les pays chauds exempts d'impadulisme*.

⁵⁷⁰ Lékař druhé třídy v hodnosti majora (*aide-majeur de 2e classe*).

⁵⁷¹ Termín „Bérbérie“ v geografickém významu zcela zmizel ze slovníku berberských studií a je ojedinelým reliktem právě v textech z konce 19. století. Jako archaismus je chápán a vykládán i současnými historiky Maghribu. Více k termínu např. studie Gabriela Campa. CAMPS, Gabriel, *Comment la Berbérie est devenue le Maghreb Arabe*. In: *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 35, 1983, 1, s. 7–24.

⁵⁷² BERTHOLON, Lucien, CHANTRE, Ernest, *Recherches anthropologiques dans la Berbérie orientale. Tripolitaine, Tunisie, Algérie. Tome premier. Anthropométrie, craniométrie, ethnographie*, Lyon 1913.

⁵⁷³ BERTHOLON, Lucien, *Étude démographique sur la Tunisie*, Paris 1893, s. 7.

⁵⁷⁴ *Recensement de la population française de Tunisie*. In: *Rapport au Président de la République sur la situation de la Tunisie en 1891*, Tunis 1891, s. 67–68.

⁵⁷⁵ Tamtéž, s. 4.

provedl selektivní analýzu profesí napříč francouzskou obcí v Tunisku. Do statistik začlenil pouze přesně vymezené profese, vynechává tak blíže neurčená agrární, industriální a dělnická zaměstnání. Vypočítává, že celá třetina francouzské kolonie v Tunisku jsou funkcionáři. Toto zjištění lze klást do souvislosti s výrokem Paula Cambona, který ve svém projevu z roku 1885 apeluje na kolonii „zbavenou parazitů“.⁵⁷⁶ Koncept „svobodné“ kolonie Cambon klade do souvislosti s důvěrou Francouzů ve svůj vlastní administrativní aparát. Bertholon požaduje koncept „zúžené administrativy“ (*administration étroite*) pro všechna africká francouzská dominia. Sám svými čísly však dokládá opak. Tato „noční můra“ se stala realitou a naplnila se obava ze vzniku „kolonie funkcionářů spravujících funkcionáře“.⁵⁷⁷ Bertholon se obával, že takový stav povede k absolutismu a politika v koloniích se stane zpátečnickou, na rozdíl od kontinentální Francie, která je stále více vnitřně demokratizována. V tomto bodě odkazoval na myšlenky geografa a teoretika kolonialismu Charlese Benoista a jeho knihu *l'Enquête Algérienne* (Alžírské šetření).⁵⁷⁸

Zároveň se jedná o jeden z raných dokladů obhajoby existence Protektorátu oproti domnělé možnosti italského záboru Régence. V díle zaznívá citace anonymního spisku *Tunisi ed il Protettorato nel 1888* (Tunisko a Protektorát v roce 1888). Zde jsou vyjmenovány tři zdroje nebezpečí, které mohou být rizikem pro francouzskou přítomnost v Régence: 1) vojenské nebezpečí (Bizerte); 2) Ekonomické ohrožení (provázanost s italskými trhy); 3) ohrožení kolonizace a šíření „italské rasy“.⁵⁷⁹

Italskou obec chápal Bertholon jako bezprostřední ohrožení, a to i z toho důvodu, že přesný počet příslušníků italské diaspory v Tunisku nešlo přesněji vyčíslit. Italové se zkrátka nevešli do censu, který byl vytvořen primárně pro sčítání francouzské a domorodé tuniské populace. Bertholon poukazoval na disproporci, kdy oficiální census uváděl počet 35 000, což je o 15 000 více, než činil jeho vlastní odhad.⁵⁸⁰ V návaznosti na Ferryho a Beaulieu pak Bertholon předložil argument patriotického stříhu, když obvinil italskou vládu z toho, že by ráda z Tuniska udělala další Alsasko-Lotrinsko.⁵⁸¹

Jako „řešení tuniské otázky“ navrhoval princip, kdy je kolonie spravována z *Métropole*. Jako nebezpečí vnímal vytvoření místního parlamentu s potenciální účastí

⁵⁷⁶ Tamtéž, s. 11.

⁵⁷⁷ BERTHOLON, s. 11.

⁵⁷⁸ BENOIST, Charles, *Enquête Algérienne*, Paris 1892.

⁵⁷⁹ [?], *Tunisi ed il Protettorato nel 1888. Memoranda*, Italia [sic!] 1890.

⁵⁸⁰ BERTHOLON, s. 15 nn.

⁵⁸¹ Tamtéž, s. 22.

domorodců, který by se záhy začal přizpůsobovat potřebám kolónů a nutně by vyústil v izolacionismus. Pro obhajobu svých civilizačních tezí použil demografické argumenty, přičemž zároveň uvažoval nad identitou kolónské obce. Jeho ideálem byla plně francouzská, respektive naturalizovaná společnost. Jako antropolog s terénní zkušeností byl však obezřetný, když poukazoval na odlišnost kultur: „*Domorodí muslimové či židé [...] se nemohou stát součástí bez zvláštních podmínek.*“⁵⁸² V politické rovině však Bertholon přinesl i jistý náznak kritiky francouzské politiky, když poukazoval na bývalou tuniskou ústavu z roku 1861. Hájil i jejího hlavního konstruktéra (jímž byl Mohamad es Sadock) a snažil se předložit obraz profrancouzského bejlikátu.⁵⁸³ Je možné poukázat na souvislost se starším textem Estournellovým, který hodnotil pozitivně důsledky zavedení tuniské ústavy.⁵⁸⁴ Oba autoři se shodují na pozitivním hodnocení záměru rovnosti před zákonem pro všechny obyvatele Régence. Lze proto do jisté míry chápat Bertholonův spis jako náznak kritiky protektorátní administrativy při zachování atributů obhajoby idejí civilizační mise.

Dobovou souhrnnou studií vývoje soudního systému v Protektorátu je disertační práce *La Justice française en Tunisie* (Francouzská justice v Tunisku), jejímž autorem je právník Guy de Sorbier.⁵⁸⁵ Na základě pramenů protektorátní správy vykreslil autor proces nahrazení dosavadní palety tribunálů jednotným systémem francouzským, přičemž akcentuje skutečnost zachování náboženských soudů.

Sorbierův text lze číst jako doklad aplikace idejí civilizační mise, ospravedlňující protektorátní zřízení. Z úvodních kapitol lze vyčíst shrnutí dobových obhajob protektorátu: „*Kromě toho, protektorát umožňuje civilizovaným národům vzdělávání lidu podřízeného, umožňuje připodobnit naši morálce a přispět k jeho materiální a morální obnově: a je dobré připomenout, že tento nezištný cíl je obtížně dosažitelný v dějinách diplomacie našeho století.*“⁵⁸⁶ Sorbier uvádí stejné spektrum prokolonizační argumentace, opírá se o šíření morálky, jejímž nositelem je podle jeho názoru civilizace: „*Rozšiřování politického vlivu a civilizační mise, takový je dvojí cíl protektorátu.*“⁵⁸⁷ Francie má v jeho pojetí být více ochráncem, nežli suverénem. Posláním *Métropole* je tedy pomoci domácí vládě i lidu

⁵⁸² Tamtéž, s. 25.

⁵⁸³ Tamtéž, s. 27.

⁵⁸⁴ ESTOURNELLES, *La politique*, s. 34.

⁵⁸⁵ SORBIERE, Guy de Pougnaoressse, *La Justice française en Tunisie*, Montpellier 1897.

⁵⁸⁶ Tamtéž, s. XI.

⁵⁸⁷ Tamtéž, s. XI–XII.

a navést je „na stopu civilizace a pokroku“.⁵⁸⁸

François Vermare je autorem textu *Notre protectorat tunisien: étude historique et géographique sur la Tunisie française* (Náš tuniský protektorát: historická a zeměpisná studie k francouzskému Tunisku) z edice *La France colonial*.⁵⁸⁹ Tato krátká brožura, mající charakter propagační příručky, vyšla u příležitosti Světové a koloniální výstavy v Lyonu v roce 1894.⁵⁹⁰ Účelem textu tedy bylo poskytnout návštěvníkům obecný popis a přehled o Protektorátu a nezahlit je dlouhými výklady. Text je řazen do dvanácti tematicky uspořádaných kapitol.⁵⁹¹ Autor spisku je na titulní straně ověnčen přídomky „profesor“ (*professeur*) a „laureát a člen vícera vzdělávacích a osvětových společností“ (*Lauréat et Membre de plusieurs Sociétés d'instruction et d'Éducation*). Jedná se o použití *argumentum ad personam*, jejíž autorita je kromě bohaté, i když nicneříkající titulatury podpořena zmínkou o díle „oceněném stříbrnou medailí“.⁵⁹² Vulgární shrnutí dějin začíná v antice následuje schematický výčet dějin dynastií a postupného evropského vměšování. Zajímavostí je fakt, že autor uvedl rok 1880 (sic!) jako rok záboru Régence Francií. Skutečnost, že sáhodlouze nepopisoval nutné příčiny tohoto záboru, je cenným dokladem dobové argumentační zkratky – autor uvádí pouze to, že „byly závažné motivy k nespokojenosti s bejem“.⁵⁹³ Krumirci a jejich neposlušnost jsou pak zmíněni jako další z příčin nutnosti vzniku Protektorátu.⁵⁹⁴

V popisu současného stavu Régence na jednu stranu uvádí, že industrializace ještě nedosáhla potřebného měřítko, v závěru se však plně hlásí k tezi o ekonomické prospěšnosti kolonií: „Kolonie jsou velkého významu ekonomického.“⁵⁹⁵ Při budování „prospěšné“ kolonie je třeba být „bdělý“ (*vigilant*) a není jiného řešení, než postupně dále pokračovat v kolonizačních zábořech: „Musíme více a více kolonizovat.“⁵⁹⁶

Myslitelem, který působil na sklonku epochy prvních třech dekád Protektorátu, byl Charles Lemire. Ten je autorem spisu *Le peuplement de nos colonies: concessions de*

⁵⁸⁸ Tamtéž.

⁵⁸⁹ VERMARE, François, *Notre protectorat tunisien (première partie). Étude historique et géographique sur la Tunisie française*, Poitiers 1898.

⁵⁹⁰ Originálním názvem *Exposition universelle et coloniale de Lyon 1894*.

⁵⁹¹ Histoire, Situation et Superficie, Topographie, Littoral, Hydrographie, Climat, Productions naturelles, Villes et lieux remarquables, Population, Industrie et commerce, Chemins de fer et voies de communication, Division politique, administrative et religieuse.

⁵⁹² Tamtéž, s. 5.

⁵⁹³ Tamtéž.

⁵⁹⁴ Tamtéž.

⁵⁹⁵ Tamtéž, s. 22.

⁵⁹⁶ Tamtéž.

terres, Madagascar, Indo-Chine, Nelle Calédonie, Congo, Tunisie, Djibouti (Zalidnění našich kolonií: pozemkové koncese, Madagaskar, Indočína, Nová Kaledonie, Kongo, Tunisko, Džibuti).⁵⁹⁷ Pro kolonizaci a zalidnění kolonizovaného prostoru konceptualizoval čtyři různé přístupy: 1) obsazení početným vojenským kontingentem (jako tomu bylo v případě britského kolonialismu), 2) individuální či rodinnou migraci, 3) kolonizaci skrze „pomoc“, 4) vytváření trestaneckých kolonií (obdobně jako v Austrálii nebo Francouzské Guyaně). Nejvíce se v textu zabíral legálním rámcem záboru půdy, přičemž v zásadě opisuje koncepty, vytyčené u Leroy-Beaulieuho. Lemire od něj také přejal tezi o nedostatečném počtu obyvatel Francie vzhledem k ostatním evropským zemím. O dějinách koloniální expanze prohlásil, že „*Francie obětovala této ideji tisícovky lidských duší, řekli bychom, že to nejlepší ze své krve*“.⁵⁹⁸

Autor podstatně reflektoval i koncepcce, spočívající v zapojení vojenského personálu do následného osidlovacího procesu. Jako doplněk takzvané „malé kolonizace“ (termín lze vztáhnout a první dekádu existence Protektorátu a dobu pomalého nárůstu počtu kolónů) žádal, aby příslušníci okupačních jednotek dále zůstávali jako kolonisté, k čemuž je mělo motivovat i snížení doby služby o dva roky.⁵⁹⁹ Lemirův návrh se jeví jako pokračování Beaulieuovských idejí o „speciálním“ personálu. Zde je navíc vykreslen přímo biologický charakter a přednosti potenciálních vojáků „kolonistů“: „*Již jsme spatřili dílo kolonizačních vojáků; jaký lepší základ kolonizace si ještě přát? Jsou urostlí, čestní, pracovití, zruční, disciplinovaní. Jejich pobyt u jednotek je uvykl podnebí a dal jim milovat zemi.*“⁶⁰⁰

Ideál modelového „kolóna“ je zde odlišný od ostatních autorů. Lemire považoval za vhodné přivést do Régence ty rolnické rodiny, které nemají šanci na úspěch v přeplněné Francii: „*Co nejvíce vyhovuje Tunisku jsou rodiny venkovanů s mnoha dětmi [...] jako pachtýři na velkých farmách, vytvořených v Tunisku kapitalisty, případně i jako vlastníci, pokud mají pár tisíc franků.*“⁶⁰¹ Zemědělství pak označil za klíčovou doménu, přímo spojenou s rozšířením politického vlivu. Ve svém textu použil anglicismus *struggle for life* při popisu kolonizace jako zápasu o holý život. Proto je podle něj „*zapotřebí vybírat*“

⁵⁹⁷ LEMIRE, Charles, *Le peuplement de nos colonies. Concessions de terres, Madagascar, Indo-Chine, Nelle Calédonie, Congo, Tunisie, Djibouti*, Paris 1900.

⁵⁹⁸ Tamtéž, s. 82.

⁵⁹⁹ Tamtéž, s. 115.

⁶⁰⁰ Tamtéž, s. 117.

⁶⁰¹ Tamtéž, s. 116.

vhodné kolonisty.⁶⁰²

Vymezení se vůči Italům, které Lemire předváděl, je třeba chápat jako nutný doplněk úvah nad ideálním počtem francouzských kolónů. Celkový počet Italů až do počátku třicátých let převyšoval počet Francouzů. Lemire dokonce hovořil o neustálém proudu Italů ze Sicílie. Obvinění však sahá i do italských vládních kruhů: „*Italská vláda v tichosti subvencovala, zcela tajně – ve výši jakou by si nemohla dovolit dát oficiální cestou – dvě kolonizační společnosti, které skupovaly půdu.*“⁶⁰³

Jednotlivá díla prokazují afinitu k rozdílným vědním disciplínám: geografie (Mames, Vermare), etnografie (Bertholon, Lallemand), právo a právní věda (Sorbier), demografie (Lemire) a teorie kolonizace (Beaulieu). Ve výčtu analyzovaných monografií lze identifikovat sdílená témata, v první řadě pak obhajobu nutnosti koloniální expanze. V rámci obhajoby však byly akcentovány rozdílné důvodové aspekty. Vermare a Lallemand poukazovali spíše na ekonomický aspekt nutnosti záboru, zatímco Mame, Sorbier a Beaulieu uváděli převážně politickou rovinu koloniálního záboru. Historické trauma se (v obdobném stylu jako u Ferryho, Beaulieu a Dubois) projevovalo zejména u autorů, kteří publikovali svá díla v odstupu jedné dekády od Ferryho otevřené formulaci civilizační mise (Mames, Lallemand), nicméně obdobné formulace byly užity i u pozdějších děl (Bertholon, Lemire). Pro Beaulieuho byl určitým traumatem především předchozí vývoj v Alžírsku, které se stalo ústředním bodem jeho předchozí teoretické práce.

Když se Lemire a Bertholon uchylovali k argumentům o politickém rozměru nutnosti kolonizace v mezinárodním kontextu, pak vždy poukazovali na italské nebezpečí. Tomuto aspektu lze porozumět především v kontextu mezinárodní situace, neboť od devadesátých let se začíná projevovat italský zájem v oblasti Tripolska a Kyrenaiky. Italský živel (*le peril italien*) souvisí i s dalším aspektem, kterým je pozornost k demografickým aspektům v koloniích. Téma demografie prostupuje všemi pojednanými díly, přičemž často jsou citována předchozí díla z pera Beaulieu (Memes, Lallemand, Lemire). Všichni autoři se určitým způsobem vypořádávají s otázkou zalidnění (*peuplement*) kolonií. Z uvedených pouze Lemire obhajoval koncepci osídlování bývalým či současným vojenským personálem. V této myšlence zůstává osamocen. Uvedené

⁶⁰² Tamtéž, s. 132.

⁶⁰³ Tamtéž, s. 116.

historické trauma je vynecháno pouze u Vermara (u něhož se jedná o popularizační spis) a u Sorbiera (v jehož případě jde o vědeckou práci). U ostatních děl se nacházejí odkazy na recentní historické neúspěchy Francie a úpadek jejího postavení na evropské scéně.

3.5 Etika a ekonomika kolónů

Kolonizační rozměr civilizační mise byl poháněn nejen samospasitelnou rétorikou o kulturní záchraně upadlé civilizace, ale měl pro potřeby případných kritiků zejména podstatný argument ekonomického rázu – protektorát dle této argumentace vznikl proto, aby zachránil od úpadku podané jeho výsosti Beje. Buržoazní třída tuniské společnosti je opakovaně zmiňována, zejména jako analogie vůči střední třídě francouzské společnosti, jejíž kontury si potenciální čtenáři koloniálních apologií dokázali představit. François Gautier na toto téma prohlásil, že „*Tunisan, zběhlý v obchodování [...], pochopil, že naše správa byla záchranou jeho zájmů a že náš protektorát přináší každým dnem zlepšení jeho sociálního postavení, ze kterého on jako první ze všech může profitovat*“.⁶⁰⁴

Dobové texty obhajující éru protektorátního Tuniska jako epochu rozvoje a zlepšení, přičemž akcentují francouzské kolóny. Podstatným faktorem pak je pozornost, s jakou jednotliví představitelé administrativy popisovali ideální charakter současných a budoucích kolónů. Nejběžněji dostupnými texty s největší čtenářskou obcí byly právě popisy a závěry vrcholných představitelů geografických či obchodních společností (Lavasasseur), diplomatů ve vysokých postech (Estournelles, Cambon či Millet), cestovatelů-amatérů a vojenských oficiálů s přímou zkušeností z terénu (Rebillet). Existoval tak nepojmenovaný ideál „správného kolonisty“? Nepochybně to byl nejen aspekt ekonomické zodpovědnosti a úspěchu, ale také zejména podstatný mravní rozměr, co formovalo obraz ideálního kolóna coby nositele civilizace v *La Barbarie*.

Kýženým stavem pro zajištění ekonomického chodu protektorátu byl příliv nových kolónů, jak naznačuje teze „*Tunisko pod naší ekonomickou správou ve svém celku mnoho získalo [...]. Přicházejí kolóni a kapitál; ještě jich vícero přibude*“.⁶⁰⁵ Na základě své zkušenosti autor rozlišil tři způsoby kolonizace Tuniska, kterým odpovídají tři profilové typy modelového kolonisty. Prvním je kolonista bez kapitálu (*le colon sans capital*), druhým typem je kapitál bez kolónů (*capital sans colon*) a třetím kolonista s kapitálem (*le*

⁶⁰⁴ GAUTIER, François, *Coup d'oeil général sur la Régence de Tunis depuis son origine jusqu'à nos jours*, Paris 1891, s. 44–45.

⁶⁰⁵ LAVASSEUR, Émile, *Les ressources de la Tunisie. Souvenirs de la tournée résidentielle*. In: Bulletin de la Société de géographie commercial de Paris 18, 1896, 1, s. 582.

colon avec son capital). Kolón bez kapitálu, žijící jen ze sil svých paží, má jen nepatrnou šanci na úspěch, neboť je vystaven laciné práci indigènes, kteří se spokojí s živobytím za částku o něco málo vyšší než jeden frank, a dále konkurenci italských dělníků, kterým postačí jen dvojnásobek.⁶⁰⁶ Praktickým dokladem snahy o získání kompetentních kolónů je i relativně přesný výpočet bonity. Za vyhovující kapitál budoucích kolónů, přicházejících do Régence, považuje Lavoisier jmění 30 až 100 tisíc franků pro zakoupení a vybavení farmy s 50 až 100 hektary půdy.⁶⁰⁷ Civilizační mise je v Lothovi akcentována skrze výrazný geografický aspekt. Zmíněná „užitečnost“ je dána rozsahem území, kam může „metropole“ šířit „své jméno, jazyk, myšlenky, civilizaci, náboženství“.⁶⁰⁸ Růst následného polického vlivu je pak „nezbytnost a užitečnost kolonií“ pro rozvoj významu Francie v mezinárodním měřítku.⁶⁰⁹

Požadavek užitečnosti je vyjádřen i ve vykreslení analogie k ideálu francouzského kolóna, kterým je představitel tuniské městské buržoazie. Rody městské buržoazie (*machzani*) se během několika let přizpůsobily francouzské přítomnosti. Historik Henri de Montéty, který se zabýval vznikem „nové elity“ v Tunisku poukazoval mimo jiné na fakt, že představitelé buržoazie byli zdrženliví v projevech odporu v první fázi záboru.⁶¹⁰ Obchodně založená buržoazie, třída těchto nových Tunisánů byla opakovaně glorifikována a považována za úspěch z dílny protektorátních reforem. Gaston Loth roku 1907 rekapituloval úspěchy francouzské politiky v Régence právě na základě faktu, že se Tunis podařilo vymoci z okovů „doby zemědělské“. Ve shodě s dobovou rétorikou svou tezi vysvětluje jako dílo, vzešlé zřízením protektorátu, kterému stačilo „sotva čtvrtstoletí“. Je zde tak opět narážka na nevyčtené, leč ostré rozdělení epoch v dějinách Tuniska na dobu *před a po* záboru.⁶¹¹

Přesto byla raná protektorátní administrativa pozdějšími kritiky často obviňována, že nechala upadnout tradiční ekonomické domény tuniské společnosti. Kritika se týkala absence ochrany tradičních řemesel proti produktům průmyslových fabrik (ať již z dovozu či místních), absence omezení spekulací s pozemky, které často připadly anonymním či dlouhodobě nepřítomným majitelům. Již v roce 1887 se například Jean Lanessan odvážil

⁶⁰⁶ Tamtéž.

⁶⁰⁷ Tamtéž, s. 583.

⁶⁰⁸ LOTH, *La Tunisie*, s. 10.

⁶⁰⁹ Tamtéž.

⁶¹⁰ MONTÉTY, Henri de, *Vielles familles & nouvelle élite en Tunisie*. In: Documents sur l'Evolution du Monde Musulman 3, 1940, 1, s. 5–17, s. 7.

⁶¹¹ LOTH, *La Tunisie*. s. 8.

postulovat tezi, že již šest let po vytvoření protektorátního zřízení je domácí produkce fakticky zruinována: „*Tuniský průmysl, zažívající dříve ve svých některých odvětvích značnou prosperitu, je dnes takřka kompletně mrtvý.*“⁶¹² Úpadek tradiční tuniské ekonomiky (ať již skutečný či domnělý) byl dle některých komentátorů způsoben stavem, do jakého byl uvržen pracující domorodý lid. Jako příčinu uvádí historik z počátku dvacátého století Sébastien Charléty „francouzskou přítomnost“, která „rozbořila“ tradiční formy ekonomického života a tradiční řemesla tak „odsoudila k rychlé smrti“.⁶¹³ Francouzská administrativa údajně nedokázala nastavit podmínky, ve kterých by se „aktivní“ populace „indigène“ mohla realizovat.⁶¹⁴

Civilizační aspekt vyjádřený ekonomickými faktory se netýkal jen městských buržoazních společenství v tradičních městech na severu a na východním pobřeží Tuniska. V době prvních dvou dekád po vzniku Protektorátu, kdy bylo území Régence považováno za konsolidované, se objevily také návrhy a koncepce, které měly „civilizovat“, potažmo ekonomicky využít postavení Francie v rámci celého Saharského regionu. Průkopníkem a zároveň významnou postavou „koloniální etnografie“ byl François Rebillet. V obsáhlém raportu, který Rebillet předložil v roce 1895 René Milletovi, tehdejšímu generálnímu rezidentovi, byly nastíněny možnosti a limity potenciálních obchodních vztahů se saharským a súdánským regionem, tedy v podstatě se subsaharskými částmi hranic francouzského koloniálního impéria. Rebillet byl člověkem, který disponoval solidním vzděláním a své znalosti a zkušenosti nabyt službou v terénu. V roce 1870 absolvoval *École Polytechnique* a posléze *École supérieure de Guerre*. Jeho služební kolečko zahrnovalo nejprve působení v Alžírsku (1880-1882), poté odešel coby příslušník okupačních jednotek (*Brigade d'Occupation*) do Tuniska, kde působil s krátkým přerušením (Alžírsko v roce 1889) až do roku 1897. Od července 1889 až do prosince 1891 působil v jižním Tunisku (vojenský kruh Ksar-Médenine); následně až do července 1894 zastával post *Chef d'État-Major* v okupačním regimentu zouávů (*4e régiment de zouaves*). V té době měl již za sebou 28 let služby a úctyhodných 17 kampaní.⁶¹⁵ Vrcholem jeho kariéry bylo působení ve funkci vojenského atašé při Résidence Général (*premier attaché militaire de la Résidence française*) od ledna 1895 do července 1897, kdy byl předčasně

⁶¹² LANESSAN, Jean M. de, *La Tunisie*, Paris 1887, s. 88.

⁶¹³ ZIADEH, Nicola, *Origins of nationalism in Tunisia*, Beirut 1962, s. 50.

⁶¹⁴ Tamtéž. Obdobnou kritiku uvádí například PONCET, Jean, *La colonisation et l'agriculture européennes en Tunisie depuis 1881*. In: *Etude géographique, historique et économique* 1962, 8, s. 139–243.

⁶¹⁵ Zpráva o povýšení vyšla v *Journal officiel de la République française*, 1894

penzionován.⁶¹⁶

Jeho hlavním působištěm byla jižní oblast Régence, odlehlá část země, která nebyla bejlíkátní mocí nikdy zcela konsolidována. Ve francouzských zájmech však hrála nezanedbatelnou roli coby nástupiště možné budoucích expanzivních záměrů směrem k oblasti britských zájmů v Egyptě a Súdánu, jakož také coby spojnice se subsaharskými francouzskými záborny. Sám Rebilllet věnoval své životní dílo *Obchodní vztahy Tuniska se Saharou a Súdánem* právě analýzám stávajících obchodních cest a spojnic. Spis byl označen jako „důvěrný“ (*confidentiel*), neboť autor v díle poskytl výčet objemu obchodů a popisoval strategické cesty napříč částmi Régence, které spadly pod vojenskou kontrolu. Rebillletovým hlavním návrhem bylo zachování a podpora tradičních mechanismů karavanního obchodu. Poukazuje na nepříznivé okolnosti a nešťastné způsoby pronikání do jižních oblastí – v tomto smyslu upozornil na skutečnost, že je třeba opatrně načasovat francouzskou podporu na dobu, kdy ochladnou zvířené emoce po zavraždění markýze Morèse.⁶¹⁷ Rebilllet také požadoval za účelem zvýšení obchodní bilance větší stupeň kontroly vzdálenějších teritorií. Jeho koncepcím a povzbudivým předpovědím ohledně budoucí prosperity se dostalo pozornosti i na stránkách *Journal Officiel tunisien* a v revue *Questions diplomatiques et coloniales*. Ty uvádějí i Rebillletovy statistiky, v nichž lze spatřovat i etnografický rozměr – jedná se o počty karavan na transaharských stezkách. Prognózy byly inspirací pro pozdější činitele, působící na Jihu.⁶¹⁸

Své praktické zkušenosti z působení na „Velkém Jihu“ (*Grand Sud*) sepsal do knihy *Le Sud de la Tunisie* (Tuniský jih), která se stala zdrojem pro mnohé dobové etnografické popisy.⁶¹⁹ Rebilllet byl zmiňován jako průvodce či intendant návštěv oficiálního charakteru a expedic představitelů různých spolků. Lze dokonce nalézt zmínky o jeho účasti při okružní cestě po Régence, kterou vykonal prezident *Société de géographie commercial*, Émile Levasseur v roce 1895 při příležitosti zasedání řečené společnosti v Kartágu: „*Neúnavný velitel Rebilllet plnil funkci intendanta; díky němu vše dorazilo včas na své místo a karavana mu byla zavázána, přestože ji nutil vstávat ve čtyři hodiny ráno.*“⁶²⁰ Sám Rebilllet byl pak svými představenými popisován jako člověk kompetentní a „nanejvýš

⁶¹⁶ SHAT, Archives Vicennes 97.870, dossier personel, Rebilllet.

⁶¹⁷ REBILLET, *Les relations*, s. 150 nn.

⁶¹⁸ *Questions diplomatiques et coloniales* 1, 1897, 1, s. 309.

⁶¹⁹ REBILLET, François, *Le Sud de la Tunisie*, [?].

⁶²⁰ *Bulletin de la Société de géographie commercial*, 1896, s. 514.

vhodný pro domorodé záležitosti“.⁶²¹ Cenou poznámkou je, že hovořil plyně arabsky. Odtud lze usuzovat i na jeho erudici při jednání s domorodými představiteli. Podobně jako Bernard Roy musel i Rebillet mnohdy raportovat o tom, kdo z místních předáků byl či nebyl uznán za vůdce místními kmeny.⁶²²

Rebilletovu osobnost lze snadno označit jako „*homme double*“. Poznal a reflektoval ve své službě domácí kulturu a své kompetence uměl využít pro vlastní inovativní nápady. Jeho charakter byl však odlišný v tom smyslu, že – na rozdíl od předchozí generace – neprováděl *politique personnel*, jakkoli by mu jeho vliv a kompetence v rámci služby na Jihu dovolovaly podnikat vlastní eskapády. Rebilleta je proto nutné považovat především za Francouze, jehož kulturní kompetence byly plně ve službách idejí „civilizace“. Dokladem mohou být i Rebilletovy zprávy, které z jihu posílal pravidelně svým představeným. Tyto zprávy dokládají, že se detailně zaobíral navazováním obchodních styků a navazoval rovněž kontakty s místními potenciálně užitečnými obchodníky.⁶²³

Tvorba komunity kolónů a její identity byla vyjádřena i artikulací jejich ekonomických zájmů – v prvních dekádách Protektorátu byly na stránkách „koloniálních periodik“ uváděny argumenty a požadavky tuniské koloniální obce. Ekonomické zájmy kolónů se začaly být artikulovány přesto, že většina z nich patřila ke správnímu aparátu. Je tak obhajoba jejich zájmů na stránkách koloniálních žurnálů prodlouženou rukou idejí civilizační mise? Přehled způsobů, jakým byly konstruovány „zájmy kolónů“ může odhalit obsah protektorátních oficiálních tiskovin, které byly určeny převážně francouzské obci v Régence.

Historik a geograf Henri Froideveaux s uspokojením konstatoval, že počet francouzských obyvatel se od roku 1891 do roku 1896 (k datu vydání revue) zdvojnásobil, což je důvod považovat rok 1896 za „*velmi šťastný*“.⁶²⁴ Je možné zde sledovat návaznost na ideje Bertholona, který vyzýval k zintenzivnění přísunu francouzských kolónů, neboť i zde je obsažena výzva ke zvýšení počtu imigrantů. Apel byl směřován na organizace,

⁶²¹ Tamtéž.

⁶²² Poznámka takového charakteru je učiněna například v dopise Derrécaigaixovi, kdy Rebillet podal zmínku o skupině náboženských poutníků. Rebillet Derrécaigaixovi, Gabès, 15. 5. 1892, ANT, série SG, carton Di-Du, 30.

⁶²³ Rebillet referoval například během svého pobytu v jihotuniském Ghadammes, které označil jako „Rhadamès“. CADN, C 944/12.

⁶²⁴ FROIDEVEAUX, Henri, *Renseignements économiques*. In: Questions politiques et coloniales 1896, 1, s. 50 nn.

zastřešující nejdůležitější domény a resorty, ve kterých kolóni pracují, tedy obchod a zemědělství (*Direction de l'agriculture et du commerce*).⁶²⁵ Zprávy o demografickém přírůstku se objevují pravidelně i v dalších číslech revue v letech 1902, 1903 a 1905.

Za závažnou obhajobu politického stříhu lze považovat také již samotný fakt zařazení otevřeného dopisu Marcela Dubois panu Stanleymu. Henry Morton Stanley je v nadpisu i v následném textu osloven jako „pan Průzkumník“ (*Monsieur l'Explorateur*), k čemuž zadal příčinu nejen svým dobrodružným kurikulem, ale i svými názory, projevenými v textu jeho bestselleru *In darkest Africa* (Do nejhlubší Afriky, 1890).⁶²⁶ Vcelku posměšně je pak připomenuta i okolnost vztahu Stanleyho a německo-osmanského dobrodruha Emina Paši.⁶²⁷ Dubois byl rozčilen obhajobami anglického a německého kolonizačního záměru skrze kritiku francouzského koloniálního panství. Jeho vztek lze vyčíst ze satirických poznámek typu „*Ponechte si své nářky Německu*“ či „*Obviňujete nás, že jsme Afriku odsoudili na doživotí*“.⁶²⁸ Rovněž tak odpověděl Dubois na kritiku, která je dle jeho názoru o to méně spravedlivá, a sice že vlastní francouzská koloniální teorie nečinila obdobný morální soud nad anglickým kolonialismem v Americe. Argument pro obhajobu francouzského kolonizačního systému je v Duboisově odpovědi založen na reformulaci teze o „*mírovém dílu a usmíření*“.⁶²⁹

Náhle se v argumentaci proti Stanleymu objevuje teze, která poněkud zpochybňuje objektivitu rétoriky o ekonomickém zázraku kolonizačního tažení: „*Avšak nepřeháníte hodnotu koloniálního pokladu, který vlastníme na jih od našeho Alžírsko-Tuniska, tedy na Saháře?*“⁶³⁰ Opatrnost v přístupu k indigènes je jedním z dalších faktorů, na který opakovaně upozorňují zprávy při zabrání či vyvlastnění půdy. Doklad o záměrech protektorátní správy na postupnou sedentarizaci místních kočovných kmenů je i zpráva o stavbě přístavu ve Sfaxu. Pastviny místního kmene (zde označeného jako *Métellits*) musely být přesunuty na jiné pozemky. Pojednávaný text neopomíná připomenout, že se tak muselo stát „*bez záminek ke stížnostem; pozemková správa v Tunisu a místní autority ve Sfaxu (francouzské i domorodé) se ujaly tohoto úkolu s trpělivostí, hodnou úspěchu,*

⁶²⁵ Froideveaux zde odkazuje na blíže neurčené statistiky z *Direction de l'agriculture et du commerce* (Ředitelství obchodu a zemědělství). Tamtéž.

⁶²⁶ STANLEY, Henry Morton, *In Darkest Africa*, New York 1890.

⁶²⁷ Mehmed Emin Paša, narozen jako Eduard Schnitzer (1840–1892), byl slezský Němec židovského původu. Později působil ve službách osmanského sultána v Africe. V rovníkové Africe dále plnil funkci agenta britského rezidenta Gordona.

⁶²⁸ DUBOIS, Marcel, *Lettre ouvert à Stanley*. In: *Questions diplomatiques et coloniales* 1, 1897, 1, s. 203.

⁶²⁹ Tamtéž.

⁶³⁰ Tamtéž.

*kterého se této snaze dostalo; mnoho evropských vlastníků si nyní zakupuje parcely v okolí Sfaxu, které stát nabízí ve skvělých podmínkách po deseti francích za hektar“.*⁶³¹

Sedentarizace byla zmiňována opakovaně, ne sice jako samostatná kapitola či svébytné téma, ale jako nutný atribut zemědělského rozvoje. Případná mizérie domácího venkovského obyvatelstva pak byla údajně způsobena tím, že „některé kmeny neocenily výhody usedlého zemědělského života“.⁶³² Repertoár argumentace je založen na přejímání z článků v periodiku *La quinzaine colonial*. Intertextová vazba na *La quinzaine colonial*, který na počátku století uveřejnil sérii příspěvků, věnovaných právě problémům sedentarizace kmenů, které je vyjádřeno jako nutný děj k uskutečnění „plánu“ na zavedení civilizace.⁶³³ Řešení demografické situace bylo nastíněno v článku *L'utilisation de l'élément militaire pour le peuplement de la Tunisie* (Užití vojenského faktoru pro zalidnění Tuniska) uveřejněného v *Quinzaine colonial* dne 25. března 1902. Do spektra autorů se dostal opět také Henri Lorin, jinak autor populárního cestopisu, který je v revue označen jako historik a geograf, doktor filosofie.⁶³⁴

Lze říci, že epocha od počátku francouzského záboru Régence až do závěru 19. století byla v ideové rovině vyplněna koncepcemi „nutnosti“ civilizační mise. Tento sentiment spolu sdíleli představitelé kolonizace napříč francouzskou mocenskou hierarchií, přičemž lze doložit vazby jak mezi jednotlivými aktéry, tak jejich díly. Takřka symptomatickým obrazem sdílené „koloniální identity“ napříč francouzskými představiteli byla společná cesta po Régence, kterou uspořádala rezidentura v roce 1896. Na pozvání generálního rezidenta Reného Milleta se výpravy účastnili představitelé z obchodních kruhů, novináři a akademikové. Po této „expedici“ vyšla následně díla, která spolu sdílí základní kontury pojetí civilizační mise.

Výběr ze seznamu účastníků mlže poskytnout alespoň přibližnou představu o relativní úzkosti okruhu osob, které formovaly veřejné mínění francouzské kolónské obce, akademického publika a protektorátního úřednictva. Z řad akademiků se zúčastnili mimo jiné Marcel Dubois (profesor koloniální geografie na Sorbonně), Émile Levasseur (prezident *Société de géographie commerciale*), Paul Alglave (profesor financí na pařížské právnické fakultě), Gaston Boissier (stálý sekretář Francouzské akademie) či Henri Lorin

⁶³¹ LORIN, Henri, *En Tunisie. Le port de Sfax*. In: *Questions diplomatiques et coloniales* 1, 1897, 1, s. 356.

⁶³² Tamtéž.

⁶³³ *La quinzaine colonial*, 1901–1905.

⁶³⁴ LORIN, *En Tunisie*, s. 356.

(profesor na *Lycée Carnot* v Tunisu). Mezi účastníky z řad novinářů lze najít i představitele listů, které pravidelně věnovaly prostor koloniálním záležitostem: Gaston Deschamps (redaktor *Le Temps*), Etienne Lamy (redaktor *Revue de Deux Mondes*), René Bazin (redaktor *Débats*) či Emile Barr (redaktor *Figaro*). Součástí výpravy byla i reprezentace obchodních komor, konkrétně jsou zmíněny *Chambre de commerce de Bordeaux* (Obchodní komora Bordeaux), *Chambre mixte de Sfax* (Smíšená komora ve Sfaxu) či *Chambre de commerce de Lyon* (Lyonská obchodní komora). Z řad vojenského personálu je podstatná zmínka o François Rebilletovi.⁶³⁵

Na základě představených textů lze období prvních třiceti let protektorátu označit za dobu, kdy se nejsilněji projevovaly koncepty, jejichž společným jmenovatelem byl záměr civilizační asimilace. V případě Tuniska dovolovalo institucionální nastavení protektorátu užití doktrín, které mohly pružně reagovat na události v soužití kolónské obce a domorodého obyvatelstva. Když po úvodních třech dekádách relativně klidného fungování přišly první bezpečnostní krize, začali teoretikové přehodnocovat stávající zaběhnuté pořádky, aniž by však museli nutně rezignovat na civilizační úsilí. V ideji civilizační mise byl aspekt asimilace vystřídán termínem „sblížení“ (*association*).⁶³⁶

Koncept politiky „asociace“ se objevuje až v první dekádě 20. století. Původ je třeba hledat v Alžírsku a okolnostem hodnocení dosavadních výsledků tamní správy. Hodnocení přednesl Jules Ferry v roce 1892 ve spisku *Le Gouvernement de l'Algérie* (Vláda Alžírsko).⁶³⁷ Ferry, který byl od roku 1891 francouzským senátorem, předložil zmíněnou zprávu jako výstup své inspekční cesty po Alžírsku, kterou vykonal mezi dubnem a červnem 1892.⁶³⁸ Ve zprávě se naplno ozval skepticismus k zavádění ryze francouzských pořádků do domorodého Alžírsko. Hlavním bodem Ferryho argumentace byla neudržitelnost jednotného právního řádu pro všechny obyvatele Alžírsko: „*My sepisujeme zákony, my je zavádíme, avšak po deseti, dvaceti či více letech tyto zákony hynou na svou sterilitu a bezbrannost.*“⁶³⁹ Nemožnost užití jednotného právního řádu tak dle Ferryho byla jednoznačnou brzdou pro jakýkoliv rozvoj kolonií jako takových, pročez

⁶³⁵ *Bulletin de la Société de géographie commerciale de Paris* 1, 1896, 1, s. 586.

⁶³⁶ BETTS, Raymond, *Assimilation and Association in French Colonial Theory 1890–1914*, Nebraska 2005, s. 128.

⁶³⁷ FERRY, Jules, *Le Gouvernement de l'Algérie, rapport sur l'organisation et les attributions du gouverneur général de l'Algérie, fait au nom de la commission sénatoriale d'étude des questions algériennes*, Paris 1892.

⁶³⁸ COQUARD, Marie France, *Guy de Maupassant et Jules Ferry. Le centenaire de deux hommes illustres*. Paris 1993, s. 37.

⁶³⁹ FERRY, *Le Gouvernement*, s. 58.

odpovědi mělo být vytváření *ad hoc* právních systémů, odpovídajících potřebám jednotlivých teritorií „pod dozorem Republiky“. V tomto směru sdílel s Ferrym názory pozdější teoretik a sinolog Louis de Saussure, který poukazoval na nepřekonatelné odlišnosti mezi Francouzi a indigènes. Právě tyto odlišnosti jsou dle Saussura nutností pro odmítnutí zavádění francouzských právních norem.⁶⁴⁰

Současně je třeba vnímat odklon od staršího asimilačního aspektu směrem k asociaci ve světle generační obměny personálu. Na přelomu 19. a 20. století se do popředí koloniální lobby dostali představitelé mladší republikánské generace. Současně začalo docházet k obnově na administrativních postech, kde postupně mizí bývalí vojenští představitelé na úkor osob z podnikatelského prostředí.⁶⁴¹

Dokladem pro tvrzení, že nově vytyčený „asociační“ přístup nebyl v rozporu s předcházejícím způsobem uvažování o koloniích, může být také skutečnost, že v repertoáru zájmů koloniálních teoretiků zůstala obsažena prakticky stejná témata jako v době na úsvitu Protektorátu. Flagrantním případem jsou tvrzení teoretika a pozdějšího generálního sekretáře Koloniální jednoty (*Union colonial*) Josepha Chailley-Bert. Ten v rámci svého výkladu o reformách v koloniích používal přímo termínu „asociační politika“ (*politique d'association*).⁶⁴² V jeho definici protektorátu jako takového rezonují dvě základní témata – bezpečnost a vzdělávání. V rámci udržení bezpečnosti kolonie prosazoval zachování tradičních domácích institucí. S tím pak úzce souvisela potřeba poskytování vzdělávání místním elitám, neboť jejich případné vyloučení z hierarchie by znamenalo ohrožení řádného fungování protektorátu.⁶⁴³

3.6 Francophonie a školské reformy

Koncept *francophonie* přímo souvisí s idejemi civilizační mise a jejími předními propagátory Julesem Ferrym a Paulem Cambonem. V oblasti školství lze mezi oběma najít přímou souvislost, neboť Ferry zastával mj. post ministra školství (a zároveň předsedy ministerské rady) v době, kdy byl Cambon jmenován do funkce generálního rezidenta v Tunisku. Ferry byl autorem francouzské školské reformy, která v duchu republikánských

⁶⁴⁰ SAUSSURE, Louis de, *Psychologie de la colonisation française. Dans ses rapports avec les sociétés indigènes*, Paris 1899, s. 62.

⁶⁴¹ PERSELL, Stuart Michel, *The French Colonial Lobby, 1889–1938*, Stanford 1983, s. 145.

⁶⁴² PAYE, Lucien, *Enseignement et société musulmane. Introduction et évolution de l'enseignement moderne au Maroc*, Rabat 1992, s. 181.

⁶⁴³ CHAILLEY-BERT, Joseph, *Dix années de politique coloniale*, Paris 1902, s. 166.

idejí zaváděla do škol laicismus. Základní školní docházka byla poskytována bezplatně a byla povinná.⁶⁴⁴ Tímto reformním zákonem byly zavedeny i rámcově jednotné osnovy, v nichž byla značná pozornost upřena k roli francouzštiny, osvojení si „kulturních kompetencí“ (včetně branné výchovy) a rovnosti přístupu k „modernímu“ obsahu učiva (mimo jiné byly zřízeny dívčí školy i v rámci sekundárního stupně). Kontury této školské reformy vyjádřil Ferry již v roce 1870 ve svém projevu *De l'égalité d'éducation* (O rovnosti výchovy).⁶⁴⁵ S univerzalismem vzdělávání souvisí koncept frankofonie, který měl pomoci v kolonizačním úsilí. Motivací pro rozšiřování francouzského jazyka mezi kolonizované národy byly i demografické důvody – Francie nedisponovala dostatečným množstvím vlastních kolónů pro své velkorysé expanzivní záměry.

Za tímto účelem bylo třeba stvořit specializovanou instituci, která by na jednu stranu šířila univerzálnost civilizační myšlenky, na druhou stranou se dokázala adaptovat na místní podmínky v jednotlivých koloniích. *Association nationale pour la propagation de la langue française dans les colonies et à l'étranger* (Národní asociace pro šíření francouzského jazyka v koloniích a zahraničí) neboli *L'Alliance française* (Francouzská aliance) byla založena v roce 1883 kroužkem Saint-Simon a k zakládajícím členům patřil i Paul Cambon.⁶⁴⁶ Existence Alliance byla postavena na republikánských principech, přičemž pro potřeby kolonizace adoptovala zejména univerzalistický slovník, když upozorňuje na cíle, jako je „jednota všech dobrých občanů“.⁶⁴⁷ Distribuce francouzštiny znamenala zároveň předávání kompetencí občanství, „neboť každý čtenář francouzské knihy se stává přítelem Francie a každý přítel Francie je přirozeným klientem francouzských výdobytků“.⁶⁴⁸ Francophonie je skrze svou Alliance prezentována jako politicky „neutrální území“ a samotná instituce, „seriózní a upřímná ve svém patriotismu, má naše asociace velkou sílu, sílu jednoty“.⁶⁴⁹

V době, kdy je implementován francouzský školský zákon, je Cambon vyslán coby résident général do Tunisu. V oblasti školských reforem patřil k jeho blízkým spolupracovníkům Louis Machuel. Ústředním bodem civilizačních reforem v jejich

⁶⁴⁴ Zákon č. 11696, 12. 3. 1882.

⁶⁴⁵ FERRY, Jules, *De l'égalité d'éducation. Conférence populaire faite à la Salle Molière le 10 avril 1870*, Paris 1870.

⁶⁴⁶ Dalšími zakladateli byli Antoine Berbard, Paul Bert, otec Charmetant, Pierre Foncin, Jusserand, Loeb, Machuel a Mayrargues.

⁶⁴⁷ FONCIN, Pierre, *Association nationale pour la propagation de la langue française*, Paris 1889, s. 8.

⁶⁴⁸ FONCIN, *Association*, s. 8.

⁶⁴⁹ Tamtéž, s. 9.

intelektuálním rozměru byla transformace stávajícího školství. Cambon a Machuel byli společnými autory projektu šíření frankofonie pomocí etablování jednotné zastřešující instituce, kterou se měla stát *l'Alliance française*.⁶⁵⁰

První pobočka *L'Alliance française* v Tunisku byla založena v roce 1883, tedy záhy po formálním vyhlášení Protektorátu. Již samotný fakt, že uvedení *Alliance* předcházelo ustavení jiných významných institucí (například většiny ministerstev) lze považovat za charakteristický rys pro význam, který byl potřebě šíření frankofonie přikládán. Ředitelem tuniské pobočky se záhy stal jeden ze zakládajících členů Louis Machuel a sekretářem Delmas, profesor na Collège Sadiki. Instituce si našla svou pozici mezi již existujícími školami v Tunisu, kterým neměla za cíl konkurovat. Naopak, ve shodě se svými cíli, měla doplňovat jejich činnost a navazovat na jejich vzdělávací programy. Tato strategie byla jedním z faktorů úspěšné existence *Alliance* v prvních dekadách. S *Collège Alaoui* i s *Collège Sadiki* ji spojovalo personální propojení (např. zmíněný Delmas), s jinými nefrancouzskými školami pak fakt, že Italové či židé preferovali vzdělávání ve francouzštině.⁶⁵¹

Protektorátním orgánem pro administraci školství se stala Cambonem iniciované a bejlikátním dekretem z 6. května 1883 zřízené Ředitelství veřejného vzdělávání (*Direction de l'Instruction publique*). Do čela instituce byl jmenován Louis Machuel, Francouz alžírského původu a arabista. Před odchodem do Tunisu působil nejprve jako profesor na franko-arabském lyceu v Constantine a v Alžíru. Poté byl jmenován inspektorem v Oranu a v Tlemcen. Machuelovo chápání role francouzštiny v civilizačním procesu tak odráží jeho vlastní životní zkušenost – pro Tunisko propaguje smíšené jazykové vzdělávání, kdy společně studují žáci z francouzských i tuniských rodin. Ve vztahu k Arabům a nastalému tuniskému kontextu byl koncept šířen *francophonie* upřesněn v textu *Note sur l'instruction en Tunisie* (Poznámka ke vzdělávání v Tunisku) z pera Julese Jusseranda z roku 1882. Záznam je ve své povaze reportem, který Jusserand předložil v Quai d'Orsay po své inspekční cestě do Tunisu. Coby pověřenec v tuniských záležitostech následuje ideje Julese Ferryho: „*V současné situaci není lepšího prostředku, jak nás sblížit s Araby v Tunisku, než je – v rámci možného rozsahu – naučit náš jazyk, což jest názor všech osob, které je dobře znají. Nemůžeme počítat s náboženstvím, neboť oni nikdy nepřestoupí ke křesťanství; ale*

⁶⁵⁰ Více o vzniku instituce viz FONCIN, Pierre, *L'Alliance française et l'enseignement de la langue nationale en Tunisie et en Algérie*, Paris 1884.

⁶⁵¹ Statistiku uvádí SRAIEB, Noureddine, *L'idéologie de l'école en Tunisie coloniale (1881–1945)*, In: *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 68, 1993, 1, s. 249.

jakmile se naučí náš jazyk, nevyhnutelně se jim vyjeví řada evropských myšlenek, jak již prokázaly mnohé zkušenosti. Reorganizace Tuniska musí z velké části probíhat skrze vzdělání.“⁶⁵²

Navzdory rétorice o šíření civilizace skrze školství zaujala administrativa Protektorátu smířlivý postoj ke stávajícím „domorodým“ vzdělávacím institucím. Způsob a motivace, jakým byly v zásadě konzervovány tradiční školy je projevem „dvojí administrativy“. Tradiční elementární školy *kuttáb* nebyly oficiální administrativou Protektorátu dotčeny, neboť existovala obava, že učitelé by mohli mít při případných neshodách podstatný vliv na veřejné mínění.⁶⁵³ Tyto školy disponovaly konstantním počtem žáků (Macheul uvádí číslo 17361 v roce 1889), který nezačal s nástupem protektorátu stoupat. Naopak počet žáků ve francouzských školách rychle stoupal a od roku 1885 až do 1899 došlo ke dvojnásobnému nárůstu, mimo jiné i díky přílivu židovských žáků.⁶⁵⁴

Vrchol tradičního vzdělávání představovala škola při mešitě az-Zajtúna.⁶⁵⁵ Ta poskytovala vrcholné vzdělání v islámských vědách (zejména v teologii a *fiqhu*, tedy právní vědě), nicméně v sekulárních předmětech neměla dlouhou tradici ani úroveň. Reprezentovala však podstatnou měrou identitu elit v epoše bejlikátu. Projekt postupného sbližování školských systémů byl neúplný zřejmě úmyslně a představitelé Protektorátu se namísto komplexní kontroly a postupného ovlivňování tradičního vzdělávání snažili o smíšení tuniského a francouzského vzdělávání.

V rámci základního stupně vzdělávání (*école primaire*) vznikly do konce devatenáctého století nové ústavy, jako např. *École Professionnelle de Tunis* (1898), která vzdělávala žáky zejména v učebních oborech řemeslného typu jako například tesařství, truhlářství a krejčovství. O rok dříve (1897) vznikla *École primaire de Maxula-Radès*, zaměřená na praktickou výuku řemesel a základní vzdělání pro žáky z chudších rodin. Ke škole patřila i ubytovací kapacita internátního typu, kde mohli žáci trvale nebo přechodně

⁶⁵² JUSSERAND, Jules, *Note sur l'Instruction en Tunisie*, Paris 1882, s. 53.

⁶⁵³ DeGEORGE, Barbara, *Modernisation of Education. A Case Study of Tunisia and Morocco*, In: *The European Legacy* 7, 2002, 5, s. 581.

⁶⁵⁴ MACHUEL, Louis, *Enseignement public dans la Régence de Tunis*, Paris 1899, s. 8.

⁶⁵⁵ Škola byla v dobových pramenech označována jednoduše jako az-Zajtúna. Při četbě francouzských textů lze mnohdy jen dle kontextu rozlišit, kdy autor hovořil o škole a kdy o mešitě. Zdá se, že Zajtúna byla chápána spíše jako jedna instituce a její role byly rozlišovány spíše symbolicky.

pobývat.⁶⁵⁶

K francouzským vzdělávacím projektům v rámci lyceijního stupně vzdělání patřily inovace *Collège Sadiki*⁶⁵⁷ a *Collège Saint-Charles*, které do jisté míry představovaly vrcholný stupeň vzdělání, kterého šlo v Tunisku dosáhnout. Vyššího vzdělání se tuniským žákům z řad indigènes či kolónů mohlo podařit jen odchodem na francouzské či alžírské univerzity. Obě školy zahrnovaly stupeň primárního a sekundárního školství francouzského systému, na *Collège Sadiki* nicméně byli přijímáni absolventi islámských „základních“ škol kuttáb. Konkrétním pokusem o adaptaci systému na tuniské prostředí bylo zavedení smíšených, resp. franko–arabských škol. Byly zakládány jako chlapecké, dívčí či smíšené. Přestože byly franko–arabské školy míněny jako pokus o vytvoření alternativy ke stávajícím velkým ústavům typu Sádiqíje, nenašly u domácího obyvatelstva patřičnou odezvu. Poměr Tunisánů a Francouzů docházejících do těchto smíšených ústavů zůstal zachován, přičemž celkový počet se mezi roky 1889 a 1905 zvýšil více jak dvojnásobně.⁶⁵⁸

Typ smíšených škol mohl nejlépe odpovídat požadavkům na specifický obsah vzdělávání a produkovat tak absolventy připravené pro fungování ve strukturách Protektorátu. V tomto ohledu se jedná o naplnění idejí, které žádal Beaulieu, Ferry i Machuel, jež byl také jejich hlavním propagátorem. Faktickým výsledkem výuky na *Collège Sadiki*, kde vyučovali tuniští i francouzští učitelé, byli absolventi, kteří tvořili základ tuniské části v administrativě Protektorátu.⁶⁵⁹

Zprávu o stavu západních škol v době ustavení Protektorátu podává na základě své inspekční cesty do Tunisu generální sekretář *L'Alliance française* Pierre Foncin. Poukazoval mimo jiné na fakt, že s nastolením Protektorátu došlo k inovacím na doposud autonomně řízených lyceích. Hlavní změnou pak byla přeměna *Collège Saint-Charles*, založená kardinálem Lavigeriem roku 1880. V roce 1886 byl zdejší pedagogický sbor posílen o několik francouzských pedagogů a v roce 1889 byla škola zcela začleněna do státní sítě. Název byl posléze změněn na *Lycée Carnot*. Na ústavu došlo v devadesátých letech ke kompletní reorganizaci (dekretem z 29. září 1893) a zřízení obchodního zaměření ústavu.⁶⁶⁰ Společně s tímto lyceem byla počátkem dvacátého století považována za „tři hlavní zařízení“ ještě *École Secondaire de Jeunes filles* a již zmíněná *Collège Sadiki. École*

⁶⁵⁶ *Rapport au Président de la république sur la situation de la Tunisie*, 1903, s. 13.

⁶⁵⁷ As-Sádiqíja.

⁶⁵⁸ Lambert uvádí počty 9494 v roce 1889 a 21 759 v roce 1905. LAMBERT, s. 180.

⁶⁵⁹ *Rapport au Président de la république sur la situation de la Tunisie*, 1903, s. 110–111.

⁶⁶⁰ FONCIN, *Association*, s. 27.

Secondaire de Jeunes Filles (zkráceně *École Jules-Ferry*) byla zároveň lyceem pro mladé dívky, pedagogickým institutem a obstarávala i vyšší základní stupeň vzdělávání. Byla založena v roce 1891 a sídlila v několika budovách, které byly nově zbudovány Ředitelstvím veřejných prací (*Directon des Traveaux publics*).⁶⁶¹

Na počátku dvacátého století lze sledovat ve vývoji tuniského školství jistý obrat, kdy končí dosavadní proklamovaná tolerance k některým školám, které přetrvávaly z předprotektorátního období. Proces laicizace francouzského školství měl svůj odraz i v Régence. Kongregační školy, fungující před zřízením protektorátu, měly být zrušeny nařízením z roku 1903. Revue *Question diplomatiques et coloniales* přetiskuje v plném rozsahu naštvané reakce z řad francouzských příznivců těchto škol. Předkládaná argumentace se opírá o požadavek tolerance. Uvedena je také okolnost, že i bej, který je titulován jako „nezávislý kníže“ (*prince indépendant*) křesťanské školy toleroval.⁶⁶² Druhým výrazným bodem kritiky byl pak poukaz na tezi, dle které jsou křesťanství a francouzská identita neodlučitelné.⁶⁶³

⁶⁶¹ *Rapport au Président de la république sur la situation de la Tunisie*, Tunis 1903, s. 111.

⁶⁶² *Questions diplomatiques et coloniales* 7, 1903, 157, s. 374 nn.

⁶⁶³ Tamtéž.

4 *Indigènes vs. Citoyens* – cesty tuniského nacionalismu ve stínu Protektorátu

Při užívání termínu „nacionalismus“ je nutné upozornit na rozdílnosti jednotlivých definicí, užívaných v odborné literatuře. Pro potřeby analýzy tuniského nacionalismu lze přijmout premisu francouzského antropologa Ernesta Gellnera, který považoval uvědomění si národní identity a vznik národa za výsledek konkrétních historických podmínek a procesů. Přitom Gellner nepovažoval vznik národa za něco nadčasového a nezbytného v rámci státní organizace. Doslova pak poukazyval na skutečnost, že národy vznikaly i v rámci států a státy mohou vzniknout i navzdor národní identitě.⁶⁶⁴ Pokračování Gellnerovy nepodmíněnosti nacionalismu a národa státem představovaly v jistém smyslu myšlenky irského historika Benedicta Andersona. Ten akcentoval především sdílení identitárních prvků a podobně jako Gellner definoval národní uvědomění jako soubor sdílených hodnot (očekávání a povinností) mezi jedinci.⁶⁶⁵

Pro pochopení dobového kontextu v rámci epochy francouzského protektorátu v Tunisku je však pro termín nacionalismus podstatné reflektovat také dobové vysvětlení francouzského historika Ernsta Renana.⁶⁶⁶ Ten poukazuje na propojení minulosti s přítomností, kdy jednotlivé konstituenty národa jako takového vycházejí z historické kulminace společných prožitků a obětování. Dle jeho vysvětlení jsou to nejen hrdinské historické činy, které vytvářely pojítka napříč jednotlivci, ale především sdílená traumata a prohry.⁶⁶⁷ V Renanově případě lze do jisté míry ponechat stranou dilema originality, tedy možný spor o otázku, zda nacionalismus předchází existenci národa či naopak. Téma sebeobětování a historického traumatu se v souvislosti s koncepcí civilizační mise objevuje opakovaně, jak jsem nastínil v předchozích kapitolách. Je však možné poukázat na inspiraci i v průběhu vývoje vznikajícího tuniského nacionalismu v éře francouzského Protektorátu?

Pro přehlednost vývoje tuniského nacionálního hnutí je možné určit následující hrubou periodizaci: 1896–1909, 1909–1919, 1919–1925 a 1925–1938. Jednotlivé vývojové

⁶⁶⁴ GELLNER, Ernest, *Nations and Nationalism*, Ithaca 1983, s. 6–7.

⁶⁶⁵ ANDERSON, s. 5–7.

⁶⁶⁶ Joseph Ernest Renan (1823–1892) byl svým původním profesním zaměřením orientalista a semitolog. Základ svých pozdějších teorií o národu však nastínil již ve svých raných dílech, věnovaných osobě Ježíše Krista (*Vie de Jésus*, Paris 1863). Svou vlivnou teorii o vzniku národa přednesl poprvé během přednášky na Sorbonně v roce 1882 pod názvem *Qu'est-ce qu'une nation?* (Co je to národ?).

⁶⁶⁷ RENAN, Ernest, *What is a Nation?* In: ELEY, Geof, SUNY, Ronald (ed.), *Becoming National. A Reader*, New York and Oxford 1996, s. 52–54.

úseky se liší především v rozdílném stupni institucionalizace tuniského nacionálního hnutí. Proto byla periodizace zvolena s ohledem na klíčové okamžiky vzniku jednotlivých asociací či opozičních politických uskupení.

4.1 1896–1909

Pozdější první prezident Tuniské republiky Habíb Bourguiba považoval za první fázi nacionálního hnutí dekádu 1896–1906, kdy první skupinky tuniských nacionalistů pracovaly v tajném režimu a ještě nehledaly oporu u širokých mas.⁶⁶⁸ Bourguiba poukazoval zejména na tento tajný charakter, neboť doba ještě nedovolovala veřejnou reprezentaci: „*Ten spolek byl tajný, velmi tajný, ne nepodobný zednářství ve svém tajuplném rozměru.*“⁶⁶⁹ Základ budoucího hnutí tuniského nacionalismu tvořili již v této fázi hlavně představitelé inteligence. K prvním osobnostem lze řadit Aliho Bach Hamba a Bashira Sfar. V tomto stadiu tuniského nacionalismu, tedy v epoše vznikajícího Mladotuniského hnutí v první dekádě dvacátého století, lze sledovat rozpor mezi frakcemi propagující příklon právě vytvářené tuniské identity buď směrem k Západu či k Orientu. Mezi představitele „západní“ kliky lze řadit především zastánce a odchovance franko-arabského systému vzdělávání. Představiteli toho směru byli zejména Hassan Guellaty a Ahmed Zaouche. Oproti tomu druhá frakce, která preferovala příklon k „orientální“ tradici, byla tvořena především odchovanci tuniské Zajtúny, přičemž k jejím hlavním představitelům patřil Abdelaziz Thaalbi. Thaalbi se posléze odklonil od předchozí frakce a pokusil se založit Reformní stranu (*Parti réformiste*). Dne 23. prosince 1905 byla založena organizace, sdružující absolventy Collège Sadiki (*L'Association des anciens élèves du collège Sadiki*), pod taktovkou právníka a teoretika Aliho Bach Hamba.⁶⁷⁰ Ten v době založení spolku působil jako administrátor habousu Sádikíje a lze jej proto považovat za osobu, zastávající poměrně vysoký post ve veřejné správě.⁶⁷¹ Protikladem byla v roce 1897 založená Asociace Chaldúníja (*Association Khaldounia*), jejímž cílem bylo etablování přírodních a exaktních disciplín do vzdělávacího kurikula Zajtúny, jakož také implementace výuky francouzštiny.⁶⁷²

⁶⁶⁸ Bourguiba užíval pro tuto ranou fázi přívlastek „evoluční“ (évolutionniste).

⁶⁶⁹ BOURGUIBA, Habib, *Les sources du nationalisme*. <http://www.habib-bourguiba.net/les-sources-du-nationalisme/248> [23. 3. 2017].

⁶⁷⁰ V dalším textu užívám ve shodě s tuniskou literaturou a zvyklostmi zkrácený tvar *Association Sadikia*.

⁶⁷¹ ZMERLI, Sadok Mohamed, *Les Successeurs*, Tunis 1967, s. 43nn. Formálně bylo vytvoření asociace povoleno bejlikátním dekretem ze dne 24. prosince 1905.

⁶⁷² CABCHOUB, Ahmed, *École et modernité en Tunisie et dans les pays arabes*, Paris 2000, s. 108.

Náplň práce a do jisté míry i struktura či stanovy asociace Chaldúnija byly však odrazem francouzských předloh. Ty však měly na rozdíl od asociace mnohem pevnější institucionální oporu. Lze dokonce říci, že paralelou k *Association Sadikia* byla Asociace absolventů zemědělské koloniální školy (*Association des anciens élèves de l'école coloniale d'agriculture de Tunis*). Tento spolek se projevoval vydáváním periodické ročenky (*annuaire*). K další obligátní tiskové produkci patřilo publikování přehledu kurzů a v pozdějších letech také podmínek přijetí ke studiu.⁶⁷³ Celkově tak oproti *Association Sadikia* měla Asociace absolventů zemědělské školy jistější institucionální krytí a mohla si dovolit bohatší tiskovou produkci. S činností tuniské asociace okolo absolventů Sádikije ji tak pojila pouze formální fazóna akademického spolku a užívání honosné rétoriky.

V první fázi vývoje Asociace absolventů Sádikije se její činnost naplňovala především vymezením vlastní identity. Agendu lze dobře sledovat skrze názvy přednášek, které byly proslovovány v prvních dvou letech. Jedním z podstatných aspektů zde byly opakované reakce zajtúnských představitelů, kteří apelovali na islámský charakter identity Tunisanů. Příkladem je přednáška šajcha Mohameda Nakhli ze dne 31. března 1906 nazvaná jednoduše *La civilisation islamique* (Islámská civilizace), následovaná o rok později šajchem Taharem Ben Achour *Les fondaments de la civilisation islamique* (Základy islámské civilizace) a šajchem Ahmedem Nayfar *L'exégese d'un verset du Coran* (Výklad koránského verše).⁶⁷⁴ Již raná fáze nacionalismu se tak projevovala svým veřejným intelektuálním rozměrem. Projevem byly nejen nekonečné debaty v akademickém prostředí Sádikije, konference za účasti zajtúnských profesorů, ale i participace některých francouzských spisovatelů. Jedním z nich byl například Charles Géniaux, „homme double“, který trpěl „*nostalgii po Maghribu od svého alžírského dětství*“.⁶⁷⁵

Do kolizního kurzu s kolónskou obcí se formující se nová tuniská identita dostala právě skrze svůj vzdělávací rozměr. Přímým podnětem se stal projev Béchira Sfar dne 24. března 1906. Při příležitosti otevření starobince v Tunisu se Sfar při své promluvě (za

⁶⁷³ École d'agriculture coloniale de Tunis. *Programme de l'enseignement 1899*, Tunis 1899. Podmínky k přijetí byly publikovány přímo ministerstvem zemědělství a provoz školy byl v gesci ministerstva zemědělství, viz Gouvernement tunisien, Protectorat français, Ministère de l'Agriculture, École coloniale d'agriculture. *Renseignements et conditions d'admission*, Tunis 1950.

⁶⁷⁴ KASSAB, OUANEÏS, s. 194.

⁶⁷⁵ Charles Géniaux je autorem románů *Comment on devient colon* (1908), *Les musulmanes* (1909) či *Le choc des races* (1911), později uveřejnil i studii *France et Italie en Tunisie* (1926). JULIEN, Charles-André, *Colons français et Jeunes Tunisiens (1882–1912)*. In: *Revue française d'histoire d'outre mer* 54, 1967, 194, s. 121.

přítomnosti generálního rezidenta Stephena Pichona) otevřeně dovolával reforem protektorátních institucí ve prospěch tuniského obyvatelstva. Sfar uvedl před auditoriem řadu konkrétních požadavků, přičemž se obracel přímo na přítomného generálního rezidenta. Své požadavky formuloval z pozice správce habousu, jehož prostředky nebyly dle jeho názoru dostatečné „*vzhledem k novým a novým potřebám, které každý den vyvstávají*“.⁶⁷⁶ Jádrem požadavků pak bylo svěřeni některých resortních záležitostí do gesce indigènes. Konkrétně jmenoval vzdělávání, zemědělství a zemědělský obchod, nedotknutelnost tuniské půdy a zavádění lokálních daní za účelem podpory lokálního obchodu.⁶⁷⁷

Skutečnost, že řečník konkretizoval své požadavky, jdoucí na vrub kolónské obce a přímo tak ohrožující její zaběhnutý řád, lze hodnotit jako hlavní důvod ostré veřejné reakce. Noviny *Colon Français* a *La Tunisie Française* spustily povyk.⁶⁷⁸ Prezident Asociace francouzských kolónů (*Association des Colons français*) Victor Carnières se projevil jako mluvčí kolónů. Sfar byl následně zbaven funkce vrchního správce habous a odeslán coby caid do Sousse.⁶⁷⁹ O dva roky později (1908) se však podobný scénář opakoval během kongresu Francouzské koloniální unie (*Union Coloniale Française*), kde měl referovat o aktuálním stavu habous. Sfar ve svém projevu požadoval účast na „civilizačním díle“ a obvinil Protektorát z neochoty poskytovat pomoc (*assistance*). Argumentoval především tím, že Tunisané byli eliminováni z domény zemědělství, mimo jiné i díky dominanci frankofonní tradice na zemědělských institutech, jako byla již zmíněná Zemědělská koloniální škola v Tunisu.⁶⁸⁰

Ve Sfarově projevech se promítá trend adopce rétorických prostředků civilizační mise. Prakticky jen dosadil stejným formulacím svůj tuniský obsah, aniž by popřel nutnost a podstatu civilizační mise jako takové. Půda a vzdělanost se tak dostávají jako klíčová slova obhajoby civilizace, tentokrát ovšem obrácená proti Protektorátu: „*Není ani jeden chytrý Tunisán, který by nechápal výhody upřímné, pracovitě a vážně míněné civilisace... Avšak, pánové, pokud je civilisace užitečná Tunisánům, pak rabování jejich dobrých pozemků je cestou, vedoucí k ruinám.*“⁶⁸¹ Sfar dále poukazoval na jistou nedělitelnost

⁶⁷⁶ AYADI, s. 41.

⁶⁷⁷ Tamtéž.

⁶⁷⁸ Údaj o reakci v novinách *Le Colon Tunisien* uvádí KASSAB, OUANEÏS, s. 366.

⁶⁷⁹ Tamtéž.

⁶⁸⁰ SRAIEB, *L'idéologie*, s. 248.

⁶⁸¹ Jako citát ze Sfarova projevu „*Les Habous de Tunisie*“ uvádí SERVIER, André, *L'islam et la psychologie du Musulman*, Paris 1923, s. 15.

arabského živlu v Maghribu a zároveň odmítl dávnou Ferryho tezi o nižších a vyšších rasách: „*Náležíme k jedné rase, k jednomu náboženství a k jedné civilizaci [...] Přestože jsme upadli do dekadence, tak jako jiné slavné a mocné národy, neznamena to, že bychom byli zdegenerovali. Není proto v dobré politice místo pro otázky, zda na nás aplikovat onu slavnou teorii o nižších a vyšších rasách. Namísto toho je třeba se více snažit učinit si z indigènes přátele a společníky.*“⁶⁸² Uvedené teze zřejmě vyděsily kolóny natolik, že se představitelé Agrární komory (*La Chambre d'Agriculture*) nerozpakovali ve svém dopise generálnímu rezidentovi požadovat cenzuru dalších Sfarových veřejných projevů. Kolóni se obávali možné tuniské odezvy, vzniklé skrze Sfarovo „*ne přátelství vůči francouzské kolonizaci*“.⁶⁸³

Série intelektuálních setkání a konferencí (jen mezi roky 1906–1907 jich obě asociace uspořádaly na šestnáct) vedla k nutnosti další institucionalizace. Sfar a Ali Bach Hamba založili 7. ledna 1907 žurnál *Le Tunisien*. Z toho se záhy stalo fórum pro vypočítávání bezpráví na Tunisanech ze strany Protektorátu. Thaalbi se do redakce přidal v roce 1909 jako redaktor arabské mutace novin. Ruku v ruce se založením *Le Tunisien* šlo ustavení organizace *Jeunes Tunisiens* (Mladotunisanů), jejichž program byl artikulován v prvním čísle nově vzniklých novin.⁶⁸⁴ Vznik hnutí formálně navazoval na politický kartel mezi Sfařem a Alim Hambou, který vznikl předchozího roku. Lze se tak domnívat, že Bach Hamba se stále chtěl vyhnout přímému konfliktu a jeho cílem bylo spíše udržovat vztahy s francouzskou liberální pravíci. Založení Mladotuniského hnutí přímo souviselo s otázkami vzdělávání, neboť hned v prvním čísle *Le Tunisien* byly prosloveny konkrétní požadavky v oblasti školství:

- 1) Povinné a bezplatné základní vzdělávání v celé Régence.
- 2) Pobídky pro indigènes ke vzdělání na středním a vyšším stupni.
- 3) Zrušení všech omezení, zamezujících indigènes ucházet se o posty ve veřejné správě.⁶⁸⁵
- 4) Rozvoj v oblasti zemědělského vzdělávání.⁶⁸⁶

⁶⁸² Cituji dle KASSAB, OUANEÏS, s. 367.

⁶⁸³ Tamtéž, s. 368.

⁶⁸⁴ ZMERLI, Sadok, SAHILI, Hamadi, *Figures tunisiennes*, Beyrouth 1993, s. 248.

⁶⁸⁵ Text vyjmenovává nižší posty, které mohli doposud indigènes zastávat (tlumočníci či takzvaně *chaouchs*, tedy správci či kustodi)

⁶⁸⁶ *Le Tunisien*, 7. 2. 1907.

Současně s institucionálním zakotvením Mladotunisanů lze sledovat vývoj kolónských profesních organizací, které položily základ jednomu z charakteristických rysů tuniské politické sféry ve dvacátém století, a to fenoménu syndikatismu. V roce 1907 vznikla Zemědělská asociace (*Association des Agriculteurs de Tunisie*), v jejímž čele stanul Victor de Canières, proponent kolónské obce, který se opakovaně dostával do mediálních sporů s představiteli nacionalistů.⁶⁸⁷ Cílem Zemědělské asociace bylo poskytovat svým členům základní dodávky semen a osiva.⁶⁸⁸

V lednu stejného roku (1907) vyzývaly noviny *as-Sawab* k vytvoření Asociace studentů Zajtúny (*Association des Étudiants de la Zitouna*). Přestože tiskoviny typu *Le Tunisien* nebo *as-Sawab* byly řízeny redakcemi formujícími se tuniských nacionalistů, neměly prozatím takovou sílu napříč svými čtenáři, aby se mohli dovolávat společné syndikátní profesní organizace, jaké byly zakládány na straně francouzských kolónů. Nicméně právě akademické či studentské spolky posloužily jako jistý předstupeň a ve dvacátých letech již nacionalisté disponovali určitou zkušeností a tradicí s vytvářením formalizovaných institucionálních struktur.⁶⁸⁹

4.2 1909–1919

Město Tunis disponovalo na počátku dvacátého století tramvajovou sítí, která obstarávala spojení mezi hlavními dopravními uzly města a byla reakcí na urbanistický rozvoj, plánovaný již na sklonku devadesátých let 19. století.⁶⁹⁰ Mladotuniské ústředí se již před rokem 1912 angažovalo za to, aby Tunisané získali v transportních službách stejné podmínky a ohodnocení jako Italové. Ti v zaměstnaneckém spektru převažovali i poté, co provoz a správu tramvajové sítě převzala francouzská Tramvajová společnost města Tunisu (*Compagnie des tramways de Tunis*).⁶⁹¹ Bezprostřední rozbuškou pak byla událost, kdy jedna z tramvají srazila a usmrtila poblíž Bab Saadoun osmileté arabské dítě. Mladotunisané v dané situaci využili situace a nastalé masové protesty využili k vlastní

⁶⁸⁷ Zemědělská asociace požívala státní subvence a během dvacátých let se rozšířila o specializované odbočky, jako byla například „Coopérative de motoculture“ (1922), „Distillerie coopérative de Tunisie“ (1925) nebo „Société Coopérative des Docks et Silos à céréales de Tunisie“ (1929). SLIM, Hédi, MAHJoubi, Ammar, BELKHODJA, Khaled, *Histoire générale de la Tunisie, tome III „Les temps modernes“*, Paris 2007, s. 138.

⁶⁸⁸ PONCET, Jean, *La colonisation et l'agriculture européenne en Tunisie depuis 1881*, Paris 1958, s. 256.

⁶⁸⁹ Více k tématu například TLILI, Béchir, *Nationalismes, socialisme et syndicalisme dans le Maghreb des années 1921–1934*, Tunis 1984.

⁶⁹⁰ Více o dobové tramvajové síti například Les Tramways de Tunis, *Les Annales coloniales*, 23. 4. 1914, a15, n. 48.

⁶⁹¹ LEWIS, s. 231.

obhajobě, namířené především proti Protektorátu jako takovému. Vzniknuvší řídicí orgán stávky pak vyzýval k bojkotu tramvajového provozu, přičemž se odvolával na sounáležitost v rámci muslimského obyvatelstva.⁶⁹² Bojkot byl zahájen 9. února 1912 a spočíval v odmítní použití tramvají arabským obyvatelstvem, přestože původní výzvy během úvodních demonstrací vyzývaly dokonce k bojkotu všech služeb a obchodů, provozovaných Italy.⁶⁹³ Francouzský tisk naopak informoval o klidném průběhu bojkotu a jednotlivé články přinášely spíše zprávy o ústupcích tramvajové společnosti.⁶⁹⁴

Po aféře na hřbitově Djelazz se jednalo o další z událostí, která byla využita k pokusu o posílení institucionalizace nacionálního hnutí. Předáci Mladotunisanů, kteří se projevovali především svými novinami *Le Tunisien* byli francouzskou správou vnímáni jako oportunisté, kteří se snaží využít neklidu mezi indigènes a italskou komunitou v Tunisu pro aktualizaci své antikoloniální agendy. S jejich odsouzením a exilem tak souvisel i konec pětileté existence novin *Le Tunisien*. Právě projevy antipatie vůči koloniální politice Francie na jeho stránkách byly důvodem k odsouzení jeho předních mluvčích. Dne 13. března 1912 byli do exilu odesláni čtyři přední představitelé Mladotunisanů. Konkrétně se jednalo o Aliho Bach Hamba, Abdelazize Thaalbi, Mohameda Noomane a Hassena Guellaty. Další tři představitelé byli internováni na jihu Tuniska (Chedly Dargouth a Sadok Zmerli) a v paláci Bardo (Mokhtar Kahia).⁶⁹⁵

Nucený exil Aliho Bach Hamba se odehrával nejprve dva roky v Istanbulu. Roku 1914 se sice navrátil na krátký čas do Tunisu, kde se pokusil obnovit Mladotuniské hnutí, avšak jeho pokus byl neúspěšný. Po krátkém návratu do Istanbulu přesídlil do Ženevy, kde nastala podstatná další fáze institucionalizace nacionálního hnutí. Hamba se v Ženevě stal rétorem ve věci národnostního sebeurčení Tunisianů a započal publikovat *Revue du Maghreb* (Maghribskou revue). Tuniský nacionalismus se Hambovým ženevským snažením dostal na mezinárodní scénu. Hamba se stal mluvčím tunisko-alžírské iniciativy, jejíž cílem byla samostatnost obou států. Iniciativa byla projevena skrze existenci Alžírsko-tuniského výboru pro osvobození arabského Maghribu (*Comité Algéro-Tunisien pour la libération du Maghreb arabe*), skrze nějž zaslal Hamba telegram americkému prezidentovi

⁶⁹² V tomto smyslu informoval rovněž pařížský levicový tisk, například *Les tramways tunisiens*, *Le Radical*, 13. 3. 1912.

⁶⁹³ KASSAB, OUANEÏS, s. 370.

⁶⁹⁴ Například článek *Les tramways de Tunis boycottés par les indigènes*, *Le Matin*, 18. 2. 1912.

⁶⁹⁵ AYADI, *Mouvement réformiste*, s. 242.

Wilsonovi. V tom poukázal na právo Tunisánů a Alžířanů na národní sebeurčení.⁶⁹⁶ Zde se poprvé naplno objevil požadavek nezávislosti a suverenity. Tak smělé přání, jakým bylo sebeurčení, nebyl do té doby nacionalisty v Tunisku vysloven. Většina dosavadních reprezentací Mladotunisanů hovořila o své existenci v rámci větší či menší míry francouzské přítomnosti.

Naopak pro vývoj tuniského nacionalismu na domácí scéně znamenalo období první světové války dobu stagnace. V letech 1914 až 1915 se sice v jižním Tunisku událo několik revolt, nicméně zde nelze hledat souvislost s nacionálním hnutím. Později se ve vývoji tuniských nároků na sebeurčení ukázal jako významný faktor zapojení arabských obyvatel Régence do první světové války. Ve francouzské armádě sloužilo během první světové války přes 80 000 Tunisánů, přičemž jejich zapojení v armádě bylo formalizováno sérií dekretů v létě roku 1914. Zálohy branné moci byly povolány bejlikátním dekretem ze dne 9. srpna 1914 s datem shromáždění kontingentu 1. září téhož roku. O den později bylo dekretem francouzské vlády umožněno Tunisánům nastoupit službu v armádě od sedmnáctého roku věku, a to na celou dobu trvání války. Dosavadní norma připouštěla pouze službu v rozmezí doby trvání tří, čtyř nebo pěti let. Současně došlo k posílení pozic civilních kontrolorů, kteří mohli navýšit počty příslušníků místních jednotek goumů v každém caïdatu.⁶⁹⁷ Motivací pro uvolnění podmínek služby a zvýšení jejího ohodnocení byla skutečnost, že početní stav Tunisánů v armádních jednotkách na území Régence dosahoval na počátku války pouze počtu kolem 4500 mužů.⁶⁹⁸ Schéma vydávání jednotlivých dekretů současně podporuje tezi o dvojitosti administrativy v Protektorátu, neboť ve skutečnosti byly formálně bejlikátní jednotky převedeny pod francouzské velení skrze místní systém civilních kontrolorů. Celkový počet Tunisánů, zapojených do válečných akcí dosáhl čísla 80 339. Z nich bylo 38 251 začleněno do pěších jednotek na francouzské frontě a 8000 sloužilo v expedičním sboru na Blízkém východě.⁶⁹⁹ Další fází participace Tunisánů na francouzské účasti ve světovém konfliktu byl odchod zhruba desítky tisíc obyvatel za prací ve francouzských továrnách. Dalších 20 000 odešlo za prací v zemědělství.⁷⁰⁰ Lze říci, že právě aktivní zapojení Tunisánů ve válce, přesuny tisícovek

⁶⁹⁶ SRAIEB, Nouredine, *Note sur les dirigeants politiques et syndicalistes tunisiens de 1920 à 1934*. In: *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 9, 1971, 1, s. 98.

⁶⁹⁷ ARNOULET, François, *Les Tunisiens et la première guerre mondiale (1914–1918)*. In: *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 38, 1984, 1, s. 48.

⁶⁹⁸ Tamtéž.

⁶⁹⁹ SHAT, Archives Vicennes, Série N, 7 N 1209.

⁷⁰⁰ KASSAB, OUANEÏS, s. 370.

obyvatel, exil nacionalistických předáků a celková recese ve válečné době prozatím utlumily eskalaci vývoje domácího nacionalismu. Agenda se přesunula na scénu mezinárodních jednání, a naopak došlo k vytvoření exilové opozice tuniských a alžírských předáků.

Je možné říci, že první dvě rané fáze tuniského národního hnutí byly spojeny se dvěma typy institucí. Prvním jsou spolky, které svým způsobem spadaly do oficiálního establishmentu a jejichž financování bylo umožněno nastaveným protektorátním zřízením. Jednalo se o instituce pěstující nacionalistickou agendu pod rouškou vzdělávacích osvětových aktivit. Nicméně byly, jako v případě asociace Sádíkíje, do značné míry jednogenerační záležitostí a jejich zánik byl spojen s přelomovým rokem 1914. Dokladem je například skutečnost, že Sádíkíja byla po vypuknutí války uzavřena a její knihovna svěřena konkurenční Khaldounii.⁷⁰¹

Druhým typem pak byly organizace, jejichž veřejnou reprezentací byl nacionalistický frankofonní či arabofonní tisk, tedy Mladotunisané a jejich noviny *Le Tunisie* či *as-Sawab*. Přestože tisk musel mít oficiální koncesi udělovanou protektorátními úřady, byla reakce na novinové protikoloniální výpady často spíše záležitostí odpovědí v kolínském tisku. Nicméně v případě závažnějších okolností, jako byl například bojkot tramvajové sítě v roce 1912, byla mnohem zranitelnější a její existence byla skončena prakticky přes noc.

4.3 1919–1925

Až do konce druhé dekády dvacátého století byly hlavním mediálním prostorem tuniských nacionalistů novinové články a drobné samostatné pamflety, avšak scházel významný jednotící spis, který by na jednu stranu nebyl ryze akademickou obhajobou, nicméně by splňoval kritéria pro důkladnější argumentaci ve prospěch Tunisanů. Vlajkovým spisem rodícího se nacionálního hnutí se stal spis *La Tunisie martyre. Ses revendications* (Mučednické Tunisko a jeho nároky) z pera Abdelazize Thaalbiho. Na opusu lze demonstrovat pojetí epoch Tuniska a vykreslení uvedené dichotomie, rozdělující dějiny Tuniska ostrou čarou na epochu před a po francouzském záboru. Dílo *La Tunisie martyre* sepsal Thaalbi za pomoci tuniského advokáta, usazeného v Paříži, Ahmeda Sakka. Ten

⁷⁰¹ Tamtéž, s. 195.

přeložil dílo do francouzštiny na počátku roku 1920.⁷⁰² Spis byl přeložen zpětně do arabštiny a vyšel až v osmdesátých letech v Bejrútu.⁷⁰³ Podstatou protektorátní politiky je dle Thaalbiho „*systematické ekonomické, politické a intelektuální podřizování celého národa*“.⁷⁰⁴ Thaalbiho požadavky jsou shrnuty v devíti bodech:

- 1) Poradní shromáždění, složené z tuniských a francouzských zástupců, volených na základě všeobecného hlasování, odpovědné v širokém rozsahu za rozpočet.
- 2) Vláda, která by byla odpovědna tomuto shromáždění.
- 3) Úplné oddělení zákonodárné, výkonné a justiční složky moci.
- 4) Umožnění přístupu Tunisánů do všech administrativních postů za předpokladu prokázání intelektuálních a morálních záruk, jaké jsou kladeny na francouzské kandidáty.
- 5) Rovnost v přístupu funkcionářů, zastávajících identické posty, ať již v záležitostech ve prospěch Evropanů či Tunisánů.
- 6) Organizace městské správy na základě všeobecného hlasování ve všech tuniských městských centrech.
- 7) Povinné vzdělávání.
- 8) Účast Tunisánů na koupi parcel, vlastněných státem, stejně tak jako státem užívané půdy.
- 9) Svoboda tisku, shromažďování a sdružování.⁷⁰⁵

Akcelerace dalšího institucionálního vývoje proběhla díky pokusu nacionalistů obejít protektorátní struktury a pokusit se jednat s metropolitními orgány ve Francii. Současně se tím nacionalisté pokusili navázat na snahy Aliho Bach Hamba v Ženevě a celkově na dobu vzniku národních států po první světové válce. Navzdory rozličným omezením (například zákaz vydávání plátku *Al-Djammiah*) nezabránila Résidence vyslání delegace (*wafd*) do Paříže, kde se představitelé budoucího Destouru setkali s některými

⁷⁰² Tamtéž, s. 248.

⁷⁰³ THAALBI, Abdelaziz, *La Tunisie martyre. Ses revendications*, Beyrouth 1985.

⁷⁰⁴ THAALBI, s. 14.

⁷⁰⁵ Dle FINIDORI, J.-P., *Le massacre de Tunis apothéose de l'impérialisme français*. In: *La révolution prolétarienne, revue bimensuelle syndicaliste révolutionnaire* 273, 25. 6. 1938, s. 185–186.

členy francouzského parlamentu.⁷⁰⁶ Iniciativa byla chápána jako pokus o komplot proti bezpečnosti státu a členové delegace Thaalbi, Salah ben Yahia a Sidi Mohammed Er Riahi byli obviněni a předvedeni před Válečnou radu v Tunisu (*conseil de guerre*).⁷⁰⁷ První delegaci nacionalistů do Paříže však nelze hodnotit jako jednoznačný neúspěch. Současný tuniský historik Dellagi naopak tvrdí, že přímou reakcí bylo dosažení nového generálního rezidenta, který posléze zaujal smířlivější postoj, a dokonce došlo i k zastavení konfiskací půdy spadající pod *habous*.⁷⁰⁸ Přestože nelze tezi jednoznačně vyvrátit, lze větší váhu přikládat celkové změně francouzské zahraniční politiky vůči koloniím bezprostředně po konci války.

Výklad odkazu Thaalbiho díla *La Tunisie martyre* se stal jednou z položek rané Bourguibovy argumentace. Konkrétně se jednalo o Thaalbi odkaz na tuniskou ústavu z roku 1861, kterou považoval za symbol zlatého věku Tuniska 19. století. Tato naděje na reformu a rozvoj tuniského bejlikátu pak byla dle Thaalbiho zničena náhlým ustavením Protektorátu a znamenala stagnaci domácího obyvatelstva.⁷⁰⁹

Navzdory rozpadu integrity první pařížské delegace pokračovali nacionalisté v pokusech o institucionalizaci na domácí půdě. Dne 15. června 1920 bylo ohlášeno založení *Parti Libéral Constitutionel* (tedy Destouru). Skutečnost, že strana byla vyhlášena skrze list *Essawab* (pod titulkem „Le Destour à Tunis“) poukazuje na esenciální roli tisku ve vývoji tuniského nacionalismu. Jistým předstupněm požadavků na sebeurčení přitom byla žádost k americkému prezidentu Wilsonovi, ve které zazněl návrh, aby bylo Tunisko dočasně spravováno Společností národů.⁷¹⁰

Lucien Saint, nový generální rezident, se pokusil zaujmout smířlivější postoj vůči tuniskému nacionalistickému proudu. V prvních dnech prosince 1920 byli na svobodu propuštěni dva spoluobvinění Thaalbiho, a sice Sidi Salah ben Yahia a Sidi Mohammed Er Riahi. Koncem roku pak druhá tuniská delegace nacionalistů vyrazila do Paříže. Až na jednu výjimku se suita skládala z nových členů, přičemž z původní sestavy zůstal jen židovský advokát.⁷¹¹ Na francouzské scéně však Thaalbiho návrhy rezonovaly a projevil se prakticky stejnou rétorikou. V únoru 1922 přednesla část levicových poslanců návrhy

⁷⁰⁶ Dne 6. 6. 1920.

⁷⁰⁷ THAALBI, s. 9.

⁷⁰⁸ DELLAGI, Moncef, *Abdelaziz Thaalbi. Naissance du mouvement national tunisien*, Carthage 2013, s. 131.

⁷⁰⁹ PREKINS, Keneth, *Historical Dictionary of Tunisia*, New York, London 2016, s. 249.

⁷¹⁰ KASSAB, OUANEÏS, s. 375.

⁷¹¹ MONCHICOURT, s. 128.

ústavního prohlášení, založeného na oddělení složek moci a poradního shromáždění, kterému by se zodpovídala místní vláda. Mezi signatáře se počítali nejen radikálové (*radicaux*), ale i socialisté či republikánští socialisté (Paul Painlevé, Anteriu, Fiori, Deguise), veteráni z „Velké války“ a někteří příslušníci pravicového socialismu (*droite socialiste*), jako například Pierre Taittinger, Paul de Cassagnac či Jean Fabry.⁷¹² Lucien Saint mezitím přijal některé návrhy nacionalistů, včetně zavedení institutu „knihy stížností“ (*cahier des doléances*). Také nacionalistický předák Tahar ben Ammar začal při spolupráci se Saintem volit smířlivější rétoriku a uchýlil se k frázím o společném porozumění mezi tuniským a francouzským národem.⁷¹³ Nicméně i ve francouzském tisku se začala objevovat mírnější dikce směrem k požadavkům Tunisánů na účast ve volených konzultativních orgánech. Jindy neutrální *Le Temps* napsal: „*Je skandální, že se žádný domorodý kandidát neocitl v poradním sboru ani v městských radách... [...] Je nezbytné neprodleně umožnit domorodému obyvatelstvu Régence legitimní satisfakci, o kterou jednohlasně žádá, a učinit konec zjevným zcela nespravedlivým privilegiím, aby zůstal zachován zájem Tunisánů v setrvání v Protektorátu. Tuniský lid má srdce.*“⁷¹⁴ Kritika však nebyla zcela oprávněná, neboť již zmíněný příklad složení městské rady ve městě Kef ukazuje, že indigènes zaujímali posty v městských radách opakovaně. Zmíněný text z *Le Temps* nicméně ilustruje postupnou změnu v tiskové reprezentaci domorodých obyvatel Régence. K tradičnímu označení „la population indigène“ přibýlo „Les Tunisiens“.⁷¹⁵

Počátek dvacátých let lze zároveň hodnotit jako období nárůstu příznivců nacionalistů. Například Thaalbi tvrdil, že již v roce 1921 dosahoval počet příznivců Destouru na sto tisíc.⁷¹⁶ Samotný počet však zřejmě nevzbuzoval až takové obavy. Jako problematické shledávala protektorátní autorita skutečnost, že nacionalisté dokázali šířit své ideje na venkov a do jisté míry tak obešli městská centra, kde se část tuniské společnosti dostala do relativního konsensu s francouzskou přítomností.⁷¹⁷

4.4 1925–1938

V době mezi roky 1919–1929 byly hlavní příčinou a zároveň předním tématem

⁷¹² Detaily uvádí ve svých pamětech PÉRILLIER, Louis, *La conquête de l'indépendance tunisienne. Souvenirs et témoignages*, Paris 1979, s. 21nn.

⁷¹³ PÉRILLIER, s. 38.

⁷¹⁴ *Le Temps*, 2. 2. 1921.

⁷¹⁵ Tamtéž.

⁷¹⁶ PERKINS, *A History*, s. 85.

⁷¹⁷ Generální sekretář Gabriel Puaux hovořil v roce 1921 otevřeně o šíření nacionalistické propagandy. Tamtéž.

nacionálního boje spory o naturalizační proces. Prvním zákonem, který se upravoval proces naturalizace Tuniských indigènes byla norma z 29. června 1887.⁷¹⁸ Skutečný počet naturalizovaných Tunisů byl přitom až do roku 1923 zanedbatelný. Monchicourt uvádí přesné počty naturalizovaných mezi roky 1891 až 1923, kdy vstoupil v platnost nový zákon, měnící podmínky naturalizace.⁷¹⁹ Z uvedených Monchicourtových dat vyplývá skutečnost, že ponejvíce docházelo k naturalizačnímu procesu u židovského obyvatelstva (23 v letech 1891–1899, 101 v letech 1899–1910, 213 v období 1911–1919 a 70 v letech 1920–1923). Oproti tomu naturalizace muslimů je doložena pouze 77 případy v letech 1911–1919 a následně celkem 102 dospělými a 64 dětmi v období 1920–1923.⁷²⁰ Motivace k naturalizaci u židovské populace lze hledat ve specifickém postavení židovské komunity, která tvořila podstatnou část inteligence domorodé společnosti. Za motivaci lze označit skutečnost, že židé spadali v případě sporů s muslimy pod tuniskou justici, která obsahovala prvky islámského práva, což vedlo k obavám o jejich právní znevýhodnění. Druhý aspekt motivace k naturalizaci lze pak vztáhnout pouze na židovské advokáty, kteří preferovali své zahrnutí do francouzského justičního řádu. Mezi roky 1924 až 1932 se v samotném Tunisu podstatně zvýšil počet naturalizovaných židovských advokátů. Zatímco na počátku třetí dekády se jednalo pouze o jednotlivce, v roce 1932 stoupl počet až na 42.⁷²¹ Tvořili tak významný podíl na celkovém počtu advokátů, neboť jejich počet se takřka vyrovnal počtu francouzských advokátů.⁷²² Po implementaci nového naturalizačního zákona požádalo do roku 1930 celkem 4873 židů o francouzské občanství.⁷²³

Nový zákon z 10. prosince 1923 usnadňoval přijetí francouzského občanství zejména cizincům (*étrangères*),⁷²⁴ pobývajícím na území Régence. Nově bylo udělení občanství umožněno Tunisům s následujícími podmínkami: absolutorium (*baccalauréat*)

⁷¹⁸ SEBAUT, s. 228.

⁷¹⁹ Kniha sestává ze série Monchicourtových textů, uveřejněných v tisku, editorem publikace byl Rodd Balek, který je uveden na frontispisu jako autor.

⁷²⁰ MONCHICOURT, Charles, *La Tunisie après la guerre*, Paris 1921, s. 482.

⁷²¹ AN Fontaineblau, versement 20020500, Art. 10, dossier „Organisation de la profession d’avocat en Tunisie, décret du 27 juin 1924“ Note pour M. le président du Conseil des ministres, ministre des Affaires étrangères concernant l’application au barreau de Tunis du décret du 20 juin 1920, qui a réglementé d’une façon définitive la profession d’avocat, le bâtonnier Stalla Bourdillon, 19. 9. 1923.

⁷²² AN Fontaineblau, versement 19950167, Art. 16, Avocats et défenseurs, dossier „Conditions d’exercice du droit de postulation (1930–1937)“, Évaluation faite à partir du tableau de l’Ordre des avocats, année judiciaire 1932–1933.

⁷²³ HAGÈGE, Claude, ZARCA, Bernard, *Les Juifs et la France en Tunisie*. In: *Le Mouvement Social* 4, 2001, 197, s. 7–18.

⁷²⁴ Termínem jsou v dobových dokumentech a literatuře myšleni netunisané a nefrancouzi, ponejvíce pak Italové a Maltané.

z Collège Sadiki, či z normálních škol (*école normale*); statut veterána z První světové války (týkalo se i těch, kteří ztratili syna, otce, či tři pozůstalých bratrů); deset let služby ve francouzské veřejné administrativě; minimálně pět dětí ve francouzských školách.⁷²⁵

Generální rezident Lucien Saint se zřejmě snažil přístupnými podmínkami motivovat část tuniské inteligence k přijetí francouzského občanství, a tedy odmítnutí nacionalistických myšlenek. Do vývoje nacionalistických tendencí však vstoupila ve dvacátých letech islámská karta. Počátek lze spatřovat v roce 1923, kdy přívrženci Destouru započali kampaň, spočívající v odmítání politiky naturalizací. Postoje francouzské politické reprezentace a výčet jednotlivých argumentů lze najít v senátních diskuzích. V prosinci 1923 byly předneseny okolnosti Thaalbiho případu a v zápisech jsou již jasně uváděny jednotlivé entity tuniského nacionalismu. Nacházel se zde i další z důvodů usnadnění naturalizačního procesu. Tím byla snaha vytvoření jednotné kolónské obce, která by eliminovala případné nebezpečí „*zájmům, které Francie zaujímá v Tunisku*“, tedy v podobě svébytné italské diaspory.⁷²⁶ Gasser poukázal nejen na roztržičnost členů Destouru (*Destouriens*) po odchodu Thaalbiho do „Konstantinopole“, ale také vykreslil hlavní argument, který hnutí předkládalo proti naturalizaci. Přijetí občanského statutu, založeného na sekulárním charakteru práva znamená de facto odmítnutí koránských principů a tím pádem nutně i rezignaci na život ve shodě s islámem. Pro Gassera, coby představitele francouzské koloniální kliky se jednalo o „*argumenty snadno vyvratitelné, neboť zcela postrádají jakékoliv opodstatnění*“.⁷²⁷

Ve druhé polovině dvacátých let došlo k útlumu politické agitace nacionalistů. Aktivistické tendence se však začínají podstatně projevovat v oblasti literatury. Dá se říci, že se do určité míry jednalo o substituci politické realizace uměleckým apelem. K předním osobnostem uměleckého charakteru patřila například generace literátů Tahar Haddad, Aboul-Kacem Chabbi, Ali Douaji, Mohamed Bachrouch, či Mohamed Bayram. Většina těchto literátů se sdružovala kolem mladotuniského přívržence, editora a vydavatele Zine el-Abidine Snoussiho. Ten byl sám aktivním literátem a v roce 1922 založil vydavatelství Dar al-Arab, posléze v roce 1930 revue *Al-alam al-adabi (Le Monde littéraire)* a v roce 1936 nacionalistický deník *Tounes*. Posledně jmenovaný byl opakovaně zakázán

⁷²⁵ *Journal officiel de la République française. Débats parlementaires. Chambre des députés*, 12. 7. 1923, s. 3432–3433.

⁷²⁶ Takzvaný Gasserův projev, *Annexe au procès-verbal de la séance du 10 décembre 1923*.

⁷²⁷ Tamtéž, s. 6.

protektorátní správou pro otevřené šíření nacionalistických myšlenek.⁷²⁸

Pozdější nacionalistická historiografie vyzdvihla zejména Aboul-Kacema Chabbiho, jehož tvorbě a osobnosti se dostalo revolučního přídomku.⁷²⁹ Samostný osud Chabbiho byl výmluvnou sondou do událostí meziválečného Tunisu. Tento básník se narodil v jihotuniském Tozeur, studoval na Zajtúně, nicméně počátkem dvacátých let dvacátého století se připojil k odpůrcům zajtúnské literární tradice a účastnil se dokonce několika demonstrací. Jeho zájem o západní literaturu nemohlo tradiční vyučování na Zajtúně uspokojit, nicméně navštěvoval pravidelně také knihovnu spolku *Khaldounia*, kde se seznámil s překlady evropské literatury.⁷³⁰ Chebbiho cílem bylo v literární oblasti vytvoření nové formy arabské poezie, neboť ve skepticky stavěl k současnému stavu a kopírování tradičních vzorů. Dokonce hovořil o jistém konečném stavu arabské poezie (*aghrad*). Lze říci, že byl do jisté míry modernistou, přestože výběr témat a užití jazykových prostředků jej odkazuje spíše do stylu romantismu.⁷³¹ Až jeho pozdější tvorba se stala účinnou materií pro vyjádření nacionalistických tendencí. K obhajobě antikoloniálních postojů se však Chebbi dostal přes melancholický esprit své rané tvorby a existenciální rozměr životní deziluze.⁷³² K myšlenkám na vlastní národní určení však vyzývá již báseň *Le Prophète méconnu* (Nedoceněný Prorok) z roku 1930. Zde Chebbi mluvil o volání moudrého filosofa, které národ (*nation*) nevyslyšel a měl jej za blázna.⁷³³ Radikálnější výklad poskytl pozdějším generacím nacionalistů text *La volonté de vivre* (Vůle k životu), který vznikl v roce 1933 v Tabarce. Zde vyjádřil sentiment hněvu vůči kolonialismu, a právě ve Vůli k životu se objevily verše, využitě později během nacionálních apelů Destouru: „*Pravda se zlobí. Její paprsky nezůstanou bez odezvy. Kolem pravdy semkne národ řady.*“⁷³⁴ Ve stejném tónu pokračoval Chebbi ve svých dalších opusech. Posledním a nejrazantnějším dílem byla báseň *Aux tyrans du monde* (Tyranům světa) z dubna 1934.

Kulturní karta se stala součástí širší nacionalistické agendy, nicméně žádnému

⁷²⁸ ACHOUR, Mohammed Fadhel Ben, *Al-harika al-adabiya wa'l fikriya fi Túnis*, Káhira 2009, s. 356.

⁷²⁹ Podoba přepisu jména je nestálá. V literatuře je uváděn jako Aboul Kacem Chebbi, Aboul-Qacem Echebbi nebo také Ab ul Kasem Chabbi, spisovný tvar je Abú al-Qásim Aš-Šábbí.

⁷³⁰ CHERAÏB, Abderrazak, *Abou el Kacem Chebbi*, Tunis 2002, s. 25.

⁷³¹ BEKRI, Tahar, *Littérature de Tunisie et du Maghreb. Suivi de Réflexions et propos sur la poésie et la littérature*, Paris 1994, s. 15.

⁷³² S jistou nostalgií Chebbiho poesie korespondoval i fakt, že trpěl mnohými tělesnými neduhy. CHARAÏB, s. 33.

⁷³³ Tamtéž, s. 52.

⁷³⁴ Tamtéž.

literátovi se nepodařilo proniknout mezi vrcholné představitele nacionalistů. Příkladem může být i další „wafd“, který se uskutečnil v roce 1926 při příležitosti inaugurace pařížské mešity a Muslimského institutu v Paříži (*Institut musulman de Paris*).⁷³⁵ Tentokrát se účastnili vysocí představitelé z řad Tunisanů, náboženští autoritáři (např. *bach mufti*), představitelé oblastní správy (*caid gouverneur*), ale také advokáti či reprezentanti lokálních autorit (kahiové a vlastníci půdy), včetně těch ze značně vzdálených oblastí na jihu.⁷³⁶

Trvalou formou vyjadřování protestu proti Protektorátu tak zůstalo především odmítání naturalizací. Intenzivní protesty proti pohřbívání do tuniské půdy propukly při příležitosti Eucharistického kongresu v Kartágu (*Congrès eucharistique de Carthage*) v květnu 1930 a následně během oslav padesátého výročí existence Protektorátu. Skutečnost, že nacionalisté odmítali pohřbívání naturalizovaných Tunisanů na půdě islámských pohřebišť lze chápat jako symbol odporu proti civilizačním reformám v oblasti hygieny a urbánního plánu, které pro ně byly vyjádřením koloniální dominance. Nejedná se však o nový fenomén – obdobný vzorec lze spatřit při sporech o koncesi vodovodů v Tunisu (1885) či během aféry Djellaz (1911). Tak jako v předchozích případech, i tentokrát byli hlavními figurami protestů náboženské autority – bizertský muftí cheikh Idriss Shérif svou fatwou veřejně odsoudil pohřbívání naturalizovaných do posvátné půdy s argumentem, že naturalizace se rovná odpadlictví/renegátství.⁷³⁷

Protest proti pokračujícím inhumacím v roce 1932 vyústil v další fatwu, jejíž vydání inicioval résident général François Manceron, který se obrátil s žádostí o consilium na malikovského šajcha Tahara Ben Achour. V dubnu tak byla vydána značně ambivalentní fatwa, dle které bylo pohřbení možné na výslovné přání umírajícího. Reakce Destouru

⁷³⁵ La Délégation tunisienne à l'inauguration de l'institut musulman de Pars. *L'Afrique du Nord illustré. Journal hebdomadaire d'actualités nord-africaines. Algérie, Tunisie, Maroc*, 7. 8. 1926

⁷³⁶ Celé složení delegace bylo následující: Khelhl bou Hadjeb (ministr dolů a starosta Túnisu), Hadi Lakhoua (vládní sekretář/section d'État/), Tahar ben Achour (malikovský bach mufti), Sadok Nifer (malikovský soudce), Chadly Okby (caid gouverneur pro Souk-el-Arba), generál Bel Khodja (caid gouverneur pro Bizerte), Béchir Maaouia (předseda komory), Nouri ben Hadj Mohamed (soudce z Nefty), Abdallah Kahia (caid gouverneur pro Hamama), Taïeb ben Redjeb (caid gouverneur pro Djerbu), Habib ben Cahi (soudce z Djerby), Manoubi Bouziri (caid gouverneur pro Teboursouk), Béchir Bokri (vlastník a cheikh bratrstva), Taïeb Mahjoub (viceředitel Bit-el-Mal), Hassouna ben Mansour (caid gouverneur pro Aïn Draham), Khelil Brahim (kahia z Gaffour), Aziz ben Khelil (kahia z Ksour-Essaf), Hamida Daoulatli (kahia z Matouia), Ali ben Achour (advokát), Hassin El-Oueslati (vlastník půdy). Předkladatelem byl jistý Simoni (*premier drogman de la Résidence Générale à Tunis*). Tamtéž.

⁷³⁷ FRÉGOSI, Franck, *Bourguiba et la régulation institutionnelle de l'islam. Les contours audacieux d'un gallicanisme politique à la tunisienne*. In: CAMAU, Michel, GEISSER, Vincent (ed.), Habib Bourguiba. La trace et l'héritage, Aix-en-Provence 2004, s. 85

spočívala v odmítnutí principu spolupráce protektorátní správy a náboženské autority a považovala chod věcí na „connivence“ (tajnou dohodu).⁷³⁸ Do situace, ve které docházelo k polarizaci zastánců Destouru na jedné straně a konzervativních ulamá na straně druhé, se navrátil ze svých francouzských studií Habib Bourguiba. V roce 1927 nastoupil svou právníckou dráhu, avšak již v roce 1930 započal s vydáváním francouzsky publikovaného deníku *L'Action tunisienne* (Tuniská akce).⁷³⁹

V případě naturalizačních otázek a koncepce koloniálního myšlení přetrval leitmotiv „colonie du peuplement“. Argumenty, které proslovil Beaulieu byly opakovány prakticky až do konce sledovaného období. V roce 1933 se poslanec Émile Morinaud vyjadřoval v parlamentní debatě k nutnosti zrychlení naturalizačního procesu, přičemž za příklad dával Alžírsko a (podle něj) úspěšně zvyšující se počet Francouzů. Stav okolo stávajících 2000 naturalizací za rok pak považoval za debakl, stejně jako fakt, že některé žádosti byly zamítny. Zamítání hodnotil takřka za skandální, neboť vhodným kandidátům musí být „pro jejich oddanost Francii [...] umožněno stát se francouzskými občany. Zamítání naturalizací jsou odrazující. Je třeba jim učinit přítrž.“⁷⁴⁰ K otázce naturalizací se vyjádřil rovněž budoucí „nejvyšší vůdce“ Habib Bourguiba. Skrze své noviny *L'Action tunisienne* publikoval obsáhlý raport diskuze předních tuniských *oulémas* k naturalizační problematice.⁷⁴¹ V obavě z represí při případném zveřejnění konkrétních jmen byly přetisknuty fatwy (*fetouas*) s odkazy na jednotlivé autority islámského práva, aniž by tím byla zavdána záminka k postihu ze strany protektorátních orgánů.

4.5 Konceptualizace dějinnosti u tuniských nacionalistů

Ve dvacátém století se díky rozvoji postkoloniálního diskurzu v historických vědách řada badatelů přiklonila k tezí, které formulovalo samo národní tuniské hnutí. Elisabeth Mouilleau poukazuje ve své práci o civilních kontrolorech v Protektorátu na problematiku rétoriky, kterou užili francouzští koloniální etnografové (jmenuje přímo François. Gautiera), když hovořili o předprotektorátním období jako o „temných staletích Maghrebu“⁷⁴² Historická konstrukce pak posloužila nacionálnímu hnutí k vymezení se vůči Protektorátu – za hlavní znak argumentace nacionálního hnutí je tak dichotomie epochy

⁷³⁸ Habib Bourguiba. *La trace et l'héritage*, s. 86

⁷³⁹ PERKINS, *Historical Dictionary*, s. 24.

⁷⁴⁰ *Journal officiel de la République française. Débats parlementaires. Chambre des députés*, 6. 4. 1933, s. 1920.

⁷⁴¹ *L'opinion des vrais Ulémas sur la naturalisation. L'Action tunisienne*, 4. 5. 1933, s. 1.

⁷⁴² MOUILLEAU, *Fonctionnaires*, s. 9.

„před“ a „po“ ustavení Protektorátu.

Ostrá linie v podobě počátku koloniální éry, tedy počátku doby „mučednického Tuniska“ však kontrastuje s koncepcemi, které byly šířeny v tradici historiografie od Ibn Chaldúna. Chaldún hovořil o cyklickém pojetí dějinnosti a tyto cykly demonstroval na příkladu vzniku, života a úpadku dynastií. Ty krystalizují na základě střetu dvou elementů – nomádského s urbánním. Každý cyklus začíná zánikem „dekadentní“ městské dynastie a její nahrazení nomádskými vládci, kteří začnou budovat novou dynastickou tradici. Chaldún uvádí, že pro dosažení identitární svébytnosti nové dynastie je zapotřebí čtyř generací. Následuje postupný úpadek, dynastická agonie, která oslabí (nyní již zcela urbánní) dynastii natolik, že je svržena čerstvou krví nomádů a cyklus se tak začíná opakovat. V kontextu cyklického pojetí času je užitečné zmínit, že arabská terminologie obsahuje „cyklické“ konotace – příkladem může být termín *dawla* (stát), vycházející ze slovesa *dála*, jež nese význam „periodické změny“, „alternace“ či „dovršení cyklu“.^{743 744}

Obdobné uvažování nad cyklickým charakterem se nachází u Habiba Bourguiby. Ve svém článku z roku 1931 oddělil dva aspekty charakteru národa. Tunisané byli dle jeho názoru vykresleni francouzským civilizačním uvažováním určení k asimilaci coby individua z „*degenerující země bez vitality*“.⁷⁴⁵ Bourguibův vlastní pohled byl však v zásadním rozporu s domnělým francouzským postojem, neboť tuniský lid je „*zdravý, energický a jen momentálním oslabením na mezinárodní scéně se ocitl ve francouzském područí*“.⁷⁴⁶ Bourguiba tímto vyjadřoval pochybnost nad neměnností údělu, který byl Régence přidělen Francií. Současně termín *Action* (v názvu jeho vlastních novin) naznačoval nacionalistické odhodlání ke změně a rezonanci se skutečností, že během předchozí dekády došlo k lidovým bouřím, jejich rozbuškou byly naturalizační procesy.

Ve smyslu Chaldúnovy generační výměny lze chápat i Bourguibovo pojetí „tuniské osobistosti“ (*aš-šachsija at-túnisija*). Ve své rané fázi Bourguiba odmítal revoluční pojetí budování národa a upřednostňoval postupnou změnu: „*Evoluce musí probíhat neustále a bez přerušení, jinak je mrtvá. Musíme udržovat nekonečný vývoj naší osobnosti a jednoty napříč časem.*“⁷⁴⁷ Tuniská identita bourguibovského ražení však nepostrádala ani patřičnou

⁷⁴³ Více ke zmíněné terminologii například ABDESSALAM, A., *Études de la terminologie politique chez les Arabes*, Tunis 1978.

⁷⁴⁴ Heslo *Ibn Chaldún*. In: GLASSÉ, Cyril, *Dictionnaire encyclopédique de l'islam*, Paris 1991, s. 169.

⁷⁴⁵ *L'Action tunisienne*, 23. 2. 1931.

⁷⁴⁶ Tamtéž.

⁷⁴⁷ BOURGUIBA, Habib, *Articles de Presse, 1929–1934*, Tunis 1967, s. 5.

dávku historického konstruktivismu. Ve svém chápání dějin akcentoval Bourguiba předislámskou historii Tuniska jako jeden z hlavních konstituentů souhrnné tuniské identity. Fénický a berberský element mu posloužily jako ukázkový specifický rys, který odlišoval Tunisko od ostatních nacionalistických proudů na Blízkém východě.⁷⁴⁸

Bourguiba nicméně prosazoval i témata, ve kterých se zdánlivě nemohl dostat do kolize s oficiální protektorátní linií. Dědictví reformy na poli sociální péče a lékařství se v Protektorátu projevovalo mimo jiné i akcentem na ženskou emancipaci. Počátkem dvacátých let se frankofonní tisk již otevřeně chlubil některými příklady, kdy se „muslimské ženy čím dál tím více europeizují“.⁷⁴⁹ Jedna ze zpráv dokonce uvedla informaci, že manželka jistého advokáta Guellatyho, která byla častým hostem recepcí generálního rezidenta Luciena Saint, uspořádala benefiční sbírku na podporu sirotků. Článek doložil také odložení hidžábu a poukazoval na vzory v podobě ostatních europeizovaných žen.⁷⁵⁰

Očima civilizační mise se jednalo o úspěšný výsledek asimilačních snah. Nicméně pro Bourguiba a nacionalisty byla jakákoliv asimilace spíše znakem podřízenosti. Ideálem „tuniské ženy“ neměla být europeizovaná identita, ale naopak svébytná žena s vědomím svých tuniských kořenů. Vnější projevy obou případů jsou však prakticky totožné. Bourguiba své postoje osvětlil v textu *La Voie* (Závoj) z roku 1929.⁷⁵¹ Příkladem pro odmítání dobových pokrokových tendencí a ohledem na jejich westernizační rozměr byly i případy revolt žen proti povinnému zahalování. Prvním případem byl akt Manoubie Ourtani. Jednalo se o první ženu, která si na protest proti vnucovanému tradicionalismu sundala šátek na veřejnosti. Příznačné je, že se tak stalo během přednášky diskutující feminismus dne 24. ledna 1924.⁷⁵² Její akt následovala v roce 1929 jistá Habiba Menchari. Událost byla provázena negativními reakcemi ze strany tradicionalistů, nacionalistů i protektorátní správy a byl diskutován v tisku.⁷⁵³ Bourguiba interpretoval tyto snahy nikoliv

⁷⁴⁸ Je příznačným rysem Bourguibova pragmatismu, že o několik desítek let později se pokusil sám „civilizovat“ berberské oblasti na Jihu násilným přesídlováním horských obyvatel a zakládáním nových „moderních“ sídlišť typu Matmata nouvelle.

⁷⁴⁹ Les Dames musulmanes s'europeanisent de plus en plus. *La Petite Tunisie. Journal républicain indépendant*, 20. 3. 1920.

⁷⁵⁰ Tamtéž.

⁷⁵¹ BOURGUIBA, *Articles*, s. 1–6. Původní text vyšel pod názvem *Le voile*, *L'Étendard tunisien*, 11. 1. 1929.

⁷⁵² TOUATI, Zeineb, ZLITNI, Sami, *Social Networks and Women's Rights Activism in Post-revolutionary Tunisia*. In: OLIMAT, Mohamed (ed.), *Arab Spring and Arab Women*, New York 2014, s. 214.

⁷⁵³ Reflexi a referát z rozhovoru přináší například *Annales Africaines*, kde kromě samotného faktu odhalení popisuje také módní výstřelky dotyčné dámy. *Modernisme*, *Annales africaines. Revue hebdomadaire de*

jako projev svobodné vůle, ale naopak jako projev podřízenosti vůči vnucovaným západním prvkům, které tak nekorespondovaly s jeho představou „tuniské osobitosti“. Sám totiž nechápal zahalování jako součást náboženského předpisu, ale spíše jako zvyk.⁷⁵⁴ Nicméně bourguibovskému tažení ve jménu tuniské osobitosti lze rozumět i skrze ryze pragmatické pojetí. Po nabytí samostatnosti se Bourguiba veřejně stavěl do role odpůrce zahalování, jež začal označovat coby ryzí zpátečnictví. Je tedy možné hovořit o dobovém pragmatismu, neboť ve dvacátých a třicátých letech zaujal postoj odpovídající možnostem jeho ambicí a spíše tak kopíroval dobový nacionalistický trend.⁷⁵⁵

Na počátku třicátých let bylo nacionální hnutí již podporováno lidovými masami na příležitostných demonstracích. Sám Bourguiba byl mnohdy vyzyvatelem a podněcoval dělníky ke stávkám, jako například roku 1933 v tuniských docích. Tisk při této příležitosti připomínal události z roku 1911 kolem tramvajových stávek a upozorňoval i na skutečnost, že tehdejší stávky stály nakonec místo generálního rezidenta Gabriela Alapetite.⁷⁵⁶ Generální rezident Manceron v roce 1933 musel podniknout kroky k dočasnému zastavení tiskové produkce nacionalistů a socialistů, neboť aktivity nacionalistů údajně „útočily na vše francouzské“.⁷⁵⁷

S akcelerací demonstrací napříč Régence došlo ke štěpení nacionalistických frakcí uvnitř Destouru.⁷⁵⁸ Ve zjitřené situaci docházelo ke krystalizaci nejednoty, panující od dvacátých let a jednotlivé složky začaly řešit spíše mocenskou hru mezi sebou. Tento stav později Bourguiba označil za jednu z klíčových podmínek svého vlastního politického vzestupu.⁷⁵⁹

Současně je však nutno upozornit na skutečnost, že i protektorátní správa byla oslabena výměnou na nejvyšších postech. V návaznosti na vyhlášení bejlikátního dekretu 6. března 1933, který znamenal policejní dohled nad předáky nacionalistů, vypukly

l' Afrique du Nord, 15. 9. 1928, s. 351.

⁷⁵⁴ HOPWOOD, Derek, *Habib Bourguiba of Tunisia. The Tragedy of Longevity*, New York 1992, s. 31.

⁷⁵⁵ Tezi o pragmatických fázích Bourguibova nacionalismu obhájí například HOPWOOD, s. 30nn.

⁷⁵⁶ Excitation à la Grève. *La Petite Tunisie. Journal républicain indépendant*, 5. 6. 1937.

⁷⁵⁷ Le rétablissement de l'ordre en Tunisie. *L'Action française*, 15. 6. 1933.

⁷⁵⁸ Jednalo se o demonstrace, které byly vyvolány přetrvávajícím odporem proti pohřbívání naturalizovaných Tunisánů na muslimských hřbitovech. Z demonstrací se většinou staly krvavé střety, v první polovině roku 1933 došlo k incidentům například v Hamman Lif, v Kairouanu, Ferryville či na náměstí ve čtvrti halfaouine v Tunisu. PÉRILLIER, s. 42.

⁷⁵⁹ *Quatrième Conférence donnée par le Président Habib Bourguiba le 9 Novembre 1973 devant les étudiants de L'Institut de Presse et des sciences de l'information sur l'histoire du mouvement national*, [cit. 2017-11-06]. Dostupné z: <http://www.bourguiba.com/uploads/docs/pdf/fr/bourguiba-CONFERENCE-4-9-NOV-1973.pdf>

demonstrace i ve vzdálenějších částech Régence. Reakcí byly deportace některých proponentů (včetně některých tradicionalistů) na Jih. Současně byli odvoláni někteří z učenců a profesorů Zajtúny. Strana Destour byla 31. května 1933 rozpuštěna a noviny *L'Action tunisienne* byly zakázány.⁷⁶⁰ O dva měsíce později, konkrétně 29. července 1933 došlo k výměně na postu generálního rezidenta. Manceron byl nahrazen Marcelem Peyrouton, bývalým generálním sekretářem Alžírsko.⁷⁶¹ Peyroutonova osobnost představuje typ koloniálního profesionála, který se pokoušel o akceleraci reform v době, kdy Régence trpěla přetrvávajícím suchem, finanční recesí a stupňováním nacionalistického napětí.⁷⁶² Nicméně se mu podařilo završit fixaci administrativních změn, jako bylo ustavení komise pro hospodářský dohled a plán veřejných prací.⁷⁶³

Peyrouton rozuměl nebezpečí, které vyplývalo z akcí rozpuštěné redakce bourguibovské *L'Action tunisienne*. Sám Bourguiba svolal mimořádný sněm straníků do Ksar Hellal dne 1. března 1934. Účast odmítla starší destouriánská klika, což umožnilo Bourguibovi stát se generálním sekretářem nové platformy s názvem *Néo-Destour*. Hrozba jednotného postupu nově zformované strany vedle generálního rezidenta k rozhodnutí deportovat její předáky do izolace na Jihu. Bourguiba byl zatčen dne 3. září 1934 a deportován do pouštní věznice Bordj Lebouf.⁷⁶⁴ Dalších dvacet předáků, včetně Bourguibova bratra M'hameda bylo zatčeno 1. ledna 1935. Ke skupině zatčených patřili i Salah ben Youssef, Bahrim Guida, Tahar Sfar a Mahmoud Materi.⁷⁶⁵

Néo-Destouru se dostávalo prostoru také ve frankofonním levicovém tisku, jako byl například *La Petite Tunisie*. Zde přetisknutá kritika se otevřeně dotýkala Protektorátu, který

⁷⁶⁰ PÉRILLIER, s. 42.

⁷⁶¹ Marcel Peyrouton sloužil jako kariérní diplomat nejprve jako sekretář v Alžírsku (1931–1933), posléze jako generální rezident v Tunisku (1933–1936) a následně jako velvyslanec v Argentině (do roku 1940). Během války byl ministrem spravedlnosti vichystického režimu, což mu posléze vyneslo vězení. Po svém propuštění v roce 1948 vydal několik knih svých vzpomínek a pokusil se o sepsání dějin Maghribu. Viz PEYROUTON, Marcel, *Du service public à la prison commune; souvenirs. Tunis, Rabat, Buenos Aires, Vichy, Alger, Fresnes*, Paris 1950; PEYROUTON, Marcel, *Histoire générale du Maghreb. Algérie, Maroc, Tunisie, des origines à nos jours*, Paris 1966.

⁷⁶² Peyrouton absolvoval studia na Sorbonně disertační práci Pojednání o monopolech v Indočině (*Étude sur les monopoles en Indochine*).

⁷⁶³ COINTET, Jean-Paul, COINTET, Michèle, *Dictionnaire historique de la France sous l'Occupation*, Paris 2000, s. 565.

⁷⁶⁴ Vojenská hlídka v Bordj Leboeuf (původním názvem Bir Kecira, nyní uváděno také jako Bordj Bourguiba) se nacházela na okraji Sahary, respektive pouštního areálu Grand Erg Oriental. Více k dějinám jižních oblastí Régence pod Protektorátem uvádí například GANDINI, Jacques, *Pistes du Sud tunisien à travers l'histoire*, Paris 2012.

⁷⁶⁵ PERKINS, A *History*, s. 95–98.

Bourguiba neváhal označit za „*skrytou a pokryteckou formu koloniálního útlaku*“.⁷⁶⁶ Dle Bourguiby bylo jeho úkolem zejména zviditelnit názor, že Protektorát jako takový slouží, navzdory svému formálnímu hávu, především menšině a jejím zájmům. Na druhou stranu se již zde projevoval bourguibistický pragmatismus, neboť přes otevřené nepřátelství vůči domnělému ekonomickému koloniálnímu útlaku byla vyzdvižena aureola vzájemného civilizačního obohacování: „*Protektorát nám však nepřinesl jen hospodářskou bídu a politický útlak. Kontakt s Francií nám laskavě umožnil konfrontovat naši starou civilizaci, s tou západní. [...] Nezamýšlíme se zbavit výhod tohoto kulturního přínosu.*“⁷⁶⁷ Tvzení dokazuje, že již v této rané fázi svého nacionalismu Bourguiba jasně odděloval kulturní a ekonomickou stránku, když tvrdil, že „*kolonizace se uskutečňuje na účet země Tunisianů*“.⁷⁶⁸ Zároveň se jedná po potvrzení určitého nacionalistického modu operandi, který lze charakterizovat jako boj proti kolonialismu jeho vlastními prostředky. Spektrum témat, které si Bourguiba vybíral pro své tehdejší proklamace je skutečně obdobné, jako obhajoby zastánců civilizační mise o půl století dříve. Zejména akvizice francouzského vzdělávání pomohla Bourguibovi volit prostředky pro jeho vlastní antikoloniální boj. Později vzpomínal, že se vydal na studia do Paříže proto, aby se „*intelektuálně vyzbrojil pro boj s francouzským kolonialismem*“.⁷⁶⁹

Ve stejné době, kdy se Protektorát dostal v polovině třicátých let pod trvalý tlak nacionalistů a čelil masovým protestům Tunisianů, se začala naplno rozvíjet i vlastní francouzská diskuze o povaze a legitimitě nacionalistických požadavků. Problematiku dvojího právního řádu v Régence a otázky legitimacy národnostního sebeurčení podrobil kritice například Pierre Winkler ve své disertační práci.⁷⁷⁰ Pro některé francouzské badatele byla ideovým východiskem právě dualita právních systémů, která určovala legitimní konstituent pro tuniský národ. Sondou do meziválečného období je dílo orientalisty Jacquese Berque.⁷⁷¹ Berque však publikoval své práce až o několik desítek let později a

⁷⁶⁶ Quand Bourguiba s'épanche dans le giron d'un communiste. *La Petite Tunisie. Journal républicain indépendant*, 20. 10. 1936.

⁷⁶⁷ Tamtéž.

⁷⁶⁸ Tamtéž.

⁷⁶⁹ *Quatrième Conférence donnée par le Président Habib Bourguiba le 9 Novembre 1973 devant les étudiants de L'Institut de Presse et des sciences de l'information sur l'histoire du mouvement national*, [cit. 2017-11-06]. Dostupné z: <http://www.bourguiba.com/uploads/docs/pdf/fr/bourguiba-CONFERENCE-4-9-NOV-1973.pdf>

⁷⁷⁰ WINKLER, Pierre, *Essai sur la nationalité dans les protectorats de Tunisie et du Maroc*, Paris 1926.

⁷⁷¹ Jacques Berque byl předním islamologem 20. století, svou akademickou dráhu však započal studií o sociologii berberských společností v marockém Atlasu. Zde totiž působil ve třicátých a čtyřicátých letech ve veřejném postu. Lze ho tedy řadit k badatelům, kteří vycházeli ze své vlastní praktické terénní zkušenosti.

jeho svědectví je proto nutné vnímat s odstupem. Kritika koloniálního systému v meziválečném období v Maghribu je v jeho díle ovlivněna nastupujícím sporem o orientalismus coby evropské konstituování „Orientu“. Přesto právě Berqueovo líčení vývoje kolonií ukazuje rozpor v dějinách Protektorátu. Naturalizace a pozdější sociální a ekonomické reformy, které se Protektorát v třicátých letech pokusil implementovat, se staly trnem v oku nacionalistům. Reformy začaly být chápány jako projev koloniální dominance jednoduše proto, že nacionalistická platforma již byla dostatečně silná a nacházela odezvu u širších mas. Přesto lze jen těžko hledat doklady o počtech podporovatelů ideálů nacionalismu. V rámci polarity mezi Tunisany a Protektorátem lze pouze spatřovat postupný posun hranic vzájemného sporu. Bližší pohled mohou poskytnout promluvy nacionalistických předáků a reakce frankofonního tisku. Socialistický tisk v čele s *La Petite Tunisie* shrnul celkovou antipatii příznivců Destouru, když jej označil za „protifrancouzský“. Za symptomatický lze považovat jeden z textů, uveřejněný v *La Petite Tunisie* roku 1934 pod pseudonymem „Starý kolón“ (*Vieux colon*). Opět se zde objevilo chápání duálního charakteru Régence, když autor poukázal na nebezpečí vnímání obyvatel Tuniska jako homogenního faktoru.⁷⁷²

Tendence přizpůsobování se odezvám nacionalistů je v případě administrativní struktury zřetelná na výměnách generálních rezidentů. Od konce dvacátých let do začátku druhé světové války se na nejvyšším postu střídali představitelé v maximálně tříletých intervalech.⁷⁷³ Peyrouton se sice postaral o odstavení předních osobností Neo-Destouru, avšak jeho fungování nebylo nadále myslitelné s ohledem na možnou další eskalaci lidových bouří. Do situace radikalizace nacionálních vůdců dále přispěla ekonomická krize v Régence. Počátky krize lze hledat již v letech 1930 a 1931, kdy úroda v jižním a středním Tunisku utrpěla suchem a povodněmi.⁷⁷⁴ Následná ekonomická krize globálního charakteru zapříčinila, že další roky s lepší úrodou uvrhly tuniské zemědělství do stavu nadprodukce, neboť Francie omezila import z Régence a naopak se snažila o podporu vlastního exportu do Tuniska.⁷⁷⁵ Zemědělskou krizi následoval nejprve exodus části obyvatel venkova do měst. Již od roku 1930 začaly vznikat první slumy na okraji

⁷⁷² Le peuple tunisien et le Destour. *La Petite Tunisie. Journal républicain indépendant*, 15. 11. 1934.

⁷⁷³ François Manceron (1929–1933), Marcel Peyrouton (1933–1936), Armand Guillon (1936–1938) a Eirik Labonne (1938–1940).

⁷⁷⁴ NOUSCHI, André, *La crise de 1930 en Tunisie et les débuts du Néo-Destour*. In: *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 8, 1970, 1, s. 113–123 a 116.

⁷⁷⁵ PERKINS, *A History*, s. 99.

Tunisu.⁷⁷⁶ Pro nuzné chatrče, umístěné často na hřbitovech či využívající opuštěná staveniště či zbořeniště, se vžil termín *bidonvilles* či *gouberville*. Představitelé Protektorátu přitom poukazovali na každoročně se opakující migraci do měst a zpět, které nedokázaly úřady zabránit.⁷⁷⁷ Zdá se, že se rétorika civilizační mise stala ryze akademickou záležitostí a v aktuální dobové diskuzi se přetavila v debaty o *raison d'être* koloniálního systému jako takového. Kritika kolonialismu však nebyla celospolečenskou otázkou. Albert Serraut, představitel koloniální lobby a pozdější premiér, si v roce 1930 stěžoval, že většina Francouzů je k otázkám kolonií zcela lhostejná.⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ *La Tunisie française*, 19. 11. 1930. Zpráva přirovnává vznik chatrčí na jednom z hřbitovů k nuzným obydlím na předměstích Paříže.

⁷⁷⁷ Na problematiku upozornil i generální sekretář tuniské vlády v roce 1937. LIAUZU, Claude, *Un Aspect de la crise en Tunisie. La naissance des bidonvilles*. In: *Revue française d'histoire d'outre-mer* 63, 1976, 232, s. 615.

⁷⁷⁸ ALDRICH, Robert, *Greater France. A History of French overseas expansion*, New York 1996, s. 114.

5 Závěr

Výše uvedený text předložil základní obrysy francouzského protektorátu v Tunisku se zřetelem k ideovému konceptu civilizační mise. Základem bylo představení hlavních ideových podkladů, reprezentovaných promluvami politických představitelů Francie ve druhé polovině 19. století. V konkrétním kontextu francouzského protektorátu v Tunisku, jeho vzniku a administrativního vývoje pak byla nastíněna určitá obecná typologie jeho představitelů. Přestože jsou představené osobnosti a díla pouze částečným vzorkem, lze je považovat za materiál s dostatečnou výpovědní hodnotou pro určení jakéhosi obecného myšlenkového světa v Protektorátu v daném období.

Východiska konceptu civilizační mise je nutno hledat v konkrétních dějinných kontextech. Původ lze hledat v principech francouzské revoluce, zvláště v idejích rovnosti a svobody jedince. V souvislosti s koloniálními mocenskými ambicemi byl pak rozvinut celý světonázor, označovaný právě jako *mission civilisatrice*. Ve světě civilizační mise se lze opakovaně setkávat s vnitřním rozporem. Na jedné straně stojí civilizační mise na požadavku na šíření civilizace mimo vlastní teritorium jejich nositelů. Na druhé straně požadavek na šíření vlastního kulturního okruhu vedl k rozlišování kultur a ras na „nižší“ a „vyšší“. Do jisté míry pak byla konceptualizace civilizační mise sjednocujícím prvkem koloniálních dějin, neboť reagovala na určitá historická traumata Francie.

Vznik Protektorátu však nebyl přímou reakcí na skutečnost, že svět *francophonie* byl určen právě civilizačními snahami. Samotný zábor Tuniska v roce 1881 byl důsledkem rychlého sledu událostí a pragmatických reakcí a nelze jej chápat jako ideový projekt, založený na potřebě civilizování jiných ras. Samotné pojetí civilizační mise jakožto univerzálního konceptu bylo nicméně úspěšně využíváno jako argument při tvorbě konkrétních institucí. Způsob, jakým došlo k vytvoření Protektorátu tak dokazuje tezi, že navzdory přítomné ucelené civilizační koncepci se jednalo hlavně o zlomovou událost či historický šok, který motivoval změnu v administraci Régence. V následném období *Pax Francia* pak spíše postupně krystalizovala podoba ideálů civilizační mise. Autoři koloniální literatury (badatelé, úředníci či cestovatelé) předkládali spíše „obraz jiného“, tedy vykreslovali obraz Régence pomocí palety postojů civilizační mise. Francouzskou přítomnost v Régence a vztah k indigènes reflektovali ve svých dílech také badatelé, které lze označit jako teoretiky kolonialismu. Tito autoři spadali do rozličných vědních oborů, avšak v jejich dílech se nacházel společný jmenovatel v podobě ideálu šíření civilizace.

Styčné plochy se proto nacházely u ekonomů (příkladem může být Paul Leroy-Beaulieu), demografů (Lucien Bertholon) či teoretiků práva (Guy de Sorbier de Pougnaresses). Klíčovým oborem pro koloniální „vědu“ však byla geografie, která nebyla přísně metodologicky vymezena. Také autoři cestopisné literatury prokázali ve svých dílech vytyčování hranic mezi civilizovaným a domorodým. Na představených dílech (Marius Bernard, Henri Lorin či Ernst Hesse-Wartegg) lze poukázat na skutečnost, že jejich výpovědi byly motivovány obhajobou civilizačních snah. Zároveň se jednalo o fascinaci elementem jinakosti, nesourodosti a exotična. Lze dokonce hovořit o cestopisech jako o reprezentaci dichotomie evropského/uspořádaného/zařaditelného a domorodého/orientálního/neurčitelného. Dokladem je pak neurčitost a jistá tajemnost, s jakou autoři nevymezují etnickou příslušnost domorodého obyvatelstva. U cestopisných textů, podobně jako u textů z oblasti „koloniálních věd“, je však zřejmé zázemí jednotného ideového aparátu civilizační mise a přesvědčení o užitečnosti Protektorátu jako takového.

Při budování administrativního aparátu se rovněž projevovala určitá dualita. Lze dokonce hovořit o dvojí administrativě, tedy souběhu institucí Protektorátních a bejlikátních. Avšak dle procesu utváření jednotlivých institucí lze vysledovat také praktický prvek. Jednotlivé administrativní zákroky ze strany protektorátní administrativy splňovaly vždy obě podmínky, jimiž byly praktická potřeba a ideová vhodnost v rámci civilizační mise. S vytvářením podoby uspořádání Protektorátu úzce souvisel charakter jednotlivých vůdčích osobností. V osobě Paula Cambona se nejvíce projevila podoba pragmatika, který se snažil udržet konsensus s bejem, avšak stál u počátků civilizačních projektů, jako byla implementace francouzského modelu školního vzdělávání. U mnohých vrcholných představitelů Protektorátu, kteří byli kariéerními diplomaty či politiky se rovněž projevovala snaha o vytyčování určitých hranic mezi civilizací a *barbarie*. Prostředkem však bylo zejména poukazování na fatální nedostatky fungování bejlikátu. K nejvýraznějším tématům pak patřila problematika neschopnosti bejlikátní armády, zaostalost v oblasti hygieny a zpátečnický konzervatismus. Zejména poslední dvě jmenované oblasti pak byly hnacím motorem mnohých protektorátních reforem. V oblasti lékařských reforem se Protektorát stal téměř pokusnou laboratoří. Zdravotnické reformy a průběh jejich implementace však nebyl překotnou záležitostí, což bylo dáno také souvislostí s dalším jmenovaným faktorem, a sice konzervativním přístupem většiny indigènes. Protektorátní správa zaváděla reformy takřka vždy tak, aby nezavdala příčinu k odporu u konzervativní části tuniské populace. Současně se však v představeném výběru

textů objevuje interpretace zpátečnictví v souvislosti s islámem. Nepříznivý stav Tuniska před francouzským zábohem byl do značné míry přičítán právě „nevědeckým“ praktikám, vycházejícím z rigorózního pojetí islámu. Lze však rozlišit (zejména u Estournella) dvě roviny chápání tohoto konzervatismu. Jedním jsou zažitě praktiky, maraboutismus a pověry vzniklé lokálním vývojem lidového islámu. Druhým je pak světonázor konzervativních zajtúnských představitelů, kteří legitimizovali systém vlády v čele s bejem skrze své rigorózní výklady. V praktické rovině byl však v době Protektorátu udržován jistý konsensus a tradiční islámské instituce (Zajtúna, jednotlivé nadace či školy) zůstaly zachovány v takřka nezměněné podobě.

I další osobnosti z ranku představitelů protektorátní správy aplikovali své představy o civilizační misi. Zvláštní kapitolou *per se* jsou osobnosti charakterizované jako *hommes doubles*. Jednalo se o představitele, kteří měli mnohdy celoživotní zkušenost s působením v Régence a ze svých pozic ve správním aparátu působili jako mediátoři ve styku s indigènes (příkladem byl François Rebillat či Bernard Roy). V rámci této kategorie lze dále hovořit o skupině, kterou je možno charakterizovat (tak jako zmíněné cestovatele) skrze fascinaci domorodým prvkem. Mnozí z těchto „romantických dobrodruhů“ stáli mimo vlastní administrativní aparát a uskutečňovali své značně divoké představy o civilizačním pokroku skrze sjednocování severoafrických etnik (příkladem může být Leon Roches). Na všechny zmíněné skupiny v rámci této typologie protektorátního personálu je však možné vztáhnout Estournellův výrok o povinnosti Francie k indigènes: „*Ne pouze vést, nýbrž civilizovat.*“⁷⁷⁹

Symptomem civilizačního úsilí v Régence se stala reforma školského systému. V podstatě se jednalo o expanzi francouzského kulturního kapitálu přímo mezi indigènes. Ve svém důsledku znamenala úspěšná výchova mladých tuniských elit skrze francouzský vzdělávací systém vznik nacionálního hnutí. Přední osobnosti hnutí Destour a Neo-Destour. Nacionalisté se zkrátka adaptovali a v charakteristických rysech jejich vůdců lze spatřovat obdobný rys, jako u personálu Protektorátu z raného období do počátku dvacátého století. Také nacionalisté měli své *hommes doubles*. Úspěch nacionalistických leaderů spočíval v jejich kulturních kompetencích v obou kulturách. Zásadním předpokladem bylo vzdělání, umožněné reformami civilizační mise. Jednalo se o absolventy francouzských univerzit či smíšených franko-arabských škol, případně o

⁷⁷⁹ ESTOURNELLES, *La Politique*, s. 2.

modernisticky orientované zajtúnské intelektuály. Zároveň tito vůdcové neopustili svou tuniskou kulturní identitu a dokázali oslovit tuniské publikum. Hra na arabsko-islámskou kartu se projevila jako účinný faktor, zejména v otázkách vymezení identity. Příkladem takového vymezení může být spor o naturalizační proces. Protektorát měl v tomto ohledu hlavně praktické motivace. Šlo zejména o eliminaci případného „italského nebezpečí“, tedy marginalizaci italských kolónů. Souběžným efektem pak mělo být nalezení způsobu provádění asociační politiky vůči Tunisánům.

Lze tedy říci, že ideje tuniského nacionálního hnutí vycházely ze slovníku a témat civilizační mise. Její lexikum přitom nacionalismus obohatil o nové termíny, přičemž vznikl pojem „tuniský národ“ a „tuniská identita“. Na novátorství tohoto termínu a jeho výbušný potenciál lze usuzovat i reakce kolónů. Bývalý generální sekretář Tuniské odborové unie (*Union des Syndicats de Tunisie*) přímo odmítal jakékoliv úvahy o tuniské entitě, neboť „*tuniská individualita neexistuje (...) a nikdy neexistovala*“.⁷⁸⁰ U tuniských nacionalistů lze přitom najít stejné spektrum témat, jaká jsou předkládána v uvedených spisech obhajující protektorátní zřízení a civilizačně-misijní úsilí. Obdobné bylo také chápání dějin, tedy rozdělení na epochy „před“ a „po“ zřízení Protektorátu. S touto dichotomií souvisela i sjednocující legenda, určitý prožitek historického traumatu. Obdobně jako se v textech francouzských obhájců kolonizace nachází trauma v podobě ztráty Alsaska či recentních vojenských neúspěchů, tak stejně traumaticky vnímali nacionalisté vznik Protektorátu. Francouzský zábor pro ně byl symbolem přerušení slibných reforem a násilným pozastavením vývoje. Zatímco teoretikové civilizační mise pojímali začátek kolonizace za vytržení z nehybných dějinných cyklů, označovali nacionalisté stejnou epochu za dobu stagnace. Prostředky nacionálního hnutí lze označit jako adopci kompetencí civilizačního tažení. Zejména se jednalo o přijetí vlastní role v systému dvojí administrativy (*administration double*) a posilování své pozice v něm. Dokladem je například požadavek, aby Tunisané zastávali polovinu ze všech administrativních postů. Adopce rétoriky civilizační mise se ukázala jako účinný nástroj pro nacionalistickou sebepropagaci. Po roce 1920 se francouzský levicový tisk začal častěji obracet na stranu indigènes. Politická reprezentace Francie v té době nepovažovala Tunisko za jednoznačnou prioritu své zahraniční politiky a ustoupila z některých svých dřívějších požadavků. S opuštěním koncepce asimilace a nastolení proudu sblížení

⁷⁸⁰ KRICHEN, Aziz, *La fracture de l'intelligentsia. Problèmes de la langue et de la culture nationales*. In: CAMAU, Michel (ed.), *Tunisie au présent. Une modernité au-dessus de tout soupçon?* Paris 1987, s. 301.

(*association*) lze sledovat jisté ústupky. Zejména se jednalo o častější výměny na postech generálních rezidentů. Je dokonce možné říci, že došlo k rezignaci na některé původní atributy civilizační mise. Reformy, které byly míněny jako vstřícné kroky vůči Tunisánům měly však za následek legitimizaci nacionalistických idejí v očích Tuniské veřejnosti. Jednalo se zejména o navyšování zastoupení v městských radách a správních orgánech jednotlivých guvernoratů. Zároveň ve stejné etapě došlo k radikalizaci francouzské kolónské obce, která se projevovala stále ostřejšími projevy v tisku. Právě vývoj tisku coby nejsilnějšího média v Régence je další ukázkou, jak se nacionalisté naučili využívat „civilizačních“ prostředků Protektorátu. Přes mnohá omezení se tiskoviny a pamflety staly podstatným faktorem, který přispěl k prvním masovým bouřím Tunisánů v poválečném období.

V dějinách nacionalistického hnutí v Tunisku lze přitom pozorovat obdobné schéma, jaké platí pro existenci Protektorátu. Fixní idea tuniské národnosti je lemována a poháněna historickými šoky. Tyto krátkodobé krize katalyzovaly vzájemný vztah mezi oběma stranami. Idea civilizační mise je prvek *longue durée*, který je lemován jednotlivými zlomovými událostmi (*histoire événementielle*). Dokladem platnosti takového chápání je skutečnost, že diskuze o kolonialismu a Protektorátu a civilizační misi je doposud živým tématem a stala se tak skutečným sjednocujícím mýtem tuniského národa.⁷⁸¹

⁷⁸¹ Otázka přínosu, legitimacy a způsob provádění civilizační mise je do dnešní doby do značné míry kontroverzním tématem. Mým záměrem v předkládaném textu bylo nevstupovat do aktuální diskuze o etickém rozměru kolonialismu, ale „pouze“ analyzovat svět Protektorátu, jeho aktérů a dobových postojů. Současně jsem si vědom, že již samotný fakt citlivosti zvoleného tématu může ovlivnit volbu zdrojů a vlastní textovou kritiku použitých materiálů. Skutečnost, že epocha Protektorátu vytvořila pro Tunisany trvalý historický mýtus dokazuje mimo jiné promluva bývalého ministra kultury Béchira Ben Slama *Ne, kolonizace byla pro Tunisko škodlivá. Non, la colonisation a été néfaste à la Tunisie*. In: *L'expression* 12, 2006, s. 3.

6 Seznam použitých pramenů a literatury

Archivní prameny

Archives du Ministère des affaires étrangères, Paris

Affaires politiques

Tunisie: 25, 26, 80

Correspondence politique et commerciale

Tunisie: 62, 67, 71, 1291

Archives nationales Fontaineblau, Paris

Versement 20020500, Art. 10

BB/24/2094

BB/24/2089

BB/24/2109

Archives nationales de Tunisie, Tunis

Série C: 24/2, 24/4

Série F: E/Q34/0001/ref.006

Série SG: carton Di-du

Archives de la Résidence Générale de France à Tunis, Nantes

Département communal: 14–16

Département politique: annexe 62

Archives du Ministère de la Guerre, Vincennes

SHAT, 7 N 1209

SHAT, 97.870, dossier personnel, Rebillat.

Centre des Archives Diplomatiques de Nantes

Correspondence politique

Tunisie: 1222: A–B, 944/12.

Publikované prameny institucionální provenience

Archives diplomatiques: recueil de diplomatie et d'histoire, Paris 1861–1914.

Bulletin mensuel de l'Office du Protectorat Français, Tunis 1927.

Bulletin officiel de l'enseignement public, Paris 1887–1919.

Code annoté de la Tunisie, Tunis 1888, 1902.

Conférences sur les administrations tunisiennes, publié par Régence de Tunis, Protectorat français, Direction générale de l'enseignement public, Sousse 1899.

Documents diplomatiques français, série I, tome III, n. 368, 416, 421, 423, 462, 465, 487, 495, 504, 506, 509, 512, 518, 523, 531, annexe I, Paris 1881.

Documents diplomatiques français, série I, tome V, n. 130, 327, 529, Paris 1885.

Documents diplomatiques français, série I, tome VI, n. 346, Paris 1887.

Documents officiels relatifs à l'organisation du protectorat français en Tunisie, Paris 1886.

Journal officiel de la République française. Débats parlementaires. Chambre des députés, Paris 1881, 1888, 1894, 1923.

Journal officiel de la République française. Débats parlementaires. Sénat. Compte rendu in-extenso, Paris 1880–1940.

Le Journal Officiel de la Tunisie, Tunis 1892.

Nomenclature des journeaux et revues en langue française du monde entier, Paris 1937.

Nomenclature et répartition des Tribus de Tunisie, Chalon-sur-Saone 1900.

Rapport au président de la république sur la situation de la Tunisie, publié par Secrétariat général du gouvernement tunisien, Tunis 1885, 1891, 1903.

Renseignements et conditions d'admission, publié par Gouvernement tunisien, Protectorat français, Ministère de l'Agriculture, École coloniale d'agriculture, Tunis 1950.

SEBAUT, A., *Dictionnaire de la législation tunisienne. Renfermant en outre des lois, décrets et arrêtés publiés par le Journal officiel tunisien, la traduction de plusieurs lois et décrets antérieurs, et la législation algérienne applicable en Tunisie, avec notes, notices historiques et tables alphabétique et chronologiques*, Paris, Dijon, Tunis 1888.

SS. D. N. Leonis Papae XIII, Epistola Encyclica Humanum Genus, Roma 1884.

Cestopisy, etnografika, paměti, deníky

[?], *Affaires de Tunisie. Avec une carte de la Régence, 1870–1881*, Paris 1881.

[?], *Biographie de Sidi Ahmed Bel Khodja*. In: *Revue de l'islam* 1, 1895, 11, s. 187–188.

[?], *Exposition coloniale internationale. Rapport général présenté par le gouverneur général Olivier*, Paris 1952.

[?], *Le Procès du Gal Boulanger, Rochefort, Dillon, devant la Haute Cour de Justice*, Paris 1889.

[?], *Tunisi ed il Protettorato nel 1888. Memoranda*, Italia [sic!] 1890.

ARNOULET, François, *Tunisie 1881. L'aboutissement d'un long périple*, Marseille 1985.

BARBOU, Alfred, *Le général Boulanger. Biographie*, Paris 1887.

BALEK, Rood, *La Tunisie après la guerre. Problèmes politiques*, Paris 1922.

BEAULIEAU, Paul Leroy, *De la colonisation chez les peuples modernes*, Paris 1882.

BENOIST, Charles, *Enquête Algérienne*, Paris 1892.

BERNARD, Frédéric, *Deuxième mission Flatters*, Alger 1882.

BERNARD, Marius, *De Tripoli à Tunis*, Paris 1892.

BERNEDE, Arthur, *L'assassinat du marquis de Morès*, Paris 1931.

BERTHOLON, Lucien, *Étude démographique sur la Tunisie*, Paris 1893.

- BERTHOLON, Lucien, CHANTRE, Ernest, *Recherches anthropologiques dans la Berbérie orientale. Tripolitaine, Tunisie, Algérie. Tome premier. Anthropométrie, craniométrie, ethnographie*, Lyon 1913.
- BOURGUIBA, Habib, *Articles de Presse, 1929–1934*, Tunis 1967.
- BROSSELDARD, Henri, *Les deux missions Flatters au pays des Touareg, Azdjer et Hoggar*, Paris 1889.
- CAMBON, Henri (ed.), *Paul Cambon, correspondance 1879–1924*, Paris 1940–1946.
- CAMBON, Paul, *Correspondence, 1870–1924, vol. I 1870–1889, L'établissement de la République. Le protectorat tunisien. La régence en Espagne. La Turqui d'abd ul Hamid*, Paris 1940.
- COX, William, *Memoirs of the Life and Administration of Sir Robert Walpole, Earl of Oxford*, London 1800.
- DELAHAYE, Jules, *Les assassins et les Vengeurs de Morès*, Paris 1905.
- DESCHAMPS, Léon, *Histoire sommaire de la colonisation française*, Paris 1894.
- DJEBARI, M., *Les Survivants de la Mission Flatters*, Tunis 1895.
- DOLOT, Gabriel, *Les tombes militaires et le souvenir français en Tunisie. 1881–1923*, Tunis 1924.
- DONOS, Charles, *Mores, sa vie, sa mort*, Paris 1899.
- DUBOIS, Marcel, *Lettre ouvert à Stanley*. In: *Questions diplomatiques et coloniales* 1, 1897, 1, s. 198–205.
- DUBOIS, Marcel, *Systèmes coloniaux et peuples colonisateurs. Dogmes et faits*, Paris 1895.
- DUVAL, Jules, *L'Algérie et les colonies françaises*, Paris 1877.
- DE VOISINS, [?], *Excursions d'une jeune française en Régence de Tunis*, Paris 1884.
- EL-HACHAICHI, Mohammed Ben Otsmane, *Voyage au pays des Senoussia, a travers la Tripolitaine et les Pays Touareg*, Paris 1903.
- ESTOURNELLES, Paul Henri Benjamin de Constant, *La politique français en Tunisie. Le protectorat et sess origines (1854–1891)*, Paris 1891.

- ESTOURNELLES, Paul Henri Benjamin de Constant, *La Conquête de la Tunisie (Récit contemporain couronné par l'Académie française)*, Paris 1891.
- FALLOT, Ernest (ed.), *Statistique générale de la Tunisie*, Tunis 1913.
- FAUCON, Narcisse, *La Tunisie avant et depuis l'occupation française*, Tunis 1893.
- FÉRAUD, Laurent-Charles, *Les interprètes militaires Les interprètes de l'armée d'Afrique (archives du corps) suivi d'une notice sur les interprètes civils et judiciaires*, Alger 1876.
- FERRY, Jules, *De l'égalité d'éducation. Conférence populaire faite à la Salle Molière le 10 avril 1870*, Paris 1870.
- FERRY, Jules, *Le Gouvernement de l'Algérie, rapport sur l'organisation et les attributions du gouverneur général de l'Algérie, fait au nom de la commission sénatoriale d'étude des questions algériennes*, Paris 1892.
- FINIDORI, J.-P., *Le massacre de Tunis apothéose de l'impérialisme français*. In: *La révolution prolétarienne, revue bimensuelle syndicaliste révolutionnaire* 273, 25. 6. 1938.
- FITOUSSI, Élie, *L'État Tunisien et le Protectorat Français*, tome I, Paris 1901.
- FITZ-GEORGE, [Captain], *Battle of Sedan, Accompanied by a Short Memoir*, London 1871.
- FONCIN, Pierre, *L'Alliance française et l'enseignement de la langue nationale en Tunisie et en Algérie*, Paris 1884.
- FONCIN, Pierre, *Association nationale pour la propagation de la langue française*, Paris 1889.
- FROIDEVEAUX, Henri, *Renseignements économiques*. In: *Questions politiques et coloniales* 1896, 1, s. 50–82.
- GAUTIER, François, *Coup d'oeil général sur la Régence de Tunis depuis son origine jusqu'à nos jours*, Paris 1891.
- GIRARD, Benjamin, *Souvenirs maritimes 1881–1883. Journal de bord d'une campagne en Tunisie, en Égypte et dans le Levant sur le cuirassé „le la Galissonnière“ qui portait le pavillon de M. le contre-amiral Conrad, commandant en chef*, Paris 1895.
- HESSE-WARTEGG, Ernst von, *Tunis. The Land and the People*, New York 1882.
- CHAILLEY-BERT, Joseph, *Dix années de politique coloniale*, Paris 1902

- CHÂTELAIN, Yves, *La Vie littéraire et intellectuelle en Tunisie de 1900 à 1937*, Paris 1937
- CHARLES-LAVAZUELLE, Henri (ed.), *L'expédition militaire en Tunisie 1881–1882*, Paris [?].
- J., F., *Les colonies françaises illustrées Algérie, Tunisie, Congo, Madagascar, Tonkin et autres colonies françaises considérées au point de vue historique, géographique et commercial*, Tours 1887.
- JUSSERAND, Jules, *Note sur l'Instruction en Tunisie*, Paris 1882.
- LALLEMAND, Charles, *La Tunisie, pays de protectorat français, texte et dessins*, Paris 1892.
- LAMBERT, Paul, *Dictionnaire illustré de la Tunisie*, Tunis 1912.
- LANDAIS, Georges, *Impressions de deux voyages en Tunisie: 1889–1893. Suivi d'une étude générale sur la Régence et sur les bienfaits du Protectorat*, Paris 1897.
- LANESSAN, Jean M. de, *La Tunisie*, Paris 1887.
- LAVASSEUR, Pierre Émile, *Voyage en Régence*. In: Bulletin de la Société de géographie commerciale de Paris 17, 1895, 1, s. 510–243.
- LAVASSEUR, Pierre Émile, *Les ressources de la Tunisie. Souvenirs de la tournée résidentielle*. In: Bulletin de la Société de géographie commerciale de Paris 18, 1896, 1, s. 513–585.
- LAZARE, Bernard, *L'Antisémitisme, son histoire et ses causes*, Paris 1894.
- LEMIRE, Charles, *Le peuplement de nos colonies. Concessions de terres, Madagascar, Indo-Chine, Nelle Calédonie, Congo, Tunisie, Djibouti*, Paris 1900.
- LEROY-BEAULIEU, Paul, *Algérie et Tunisie*, Paris 1887.
- LORIN, Henri, *Une Promenade en Tunisie*. In: Le Tour du Monde, journal des voyages et des voyageurs, Paris 1896, s. 529–576.
- LORIN, Henri, *En Tunisie. Le port de Sfax*. In: Questions diplomatiques et coloniales 1, 1897, 1, s. 355–358.
- LOTH, Gaston, *Histoire de la Tunisie depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris 1898.

- LOTH, Gaston, *Arnoldo Soler, chargé d'affaires d'Espagne à Tunis, et sa correspondance 1808–1810*, Tunis 1905.
- LOTH, Gaston, *La Tunisie. L'oeuvre du protectorat français*, Paris 1907.
- LOTH, Gaston, *Le peuplement Italien en Tunisie & en Algérie*, Paris 1907.
- LUMBROSO Abraham, *Lettres médico-statistiques sur la Régence de Tunis*, Marseille 1860.
- MACHUEL, Louis, *Enseignement public dans la Régence de Tunis*, Paris 1899.
- MALINAS., [M.], TOSTIVINT, [M.], *Mutualité coopérative et projet général d'assistance médical indigène en Tunisie*. In: *Revue tunisienne* 12, 1905, s. 283–304, 386–522, 480–515.
- MAME, Alfred, *Les colonies françaises illustrés*, Tours 1887.
- MELON, Paul, *Problèmes Algériens et Tunisiens. Ce que disent les chiffres*, Paris 1903.
- MONCHICOURT, Charles, *La région du haut-tell en Tunisie*, Paris 1913.
- MONCHICOURT, Charles, *La Tunisie après la guerre*, Paris 1921.
- MONTÉTY, Henri de, *Vielles familles & nouvelle élite en Tunisie*. In: *Documents sur l'Evolution du Monde Musulman* 3, 1940, 1, s. 5–17.
- PAULARD, (S.), *Les richesses de la Tunisie. Ce que les Français peuvent faire dans la régence de Tunis*, Paris 1893.
- PASCAL, Félicien, *L'assassinat de Mores. Un crime d'Etat*, Paris 1902.
- PAVY, André, *L'Expédition de Morès*, Paris 1897.
- PONTOIS, Henry, *Les odeurs de Tunis*, Savine 1889.
- REBILLET, François, *Les relations commerciales de la Tunisie avec le Sahara et le Soudan*, Nancy 1895.
- REBILLET, François, *Le Sud de la Tunisie*, [?].
- ROCHES Léon, *Trente-deux ans à travers l'islam (1832–1864)*, Paris 1885.
- ROYMAUNT, Louis-Étienne, *La Tunisie sous M. Cambon (1882–1886)*, Paris, Marseille 1886.
- SAUSSURE, Louis de, *Psychologie de la colonisation française. Dans ses rapports avec*

les sociétés indigènes, Paris 1899.

SERVIER, André, *L'islam et la psychologie du Musulman*, Paris 1923.

SORBIERE, Guy de Pugnadoresse, *La Justice française en Tunisie*, Montpellier 1897.

STANLEY, Henry Morton, *In Darkest Africa*, New York 1890.

STUMME, Hans, *Märchen der Berbern von Tamazratt*, Leipzig 1900.

THAALBI, Abdelaziz, *La Tunisie martyre. Ses revendications*, Beyrouth 1985.

VERMARE, François, *Notre protectorat tunisien (première partie). Étude historique et géographique sur la Tunisie française*, Poitiers 1898.

Dobová periodika

Bulletin de la Société de géographie commerciale de Paris, 1896.

Bulletin du Comité de l'Afrique française, 1906.

Figaro, journal non politique, 1896.

Chicago Tribune, 1913.

Journal de Toulouse, 1881.

L'Action française, 1933.

L'Action tunisienne, 1931.

L'Étendard tunisien, 1929.

Les Annales coloniales, 1914

La Dépêche tunisienne, 1899.

La Lanterne, 1911.

La Petite Tunisie. Journal républicain indépendant, 1920, 1934, 1936, 1937.

La Tunisie française, 1930.

La Tunisie médical, 1931.

Le Matin, 1912.

Le Petit Tunisien, 1888.

Le Radical, 1912.

Le Réveil tunisien, 1885.

Le Temps, 1881, 1906, 1907, 1911, 1921.

La quinzaine colonial, 1901, 1903, 1906.

Le Tunisien, 1907.

Le XIXe siècle. Journal quotidien politique et littéraire, 1906.

Questions diplomatiques et coloniales, 1897, 1903.

Revue de l'histoire des colonies françaises, 1913.

Revue des Deux Mondes, 1886, 1887.

Revue tunisienne, 1904, 1905.

Literatura

ABDELKAFI, Jellal, *La Médina de Tunis. Espace historique*, Paris 1989.

ABDESSALAM, A., *Études de la terminologie politique chez les Arabes*, Tunis 1978.

ACHOUR, Mohammed Fadhel Ben, *Al-harika al-adabija wa'l fikrija fi Túnis*, al-Qáhira 2009.

ALDRICH, Robert, *Greater France. A History of French Overseas Expansion*, New York 1996.

ALLMAN James Allman, *Social Mobility, Education and Developement in Tunisia*, Leiden 1979.

ANDERSON, Benedict, *Imagined Communities*, London 1983.

ARNOULET, François, *Les Tunisiens et la première guerre mondiale (1914–1918)*. In: *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 38, 1984.

AYADI, Taoufik, *Mouvement réformiste et mouvements populaires à Tunis (1906–1912)*, Tunis 1986.

AYADI Taoufik, *Insurrection et religion en Tunisie. L'exemple de Thala–Kasserine (1906) et du Jellaz (1911)*. In: *Révolte et société*, tome II, Paris 1989, s. 168.

- BARCELO, Laurent, *Paul d'Estournelles de Constant. L'expression d'une idée européenne*, Paris 1995.
- BAUNARD, Louis, *Le Cardinal Lavignerie*, Paris 1896.
- BÉGUÉ, Jean-Michel, *French Psychiatry in Algeria (1830–1962). From Colonial to Transcultural*. In: *History of Psychiatry* 7, 1996, s. 533–548.
- BEHADA, Ali, *Belated travelers. Orientalism in the Age of Colonial Dissolution*, Durham, London 1994.
- BEKRI, Tahar, *Littératures de Tunisie et du Maghreb. Suivi de Réflexions et propos sur la poésie et la littérature*, Paris 1994.
- BETTS, Raymond, *Assimilation and Association in French Colonial Theory 1890–1914*, Nebraska 2005.
- BLILI, Leile Temine, *Sous le toit de l'Empire*, Tunis 2012.
- BODLEY, Roland Victor Courtenay, *The Soundless Sahara*, Ann Arbor, Halle 1968.
- BORBSTAEDT, [A.], DWYER, [F.], *Franco-German War to the Catastrophe of Sedan and the Fall of Strasbourg*, London 1873.
- BOUYERDENE, Ahmed, *Emir Abd el-Kader. Hero and Saint of Islam*, Bloomington 2012.
- BRAUDEL, Fernand. *Histoire et sciences sociales. La longue durée*. In: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 13, 1958, 4, s. 725–753.
- BROWN, Leon Carl, *The Surest Path. The Political Treatise of a Nineteenth-Century Muslim Statesman*, Cambridge 1967.
- BROWN, Leon Carl, *The Tunisia of Ahmad Bey, 1837–1855*, Princeton 2015.
- BUDIL, Ivo, *Triumf rasismu*, Praha 2015.
- CABCHOUB, Ahmed, *École et modernité en Tunisie et dans les pays arabes*, Paris 2000.
- CANAL, Albert, *La Littérature et la presse tunisiennes de l'Occupation à 1900*, Paris 1923.
- COINTET, Jean-Paul, COINTET, Michèle, *Dictionnaire historique de la France sous l'Occupation*, Paris 2000.
- COQUARD, Marie France, *Guy de Maupassant et Jules Ferry. Le centenaire de deux*

hommes illustres, Paris 1993.

DeGEORGE, Barbara, *Modernisation of Education. A Case Study of Tunisia and Morocco*. In: *The European Legacy* 7, 2002, 5, s. 579–596.

DELLAGI, Moncef, *Abdelaziz Thaalbi. Naissance du mouvement national tunisien*, Carthage 2013.

DÜLMEN, Richard van, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002.

DREYFUSS, Jacques-Henri, *Sermons et allocutions*, Paris 1908–1913.

EUBANK, Keith, *Paul Cambon. Master Diplomat*, Westport 1978.

FICHEFET, Jean, *Hommage au Frère Alexis-Marie Gochet*, Gembloux 1962.

FLEMING, Fergus, *The Sword and the Cross. Two Men and an Empire of Sand*, London 2003.

FULER, Robert Lynn, *The Origins of the French Nationalist Movement, 1886–1914*, Jefferson 2012.

GAGNIAGE, Jean, *Histoire contemporaine du Maghreb de 1830 à nos jours*, Paris 1994.

GANDINI, Jacques, *Pistes du Sud tunisien à travers l'histoire*, Paris 2012.

GAUMER, Benoît, *L'organisation sanitaire en Tunisie sous le protectorat français (1881–1956). Un bilan ambigu et contrasté*, Quebec 2006.

GELLNER, Ernest, *Nations and Nationalism*, Ithaca 1983.

GERMANN, Raimund, *L'administration dans le système politique tunisien*. In: *Annuaire de l'Afrique du Nord*, Paris 1969, s. 139–156 a 142.

GLASSÉ, Cyril, *Dictionnaire encyclopédique de l'islam*, Paris 1991.

GLASSER, Barney, STRAUSS, Anselm, *The Discovery of Grounded Theory*, New York 1967.

GREEN, Arnold, *The Tunisian Ulama, 1873–1915. Social structure and response to ideological currents*, Leiden 1978.

HAGÈGE, Claude, ZARCA, Bernard, *Les Juifs et la France en Tunisie*. In: *Le Mouvement Social* 4, 2001, 197, s. 9–28.

HAMDANE, Mohamed, *Guide des périodiques parus en Tunisie. De 1838 au 20 mars*

1956, Carthage 1991.

HANOTAUX, Gabriel, *La diplomatie française et la Tunisie (1880–1897)*. In: Les Annales coloniales 2, 1931, s. 6.

HILL, Richard Leslie, *A Biographical Dictionary of the Sudan*, London 1967.

HOPWOOD, Derek, *Habib Bourguiba of Tunisia. The Tragedy of Longevity*, New York 1992.

CHADLI, Amor, *La Médecine en Tunisie de la veille du protectorat à nos jours*. In: La Tunisie médicale 89, 2011, 5, s. 411–417.

CHAKRABATI, Pratik, *Medicine and Empire. 1600–1960*, New York 2014.

CHERAÏB, Abderrazak, *Abou el Kacem Chebbi*, Tunis 2002.

CHÉRIF, Mohammed Hadi, *Fonctionnement du protectorat en Tunisie après Paul Cambon*, Paris 1958.

CHELLI, Slim, *Administration financière et développement*. In: KNANI, Abdesslem (ed.), *Administration du développement*, Tunis 1985.

IGGERS, Georg, *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hannover 1997.

IRWIN, Dana, *Sheikhs and Samurai. Léon Roches and the French Imperial Project*. In: Southeast Review of Asian Studies 30, 2008, s. 23–40.

JULIEN, Charles-André, *Colons français et Jeunes Tunisiens (1882–1912)*. In: Revue française d'histoire d'outre mer 54, 1967, 194, s. 87–150.

KAUFFMANN, Grégoire, *Edouard Drumont*, Paris 2008.

KASSAB, Ahmed, OUNAÏES, Ahmed, *Histoire général de la Tunisie, tome IV, L'Époque contemporaine (1881–1956)*, Tunis 2010.

KRAMER, Martin, *Coming to Terms. Fundamentalists or Islamists*. In: Middle East quarterly 10, 2003, 2, s. 65–77.

KELLER Richard, *Colonial Madness. Psychiatry in French North Africa*, Chicago 2007.

KYDLÍČEK, Jakub, *Tunisko*. In: JEŽOVÁ, Michaela, BURGROVÁ, Helena, *Současný Blízký východ*, Brno 2011.

- LEHMANN, Jean-Pierre, *Léon Roches. Diplomat Extraordinary in the Bakumatsu Era. An Assessment of his Personality and Policy*. In: *Modern Asian Studies* 14, 1980, s. 274–306.
- LEKÉAL, Farid, *La place de la justice française dans la distribution des pouvoirs au sein du protectorat tunisien. Deux décennies d'ajustement*. In: AUZRAY–SCHMALTZ, Nada (ed.), *La justice française et le droit pendant le protectorat en Tunisie*, Tunis 2007, s. 43–63.
- LÉVI, Giovanni, *On Microhistory*. In: BURKE, Peter (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1991, s. 93–113.
- LEWIS, Mary Dewhurst, *The Divided Rule. Sovereignty and Empire in French Tunisia 1881–1938*, Berkley 2013.
- LIAUZU, Claude, *Un Aspect de la crise en Tunisie. La naissance des bidonvilles*. In: *Revue française d'histoire d'outre-mer* 63, 1976, 232, s. 607–621.
- MAJUMDAR, Margaret, *Postcoloniality. The French dimension*, New York 2007.
- MAHJOUBI, Ali, *L'établissement du protectorat français en Tunisie*, Tunis 1977.
- MANTRAN, Robert, *Documents turcs relatifs à l'armée tunisienne*. In: *Cahiers de Tunisie* 15, 1956, s. 359–372.
- MARTEL, André, *Les Confins saharo-tripolitaines de Tunisie*, Paris 1965.
- MARTEL, André, *Louis-Arnold et Joseph Allegro. Consuls du Bey de Tunis à Bône*, Paris 1967.
- MARTIN, Jean-François, *Histoire de la Tunisie contemporaine. De Ferry à Bourguiba. 1881–1956*, Paris 2003.
- MEMMI, Albert, *The Colonizer and the Colonized*, Boston 1965.
- MIFORT, Camille, *Combattre au Kef en 1881. Quand la Tunisie devint française*, Tunis 2014.
- MOUILLEAU, Elisabeth, *Fonctionnaires de la République et artisans de l'Empire. Le cas des contrôleurs civils en Tunisie 1881–1956*, Paris 2000.
- MOULIN, Anne Marie, *Médecine et modernité. La participation française*, dans *Itinéraires du savoir en Tunisie*. In: *Itinéraires du savoir en Tunisie*, Paris et Tunis 1995, s. 144–150.

- NATAF, Claude, *Juifs au Maghreb. Mélanges à la mémoire de Jacques Taïeb*, Paris 2013.
- NOUREDDINE, Ali, *La justice pénale française sous le protectorat. L'exemple du tribunal de première instance de Sousse (1888–1839)*, Tunis 2001.
- NOUSCHI, André, *La crise de 1930 en Tunisie et les débuts du Néo-Destour*. In: *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 8, 1970, 1, s. 113–123.
- PAYE, Lucien, *Enseignement et société musulmane. Introduction et évolution de l'enseignement moderne au Maroc*, Rabat 1992.
- PELIS, Kim, *Charles Nicolle, Pasteur's Imperial Missionary. Typhus and Tunisia*, Rochester 2006.
- PÉRILLIER, Louis, *La conquête de l'indépendance tunisienne. Souvenirs et témoignages*, Paris 1979.
- PERKINS, Kenneth, *A History of Modern Tunisia*, Cambridge 2004.
- PERKINS, Keneth, *Historical Dictionary of Tunisia*, New York, London 2016.
- PERSELL, Stuart Michel, *The French Colonial Lobby, 1889–1938*, Stanford 1983.
- PEYROUTON, Marcel, *Du service public à la prison commune; souvenirs. Tunis, Rabat, Buenos Aires, Vichy, Alger, Fresnes*, Paris 1950.
- PEYROUTON, Marcel, *Histoire générale du Maghreb. Algérie, Maroc, Tunisie, des origines à nos jours*, Paris 1966.
- PONCET, Jean, *La colonisation et l'agriculture européennes en Tunisie depuis 1881*. In: *Etude géographique, historique et économique* 1962, 8, s. 139–243.
- PORCH, Douglas, *The Conquest of the Sahara*, New York 1984.
- RENAN, Ernest. *What is a Nation?* In: ELEY, Geof, SUNY, Ronald (ed.). *Becoming National. A Reader*, New York, Oxford 1996. s. 52–54.
- ROY, Bernard, *Extrait du catalogue des manuscrits et des imprimés de la Bibliothèque de la Grande Mosquée de Tunis*, Tunis 1900.
- ROY, Bernard, POINSSOT, Paule, *Inscriptions arabes de Kairouan*, Paris 1950.
- RUSSELL, Bernard, RYAN, Gery, *Techniques to Identify Themes*. In: *Field Methods* 15, 2003, 1, s. 85–109.

- RUPPIN, Arthur, *The Jewish Fate and Future*, London 1940.
- SEBAG, Paul, *Histoire des Juifs de Tunisie. Des origines à nos jours*, Paris 1991.
- SILVERA, Victor, *Organisation politique et administrative de la Tunisie*, Tunis 1954.
- SLIM, Hédi, MAHJOURI, Ammar, BELKHODJA, Khaled, *Histoire générale de la Tunisie, tome III „Les temps modernes“*, Paris 2007.
- SPAËTH, Valérie, *Mondialisation du français dans la seconde partie du XIXe siècle. L'Alliance Israélite Universelle et l'Alliance Française*, Paris 2010.
- SPEZIALE, Salvatore, *Le domaine de la santé en Tunisie pendant le protectorat. Un vrai tournant ou un échec*. In: *Revue d'histoire maghrébine* 25, 1997, s. 151–168.
- SRAIEB, Noureddine, *Note sur les dirigeants politiques et syndicalistes tunisiens de 1920 à 1934*. In: *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 9, 1971, 1, s. 91–118.
- SRAIEB, Noureddine, *L'idéologie de l'école en Tunisie coloniale (1881–1945)*. In: *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 68, 1993, 1, s. 239–254.
- STRONG, Samuel, *The Future of the Jewish Populations of Europe*. In: *The Journal of Negro Education* 10, 1941, 3, s. 479–492.
- TLILI, Béchir, *La fédération socialiste de Tunisie (SFIO) et les questions islamiques (1919–1925)*. In: GALLISSOT, René (ed.), *Mouvement ouvrier, communisme et nationalismes dans le monde arabe*, Paris 1978.
- TOUATI, Zeineb, ZLITNI, Sami, *Social Networks and Women's Rights Activism in Post-revolutionary Tunisia*. In: OLIMAT, Mohamed (ed.), *Arab Spring and Arab Women*, New York 2014.
- VASSEL, Eusèbe, *La littérature populaire des Israélites Tunisiens*, Paris 1907.
- WAWRO, Geoffrey, *The Franco-Prussian War, The German Conquest of France in 1870–1871*, Cambridge 2003.
- WINKLER, Pierre, *Essai sur la nationalité dans les protectorats de Tunisie et du Maroc*, Paris 1926.
- YVER, Georges, *Méthodes et institutions de colonisation. Les bureaux arabes*. In: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 10, 1955, 4, s. 569–574.
- ZIADEH, Nicola, *Origins of nationalism in Tunisia*, Beirut 1962.

ZITOUNA, Mohamed Moncef, *La médecine en Tunisie, 1881–1994*, Tunis 1994.

ZMERLI, Sadok, *La Justice Tunisienne et son évolution*. In: Bulletin économique et social de la Tunisie 12, 1954.

ZMERLI, Sadok Mohamed, *Les Successeurs*, Tunis 1967.

ZMERLI, Sadok, SAHILI, Hamadi, *Figures tunisiennes*, Beyrouth 1993.

Internetové zdroje

BOURGUIBA, Habib. *Les sources du nationalisme*, [23. 3. 2017]. Dostupné z <http://www.habib-bourguiba.net/les-sources-du-nationalisme/248>

Quatrième Conférence donnée par le Président Habib Bourguiba le 9 Novembre 1973 devant les étudiants de L'Institut de Presse et des sciences de l'information sur l'histoire du mouvement national, [cit. 2017-11-06]. Dostupné z <http://www.bourguiba.com/uploads/docs/pdf/fr/bourguiba-CONFERENCE-4-9-NOV-1973.pdf>

Quatrième Conférence donnée par le Président Habib Bourguiba le 9 Novembre 1973 devant les étudiants de L'Institut de Presse et des sciences de l'information sur l'histoire du mouvement national, [cit. 2017-11-06]. Dostupné z <http://www.bourguiba.com/uploads/docs/pdf/fr/bourguiba-CONFERENCE-4-9-NOV-1973.pdf>

Aperçu historique sur les Archives Nationales, [20. 1. 2017]. Dostupné z <http://www.archives.nat.tn/index.php?id=23>

7 Summary

The dissertation deals with the topic of french Civilising mission as both theoretical and practical concept during the era of the French protectorate in Tunisia. Since its beginnings in 1881 the French protectorate in Tunisia was basically based on the set of thoughts and concepts that could be generally seen as principle of legitimizing factor. Hence the building of administrative structures and organisation patterns were fully in accord with arguments presented as „colonial science“.

The presented dissertation analyzes the theories of colonial organization through the works of those who participated on Protectorates conceptualization and administrative building. Attention is paid to a diverse groups of colonial personnel. One group can be characterized as „colonial scientists“. This group was consisting of academics and theoreticians who came from different fields, of which the geography served as the most common space for promulgation of expansive colonial thoughts.

In the structure of the administrative apparatus in the *Régence de Tunisie* one can identify a certain duality of beylical and protectoral institutions. Yet a certain pragmatic approach can be observed in the colonial administrative building. Specially in the first three decades after the overtake of Tunisia the institutions had been established according to the actual needs and specificities of particular situations, while domestic institutions remained unaffected in its general shape. A specific character of political figures, involved in administration of the Protectorate was also an important factor. The dissertation shows some possible categories of colonial personnel and analyzes their texts (both official records and personal correspondence). Among outstanding figures of the Protectorate several should be mentioned as „architects of the Protectorate“. Those were Paul Cambon, Justin Massicault and René Millet, who shaped the ideas of civilizing mission into practical form of administration. But the presented analyzes does not concern only the top politicians, which are commonly known as main figures of the era. The aim was to find contact points through the hierarchy of the apparatus and thus to prove influence of civilising mission in its complexity. Therefore a special care were paid to the period travelogues, ethnographies and personal records. Among those rather clear categories there

was a specific group of „hommes doubles“ – double personalities, whose cultural background was not clearly identified with French or Tunisian environment. Yet those men found their important place in the history of the Protectorate. Documented examples of François Rebillet or Bernard Roy show an important role of colonial thinking regardless of longterm living in different cultural environment.

The main hypotheses on which this dissertation was designed are:

- 1) The idea of civilising mission was consistent factor, shared by colonial personnel during the entire era of French protectorate in Tunisia. Its theoretical concepts were kept alive and rhetorical representation stayed basically intact.
- 2) History of relationships between establishment's officials, indigenous people and colons have been determined by break event or „historical shocks“. A character of the history can not be considered as fluent. On contrary – the development of institutions was stimulated by particular historical events (*histoire événementielle*).
- 3) Despite its internal coherence, the implementation process of civilizing ideas contained a certain factor of self-destruction. On the one hand the civilising mission was employed as a legitimizing factor of the colonial expansion and the associated domination over indigenous people. On the other it contained essential element of cultural assimilation – an element which was expected to ensure the acceptance of civilising principles. Once the *indigènes* have acquired the ideas and practices of civilising mission they have used its own arguments and means against institutions of the Protectorate. An Example of this progression was a case of Young Tunisians movement. In the most cases, its leaders were well educated and skilled intellectuals.
- 4) The project called *mission civilisatrice* was largely based on the spread of specifically French cultural context, whose main representation was French language. Language policy and its implementation has been the main remain of former colonial power. Therefore the analysis of the ideas of *francophonie* on their own is a key for understanding the ways of Protectorate practices.

Second important issue, which can be understood as crucial for determining the national existence is historical destiny. This was a kind of legitimizing element in the sense of newly formed idea of tunisian citizenship. As the civilizing mission was an array of

ideas based on republican tradition and historical traumas of the French history in the 19th century, the very similar spectrum of arguments was to be found among nationalist movement. The conceptualization of „Tunisian history“ was based on dichotomy between the eras „before“ and „after“ the beginning of the Protectorate. The Protectorate itself was seen as a historical trauma. French colonial expansion was interpreted as artificial interruption of previous promising beylical reforms. The same era, that was denoted by french colonial theoreticians as flourishing time of civilising reforms was seen by later nationalist as decadence and stagnation. Yet the adoption of „civilised“ competences allowed tunisian nationalists to acquire and strengthen position within the system of double administration.